

ЩО РОБИТИ?

НАБОЛІЛІ ПИТАННЯ НАШОГО РУХУ¹

«...Партійна боротьба надає партії сили й життєвості, найбільшим доказом слабості партії є її розпливчатість і притуплення різко означених меж, партія зміцнюється тим, що очищає себе...»

(З листа Лассалля до Маркса
від 24 червня 1852 р.)

Написано восени 1901 —
в лютому 1902 р.

Надруковано в березні 1902 р.
в Штутгарті окремою книгою

Друкуються за текстом книги,
звіреним з текстом збірника:
Вл. Ильин. «За 12 лет», 1907

Что дѣлать?

Наболѣвшіе вопросы нашего движенія

Н. ЛЕНИНА.

... „Партійная борьба придаетъ партіи силу и жизненность, величайшимъ доказательствомъ слабости партіи является ея расплывчатость и притупленіе резко обозначенныхъ границъ, партія укрѣпляется тѣмъ, что очищаетъ себя“ ... (Изъ письма Лассалля къ Марксу отъ 24 іюня 1852 г.)

Цѣна 1 руб.

Preis 2 Mark = 2.50 Francs.

STUTTGART

Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. (G. m. b. H.)

1902

Обкладинка книги В. И. Ленина «Что робити?». — 1902 г.

Зменшено

ПЕРЕДМОВА

Пропонована брошура, за первісним планом автора, мала бути присвячена докладному розвитку тих думок, які висловлені в статті «З чого почати?» («Искра»² № 4, травень 1901 р.)*. І ми повинні насамперед просити пробачення у читача за пізнє виконання даної там (і повтореної у відповідь на багато приватних запитів і листів) обіцянки. Однією з причин такого запізнення була спроба об'єднання всіх закордонних соціал-демократичних організацій, зроблена у червні минулого (1901) року³. Природно було діждатися результатів цієї спроби, бо, коли б вона вдалася, довелося б, може, викладати організаційні погляди «Искры» під трохи іншим кутом зору, і в усякому разі така удача обіцяла б покласти дуже швидко край існуванню двох течій у російській соціал-демократії. Як відомо читачеві, спроба кінчилась невдачею і, як ми постарасьмося довести нижче, не могла не кінчитися так після нового повороту «Рабочего Дела»⁴ в № 10 до «економізму». Виявилось безумовно необхідним вступити в рішучу боротьбу з цим розпливчатим і мало виразним, але зате тим більш стійким і здатним відроджуватися в різноманітних формах напрямом. Відповідно до цього видозмінився і дуже значно розширився первісний план брошури.

Головною темою її мали бути три питання, поставлені в статті «З чого почати?». А саме: питання про

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 1—12. *Ред.*

характер і головний зміст нашої політичної агітації, про наші організаційні завдання, про план побудови одночасно і з різних кінців бойової загальноросійської організації. Питання ці давно вже цікавлять автора, який пробував порушити їх ще в «Рабочей Газете»⁵ при одній із спроб її відновлення, що не вдалися (див. розд. V). Але первісний намір обмежитися в брошурі розглядом тільки трьох цих питань і викласти свої погляди по можливості в позитивній формі, не вдаючись або майже не вдаючись до полеміки, виявився зовсім нездійсненим з двох причин. З одного боку, «економізм» виявився далеко більш живучим, ніж ми гадали (ми вживаємо слово «економізм» у широкому розумінні, як воно було пояснене в № 12 «Искры» (грудень 1901 р.) у статті «Бесіда з захисниками економізму», що накреслила, так би мовити, конспект пропонованої читачеві брошури*). Стало безсумнівим, що різні погляди на розв'язання цих трьох питань пояснюються в далеко більшій мірі корінною протилежністю двох напрямів у російській соціал-демократії, ніж розходженням у частковостях. З другого боку, недоуміння «економістів» з приводу фактичного проведення в «Искре» наших поглядів показувало з очевидністю, що ми часто говоримо буквально різними мовами, що ми *не можемо* через те ні до чого домовитися, коли не будемо починати *аб ово* **, що необхідно зробити спробу якомога популярнішого, пояснюваного найбільш численними і конкретними прикладами, *систематичного «вияснення справи» з усіма «економістами» по всіх корінних пунктах наших незгод*. І я вирішив зробити таку спробу «вияснити справу», цілком усвідомлюючи, що це дуже збільшить розміри брошури і уповільнить її вихід, але не бачачи в той же час ніякої можливості *інакше* виконати дану мною в статті «З чого почати?» обіцянку. До вибачення з приводу запізнення мені доводиться таким чином додати ще вибачення з приводу величезних недоліків у літературній обробці брошури: я змушений був працювати *до остан-*

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 343—350. *Ред.*

** — з самого початку. *Ред.*

ньої міри наспіх, відриваючись притому для всяких інших робіт.

Розгляд зазначених вище трьох питань становить, як і раніше, головну тему брошури, але почати мені довелося з двох більш загальних питань: чому такий «невинний» і «природний» лозунг, як «свобода критики», є для нас справжнім бойовим сигналом? чому ми не можемо зговоритися навіть в основному питанні про роль соціал-демократії у відношенні до стихійного масового руху? Далі, виклад поглядів на характер і зміст політичної агітації перетворився в пояснення різниці між тред-юніоністською і соціал-демократичною політикою, а виклад поглядів на організаційні завдання — в пояснення різниці між кустарництвом, яке задовольняє «економістів», і необхідною, на наш погляд, організацією революціонерів. Потім, на «плані» загально-російської політичної газети я тим більше наполягаю, чим неспроможніші були зроблені проти нього заперечення і чим менше відповіли мені по суті на поставлене в статті «З чого почати?» питання про те, як могли б ми одночасно з усіх кінців узятися за побудову необхідної нам організації. Нарешті, в заключній частині брошури я сподіваюсь показати, що ми зробили все від нас залежне, щоб запобігти рішучому розриву з «економістами», який виявився, однак, неминучим;— що «Раб. Дело» набуло особливого, «історичного», коли хочете, значення тим, що найповніше, найрельсфвіше виразило не послідовний «економізм», а той розбрід і ті хитання, які стали відмітною рисою *цілого періоду* в історії російської соціал-демократії;— що через це набуває значення і надмірно докладна, на перший погляд, полеміка з «Раб. Делом», бо ми не можемо йти вперед, якщо ми остаточно не ліквідуємо цього періоду.

Н. Ленін

Лютий 1902 р.

I

ДОГМАТИЗМ І «СВОБОДА КРИТИКИ»

а) ЩО ЗНАЧИТЬ «СВОБОДА КРИТИКИ»?

«Свобода критики» — це, безсумнівно, наймодніший лозунг тепер, найчастіше вживаний у спорах між соціалістами і демократами всіх країн. На перший погляд, важко собі уявити щось більш дивне, ніж ці урочисті посилення однієї з сторін, що сперечаються, на свободу критики. Невже з середовища передових партій залунали голоси проти того конституційного закону більшості європейських країн, який забезпечує свободу науки і наукового дослідження? «Тут щось не так!» — повинна буде сказати собі всяка стороння людина, яка почула повторюваний на всіх перехрестях модний лозунг, але не виникла ще в суть незгоди між тими, що сперечаються. «Цей лозунг, очевидно, одно з тих умовних словечок, які, як клички, узаконюються вжитком і стають майже прозивними іменами».

Справді, ні для кого не таємниця, що в сучасній міжнародній * соціал-демократії утворились два напрями, боротьба між якими то розгорається і спалахує яскравим полум'ям, то стихає і тліє під попелом поважних

* До речі. В історії новітнього соціалізму це чи не одиначне і свого роду надзвичайно втішне явище, що розбрат різних напрямів усередині соціалізму з національного вперше перетворився в інтернаціональний. У минулі часи спори між лассальянцями і ейзенахцями ⁸, між гедистами і посибілістами ⁹, між фабіанцями і соціал-демократами ¹⁰, між народодовільцями ¹¹ і соціал-демократами лишалися суто національними спорами, відображали суто національні особливості, відбувались, так би мовити, в різних площинах. У теперішній час (тепер це вже виразно видно), англійські фабіанці, французькі міністеріалісти, німецькі бернштейніанці ¹², російські критики, — все це одна сім'я, всі вони один одного хвалять, один в одного вчаться і спільно ополчаються проти «догматичного» марксизму. Може, в цій першій дійсно міжнародній сутичці з соціалістичним опортунізмом міжнародна революційна соціал-демократія достатньо зміцніє, щоб покласти край політичній реакції, яка давно вже панує в Європі?

«резолуцій про перемир'я». В чому полягає «новий» напрям, який «критично» ставиться до «старого, догматичного» марксизму, це з достатньою виразністю *сказав* Бернштейн і *показав* Мільєран.

Соціал-демократія повинна з партії соціальної революції перетворитися в демократичну партію соціальних реформ. Цю політичну вимогу Бернштейн обставив цілою батареєю досить струнко погоджених «нових» аргументів і міркувань. Заперечувалась можливість науково обґрунтувати соціалізм і довести, з точки зору матеріалістичного розуміння історії, його необхідність і неминучість; заперечувався факт зростаючих злиднів, пролетаризації і загострення капіталістичних суперечностей; оголошувалось неспроможним саме поняття про *«кінцеву мету»* і безумовно відкидалась ідея диктатури пролетаріату; заперечувалась принципіальна протилежність лібералізму і соціалізму; заперечувалась *теорія класової боротьби*, незастосовна нібито до строго демократичного суспільства, яке управляється згідно з волею більшості, і т. д.

Таким чином, вимога рішучого повороту від революційної соціал-демократії до буржуазного соціал-реформаторства супроводилась не менш рішучим поворотом до буржуазної критики всіх основних ідей марксизму. А оскільки ця остання критика велась уже здавна проти марксизму і з політичної трибуни і з університетської кафедри, і в масі брошур і в ряді учених трактатів, оскільки вся підростаюча молодь освічених класів на протязі десятиріч систематично виховувалась на цій критиці,— то недивно, що «новий критичний» напрям в соціал-демократії вийшов якось відразу цілком закінченим, наче Мінерва з голови Юпітера¹¹. Щодо свого змісту, цьому напрямові не доводилось розвиватися і складатися: він прямо був перенесений з буржуазної літератури в соціалістичну.

Далі. Якщо теоретична критика Бернштейна та його політичні жадання лишалися ще комусь неясними, то французи подбали про наочну демонстрацію «новітєди». Франція і на цей раз виправдала свою давню репутацію «країни, в історії якої боротьба класів,

більше ніж будь-де, доводилася до рішучого кінця» (Енгельс, з передмови до твору Маркса: «Der 18 Brumaire») ¹². Французькі соціалісти стали не теоретизувати, а прямо діяти; більш розвинені в демократичному відношенні політичні умови Франції дозволили їм відразу перейти до «практичного бернштейніанства» в усіх його наслідках. Мільєран дав прекрасний зразок цього практичного бернштейніанства, — не даром Мільєрана так старанно кинулись захищати й вихваляти і Бернштейн, і Фольмар! Справді: якщо соціал-демократія по суті є просто партія реформ і повинна мати сміливість відкрито визнати це, — тоді соціаліст не тільки вправі вступити в буржуазне міністерство, але повинен навіть завжди прагнути до цього. Якщо демократія по суті означає знищення класового панування, — то чому ж соціалістичному міністрові не чарувати весь буржуазний світ промовами про співробітництво класів? Чому не лишатися йому в міністерстві навіть після того, як убивства робітників жандармами показали в сотий і тисячний раз справжній характер демократичного співробітництва класів? Чому б йому не взяти особисто участі у вітанні царя, якого французькі соціалісти звуть тепер не інакше як героєм шибениці, батога і заслання (*knouteur, pendeur et déportateur*)? А відплатою за це безмірне приниження і самооплювання соціалізму перед усім світом, за розбещення соціалістичної свідомості робітничих мас — цього єдиного базису, який може забезпечити нам перемогу, — у відплату за це гучні *проекти* мізерних реформ, мізерних до того, що у буржуазних урядів удавалось добитися більшого!

Хто не закриває собі навмисне очей, той не може не бачити, що новий «критичний» напрям у соціалізмі є не що інше, як нова різновидність *опортунізму*. І якщо судити про людей не по тому блискучому мундиру, який вони самі собі наділи, не по тій ефектній кличці, яку вони самі собі взяли, а по тому, як вони чинять і що вони насправді пропагують, — то стане ясно, що «свобода критики» є свобода опортуністичного напрямку в соціал-демократії, свобода перетворювати соціал-

демократію в демократичну партію реформ, свобода вкорінення в соціалізм буржуазних ідей і буржуазних елементів.

Свобода — велике слово, але під прапором свободи промисловості велись найбільш розбійницькі війни, під прапором свободи праці — грабували трудящих. Така ж внутрішня фальш лежить у сучасному вживанні слова: «свобода критики». Люди, дійсно переконані в тому, що вони посунули вперед науку, вимагали б не свободи нових поглядів поряд із старими, а заміни останніх першими. А сучасні викрикування «хай живе свобода критики!» надто нагадують байку про порожню бочку.

Ми йдемо тісною купкою по урвистому і важкому шляху, міцно взявшись за руки. Ми оточені з усіх боків ворогами, і нам доводиться майже завжди йти під їх огнем. Ми з'єдналися, за вільно прийнятим рішенням, саме для того, щоб боротися з ворогами і не оступатися в сусіднє болото, мешканці якого з самого початку ганили нас за те, що ми виділились в окрему групу і вибрали шлях боротьби, а не шлях примирення. І от деякі з нас починають кричати: ходім у це болото! — а коли їх починають соромити, вони відказують: які ви відсталі люди! і як вам не совісно заперечувати за нами свободу кликати вас на кращий шлях! — О так, панове, ви вільні не тільки кликати, але й іти куди вам завгодно, хоча б у болото; ми вважаємо навіть, що ваше справжнє місце саме в болоті, і ми готові подати вам посильну допомогу в *вашому* переселенні туди. Але тільки облиште тоді наші руки, не хапайтеся за нас і не брудніть великого слова свобода, тому що ми ж так само «вільні» йти, куди ми хочемо, вільні боротися не тільки з болотом, але і з тими, хто повертає до болота!

б) НОВІ ЗАХИСНИКИ «СВОБОДИ КРИТИКИ»

І от саме цей лозунг («свобода критики») урочисто висунутий аж останнім часом «Раб. Делом» (№ 10), органом закордонного «Союзу російських соціал-

демократів»¹³, висунутий не як теоретичний постулат, а як політична вимога, як відповідь на питання: «чи можливе об'єднання соціал-демократичних організацій, що діють за кордоном?» — «Для тривкого об'єднання необхідна свобода критики» (стор. 36).

З цієї заяви випливають два цілком певні висновки:

1. «Рабоч. Дело» бере під свій захист опортуністичний напрям у міжнародній соціал-демократії взагалі;
2. «Р. Дело» вимагає свободи опортунізму в російській соціал-демократії. Розглянемо ці висновки.

«Р. Делу» «особливо» не подобається «схильність «Искры» і «Зари»¹⁴ пророкувати розрив між *Горою* і *Жирондою*¹⁵ міжнародної соціал-демократії»*.

«Нам взагалі, — пише редактор «Р. Д.» Б. Кричевський, — розмова про *Гору* і *Жиронду* в рядах соціал-демократії видається поверховою історичною аналогією, дивною під пером марксиста: Гора і Жиронда представляли не різні темпераменти або розумові течії, як це може здаватися історикам-ідеологам, а різні класи або верстви — середню буржуазію, з одного боку, і дрібне міщанство з пролетаріатом, з другого. В сучасному ж соціалістичному русі немає зіткнення класових інтересів, він весь цілком, в усіх (курс. Б. Кр.) своїх різновидностях, включаючи і найзапекліших бернштейніанців, стоїть на ґрунті класових інтересів пролетаріату, його класової боротьби за політичне і економічне визволення» (стор. 32—33).

Сміливе твердження! Чи не чув Б. Кричевський про той, давно вже підмічений, факт, що саме широка участь у соціалістичному русі останніх років *верстви* «академіків» забезпечила таке швидке поширення бернштейніанства? А головне, — на чому уґрунтовує наш автор свою думку, що і «найзапекліші бернштейніанці» стоять на ґрунті класової боротьби за політичне і економічне визволення пролетаріату? Невідомо. Рішучий захист найзапекліших бернштейніанців аж ніякими ні доводами, ні міркуваннями не підкріплюється. Автор ду-

* Порівняння двох течій у революційному пролетаріаті (революйна і опортуністична) з двома течіями в революційній буржуазії XVIII століття (якобінська — «Гора» — і жирондистська) було зроблене в передовій статті № 2 «Искры» (лютий 1901 р.). Автор цієї статті — Плеханов. Говорити про «якобінство» в російській соціал-демократії досі дуже люблять і кадети, і «беззаглавні»¹⁶, і меншовики. Але про те, як Плеханов уперше висунув це поняття проти правого крила соціал-демократії, — про це нині вважають за краще мовчати або... забувати. (Примітка автора до видання 1907 р. Ред.).

має, очевидно, що коли він повторює те, що говорять про себе і найзапекліші бернштейніанці, — то його твердження і не потребує доказів. Але чи можна уявити собі щось більш «поверхове», як це судження про цілий напрям на підставі того, що говорять самі про себе представники цього напрямку? Чи можна уявити собі щось більш поверхове, як дальша «мораль» про два різні і навіть діаметрально протилежні типи або шляхи партійного розвитку (стор. 34—35 «Р. Д.»)? Німецькі соціал-демократи, бачите, визнають повну свободу критики, — французи ж ні, і саме їх приклад показує всю «шкідливість нетерпимості».

Саме приклад Б. Кричевського — відповімо ми на це — показує, що іноді називають себе марксистами люди, які дивляться на історію буквально «за Гловайським». Щоб пояснити єдність німецької і роздробленість французької соціалістичної партії, зовсім немає потреби копатися в особливостях історії тієї і другої країни, зіставляти умови військового напівабсолютизму і республіканського парламентаризму, розглядати наслідки Комуни і виняткового закону про соціалістів¹⁷, порівнювати економічний побут і економічний розвиток, згадувати про те, як «небувале зростання німецької соціал-демократії» супроводилося небувалою в історії соціалізму енергією боротьби не тільки з теоретичними (Мюльбергер, Дюрінг*, катедер-соціалісти²⁰), але й з тактичними (Лассаль) помилками, та ін. та ін. Все це зайве! Французи сваряться, тому що вони нетерпимі, німці єдині, тому що вони хороші дітки.

І зауважте, що з допомогою цієї незрівнянної глибокодумності «відводиться» факт, який цілком спростовує

* Коли Енгельс обрушився на Дюрінга, до поглядів останнього схилилось чимало представників німецької соціал-демократії, і обвинувачення в різкості, нетерпимості, нетовариській полеміці та ін. сипалися на Енгельса навіть публічно на з'їзді партії. Мост з товаришами вніс (на з'їзді 1877 року¹⁸) пропозицію про усунення статей Енгельса з «Vorwärts'a»¹⁹, як таких, що «не становлять інтересу для величезної більшості читачів», а Вальтейх (Vahlteich) заявив, що вміщення цих статей завдало великої шкоди партії, що Дюрінг теж зробив послуги соціал-демократії: «ми повинні користуватися всіма в інтересах партії, а коли професори спорять, то «Vorwärts» зовсім не місце для ведення таких спорів» («Vorwärts», 1877, № 65 від 6-го червня). Як бачите, це — теж приклад захисту «свободи критики», і над цим прикладом не завадило б подумати нашим легальним критикам і нелегальним опортуністам, які так люблять посилюватися на приклад німців!

захист бернштейніанців. Чи *стоять* вони на ґрунті класової боротьби пролетаріату, це питання остаточно і безповоротно може бути розв'язане тільки історичним досвідом. Отже, найважливіше значення має в цьому відношенні саме приклад Франції, як єдиної країни, в якій бернштейніанці спробували *стати* самостійно на ноги, при палкому схваленні своїх німецьких колег (а почасти і російських опортуністів: пор. «Р. Д.» № 2—3, стор. 83—84). Посилання на «непримиренність» французів — крім свого «історичного» (в поздоровському розумінні) значення — виявляється просто спробою зам'яти сердитими словами дуже неприємні факти.

Та й німців ми зовсім ще не маємо наміру подарувати Б. Кричевському і іншим численним захисникам «свободи критики». Якщо «найзапекліші бернштейніанці» терпимі ще в рядах німецької партії, то лише *остільки*, оскільки вони *підкоряються* і ганноверській резолюції, яка рішуче відкинула «поправки» Бернштейна ²¹, і любекській, яка містить у собі (незважаючи на всю дипломатичність) пряму пересторогу Бернштейну ²². Можна сперечатися, з точки зору інтересів німецької партії, про те, наскільки доречна була дипломатичність, чи кращий у даному разі лихий мир, ніж добра сварка, можна розходитися, одним словом, в оцінці доцільності того чи іншого *способу* відхилити бернштейніанство, але не можна не бачити факту, що німецька партія двічі *відхилила* бернштейніанство. Тому думати, що приклад німців підтверджує тезу: «найзапекліші бернштейніанці стоять на ґрунті класової боротьби пролетаріату за його економічне і політичне визволення» — значить зовсім не розуміти того, що відбувається в усіх перед очима *.

* Треба зауважити, що в питанні про бернштейніанство у німецькій партії «Р. Дело» завжди обмежувалось голим переказом фактів, цілком «утримуючись» від власної оцінки їх. Див., напр., № 2—3, стор. 66 — про Штутгартський з'їзд ²³; усі незгоди зведені до «тактики», і констатується лише, що величезна більшість вірна попередній революційній тактиці. Або № 4—5, стор. 25 і далі — простий переказ промов на Ганноверському з'їзді з наведенням резолюції Бебеля; виклад і критика Бернштейна відкладені знову (як і в № 2—3) до «окремої статті». Курйозно, що на стор. 33 в № 4—5 читаємо: «... погляди, викладені Бебелем, мають за собою величезну більшість з'їзду», а трохи нижче: «...Давід захищав погляди Берн-

Мало того. «Раб. Дело» виступає, як ми вже зауважили, перед *російською* соціал-демократією з вимогою «свободи критики» і з захистом бернштейніанства. Очевидно, йому довелось переконатися в тому, що у нас несправедливо кривдили наших «критиків» і бернштейніанців. Яких же саме? хто? де? коли? в чому саме полягала несправедливість? — Про це «Р. Дело» мовчить, не згадуючи ні єдиного разу ні про одного російського критика і бернштейніанця! Нам лишається тільки зробити одно з двох можливих припущень. Або несправедливо скривдженою стороною є не хто інший, як само «Р. Дело» (це підтверджується тим, що в обох статтях десятого номера мова йде тільки про кривди, заподіяні «Зарей» і «Искрой» «Р. Делу»). Тоді чим пояснити таку дивну річ, що «Р. Дело», яке так уперто відрікалося завжди від усякої солідарності з бернштейніанством, не могло захистити себе, не закинувши словечка за «найзапекліших бернштейніанців» і за свободу критики? Або несправедливо скривджені якісь треті особи. Тоді які можуть бути мотиви замовчувати їх?

Ми бачимо, таким чином, що «Р. Дело» продовжує ту гру в хованки, якою воно займалось (як ми покажемо нижче) з самого свого виникнення. А потім зверніть увагу на це *перше* фактичне застосування хвалевої «свободи критики». На ділі вона зараз же звелась не тільки до відсутності всякої критики, але й до відсутності самостійного судження взагалі. Те саме «Р. Дело», яке мовчить наче про секретну хворобу (за влучним висловом Старовіра ²⁴) про російське бернштейніанство, пропонує для лікування цієї хвороби *просто списати* останній німецький рецепт проги німецької різновидності хвороби! Замість свободи критики — рабське,... гірше: мавпяче наслідування! Однаковий соціально-політичний зміст сучасного інтернаціонального опортунізму проявляється в тих чи інших різновидностях, відповідно до національних особливостей.

штейна... Передусім він старався показати, що... Бернштейн і його друзі все ж (sic!) (так! *Ред.*) стоять на ґрунті класової боротьби...». Це писалось в грудні 1899 р., а у вересні 1901 р. «Р. Дело», мабуть, уже зневірилося в правоті Бебеля і повторює погляд Давіда як свій власний!

В одній країні група опортуністів виступала здавна під особливим флагом, у другій опортуністи нехтували теорією, ведучи практично політику радикалів-соціалістів, у третій — кілька членів революційної партії перебігли в табір опортунізму і стараються добитися своїх цілей не відкритою боротьбою за принципи і за нову тактику, а поступовим, непомітним і, коли можна так висловитися, безкарним розбещуванням своєї партії, у четвертій — такі ж перебіжчики вживають тих же прийомів у потемках політичного рабства і при зовсім оригінальному взаємовідношенні «легальної» і «нелегальної» діяльності та ін. Братися ж говорити про свободу критики і бернштейніанства, як умову об'єднання *російських* соціал-демократів, і при цьому не давати розгляду того, в чому саме проявилось і які особливі плоди дало *російське* бернштейніанство, — це значить братися говорити для того, щоб нічого не сказати.

Спробуймо ж ми самі сказати, хоч би в кількох словах, те, чого не побажало сказати (або, може, не змогло і зрозуміти) «Р. Дело».

в) КРИТИКА В РОСІЇ

Основна особливість Росії в розглядуваному відношенні полягає в тому, що вже *самий початок* стихійного робітничого руху, з одного боку, і повороту передової громадської думки до марксизму, з другого, ознаменувався з'єднанням завідомо різнорідних елементів під спільним флагом і для боротьби з спільним противником (застарілим соціально-політичним світоглядом). Ми говоримо про медовий місяць «легального марксизму». Це було взагалі надзвичайно оригінальне явище, в саму можливість якого не міг би навіть повірити ніхто у 80-х або на початку 90-х років. У країні самодержавній, з повним поневоленням преси, в епоху шаленої політичної реакції, яка переслідувала щонайменші ростки політичного невдоволення і протесту, — раптом пробиває собі дорогу в *підцензурну* літературу теорія революційного марксизму, викладувана езопів-

ською, але для всіх, хто «інтересується», зрозумілою мовою. Уряд звик вважати небезпечною тільки теорію (революційного) народовольства, не помічаючи, як водиться, її внутрішньої еволюції, радіючи *всякій* спрямованій проти неї критиці. Поки уряд схаменувся, поки важкотіла армія цензорів і жандармів розшукала нового ворога і обрушилась на нього,— до того минуло немало (на нашу російську міру) часу. А в цей час виходили одна за одною марксистські книги, відкривались марксистські журнали й газети, марксистами ставали поголовно всі, до марксистів підлещувались, до марксистів залицялись, видавці захоплювались надзвичайно ходовим збутом марксистських книг. Цілком зрозуміло, що серед оточених цим чадом початкуючих марксистів виявився не один «письменник, який зазнався»... ²⁵

Тепер про цю смугу можна говорити спокійно, як про минуле. Ні для кого не таємниця, що короткочасне процвітання марксизму на поверхні нашої літератури було викликане союзом людей крайніх з людьми дуже поміркованими. По суті, ці останні були буржуазними демократами, і цей висновок (до очевидності підкріплений їх дальшим «критичним» розвитком) напрошувався перед деяким ще за часів цілості «союзу» *.

Але якщо так, то чи не падає найбільша відповідальність за наступну «смугу» саме на революційних соціал-демократів, які ввійшли в цей союз з майбутніми «критиками»? Таке питання, разом з позитивною відповіддю на нього, доводиться чути іноді від людей, які надто прямолінійно дивляться на справу. Але ці люди зовсім не мають рації. Боятися тимчасових союзів хоч би й з ненадійними людьми може тільки той, хто сам на себе не надіється, і ні одна політична партія без таких союзів не могла б існувати. А з'єднання з легальними марксистами було свого роду першим дійсно політичним союзом російської соціал-демократії. Завдяки цьому союзові було досягнуто на диво швидкої

* Тут мається на увазі надрукована вище стаття К. Туліна проти Струве, складена з реферату, який мав заголовок «Відбиття марксизму в буржуазній літературі». Див. передмову ²⁶. (Примітка автора до видання 1907 р. Ред.)

перемоги над народництвом і величезного розповсюдження шир ідей марксизму (хоч і у вульгаризованому вигляді). До того ж союз укладений був не зовсім без усяких «умов». Доказ: спалений у 1895 р. цензурою марксистський збірник «Матеріали до питання про господарський розвиток Росії». Якщо літературну угоду з легальними марксистами можна порівняти з політичним союзом, то цю книгу можна порівняти з політичним договором.

Розрив викликаний був, звичайно, не тим, що «союзними» виявились буржуазними демократами. Навпаки, представники цього останнього напрямку — природні і бажані союзники соціал-демократії, оскільки справа йде про її демократичні завдання, які висувуються на перший план сучасним становищем Росії. Але необхідною умовою такого союзу є повна можливість для соціалістів розкривати робітничому класові ворожу протилежність його інтересів і інтересів буржуазії. А те бернштейніанство і «критичний» напрям, до якого поголовно вдалася більшість легальних марксистів, віднімало цю можливість і розбещувало соціалістичну свідомість, опошляючи марксизм, проповідуючи теорію притуплення соціальних суперечностей, оголошуючи безглуздом ідею соціальної революції і диктатури пролетаріату, зводячи робітничий рух і класову боротьбу до вузького тред-юніонізму і «реалістичної» боротьби за дрібні, поступові реформи. Це цілком рівнозначне було запереченню з боку буржуазної демократії права на самостійність соціалізму, а значить, і права на його існування; це означало на практиці прагнення перетворити робітничий рух, який починався, у хвіст лібералів.

Природно, що за таких умов розрив був необхідний. Але «оригінальна» особливість Росії позначилася в тому, що цей розрив означав просте усунення соціал-демократів з найбільш усім доступної і широко розповсюдженої «легальної» літератури. В ній укріпились «колишні марксисты», які стали «під знак критики» і дістали мало не монополію на «рознос» марксизму. Вигуки: «проти ортодоксії» і «хай живе свобода крити-

ки» (повторювані тепер «Р. Делом») зробились відразу модними словечками, і що проти цієї моди не встояли і цензори з жандармами, це видно з таких фактів, як поява *трьох* російських видань книги знаменитого (погеростратівському знаменитого) Бернштейна²⁷ або як рекомендація Зубатовим книг Бернштейна, п. Прокоповича та ін. («Искра» № 10)²⁸. На соціал-демократів лягло тепер трудне само по собі, і неймовірно утруднене ще чисто зовнішніми перешкодами, завдання боротьби з новою течією. А ця течія не обмежилась галуззю літератури. Поворот до «критики» супроводився зустрічним потягом практиків соціал-демократів до «економізму».

Як виникав і зростав зв'язок та взаємозалежність легальної критики і нелегального «економізму», це цікаве питання могло б стати за предмет окремої статті. Нам досить відзначити тут безсумнівне існування цього зв'язку. Пресловуте «Credo»* тому й набуло такої заслуженої знаменитості, що воно одверто формулювало цей зв'язок і виказало основну політичну тенденцію «економізму»: робітники хай ведуть економічну боротьбу (точніше було б сказати: тред-юніоністську боротьбу, бо остання обіймає і специфічно робіничу політику), а марксистська інтелігенція хай зливається з лібералами для «боротьби» політичної. Тред-юніоністська робота «в народі» виявлялася виконанням першої, легальна критика — другої половини цього завдання. Ця заява була такою прекрасною зброєю проти «економізму», що коли б не було «Credo» — його варто було б вигадати.

«Credo» не було вигадане, але воно було опубліковане мимо волі і, може, навіть проти волі його авторів. Принаймні авторів цих рядків, який брав участь у витягненні на світ божий нової «програми»**, доводилось чути скарги й докори з приводу того, що накрес-

* — символ віри, програма, виклад світогляду. *Ред.*

** Мова йде про *протест 17-ти* проти «Credo». Автор цих рядків брав участь у складанні цього протесту (кінець 1899 року). Протест разом з «Credo» був надрукований за кордоном весною 1900 року²⁹. Тепер із статті пані Кускової (здається, в «*Былое*»³⁰) уже відомо, що автором «Credo» була вона, а серед закордонних «економістів» того часу найвидатнішу роль відігравав п. Прокопович. (Примітка автора до видання 1907 р. *Ред.*)

лене ораторами резюме їх поглядів було поширене в копіях, дістало ярлик «Credo» і попало навіть у пресу разом з протестом! Ми торкаємось цього епізоду, тому що він викриває дуже цікаву рису нашого «економізму»: боязнь гласності. Це якраз риса «економізму» взагалі, а не самих тільки авторів «Credo»: її проявляли і «Рабочая Мысль»³¹, найпряміший і найчесніший прихильник «економізму», і «Р. Дело» (обурюючись опублікуванням «економічних» документів у «Vademecum'i» *), і Київський комітет, який не побажав років зо два тому дати дозвіл на опублікування свого «Profession de foi»³² разом з написаним проти нього спростованням **, і багато, багато окремих представників «економізму».

Ця боязнь критики, яку проявляють прихильники свободи критики, не може бути пояснена самим лукавством (хоч деколи, безсумнівно, не обходиться і без лукавства: необачно відкривати для натиску противників незміцнілі ще ростки нового напрямку!). Ні, більшість «економістів» цілком щиро дивиться (і, по самій суті «економізму», повинні дивитися) з недоброзичливистю на всякі теоретичні спори, фракційні незгоди, широкі політичні питання, проекти зорганізовувати революціонерів і т. п. «Здати б усе це за кордон!» — сказав мені одного разу один з досить послідовних «економістів», і він висловив цим дуже поширений (і знов-таки суто тред-юніоністський) погляд: наша справа — робітничий рух, робітничі організації тут, у нашій місцевості, а решта — вигадки доктринерів, «переоцінка ідеології», як висловились автори листа в № 12 «Искры» в увісон з № 10 «Р. Дела».

Постає питання тепер: з огляду на такі особливості російської «критики» і російського бернштейніанства в чому повинно було б полягати завдання тих, хто на ділі, а не на словах тільки, хотів бути противником опортунізму? По-перше, треба було подбати про відновлення тієї теоретичної роботи, яка тільки-тільки

* — в «Путівнику»³¹. *Ред.*

** Наскільки нам відомо, склад Київського комітету з того часу змінився.

була почата епохою легального марксизму і яка падала тепер знову на нелегальних діячів; без такої роботи неможливе було успішне зростання руху. По-друге, необхідно було активно виступити на боротьбу з легальною «критикою», що вносила надзвичайне розбещення в уми. По-третє, треба було активно виступити проти розброду і хитання в практичному русі, викриваючи і спростовуючи всякі спроби свідомо або несвідомо принижувати нашу програму і нашу тактику.

Що «Р. Дело» не робило ні того, ні другого, ні третього, це відомо, і нижче нам доведеться докладно в'ясянити цю відому істину з найрізніших боків. А тепер ми хочемо тільки показати, в якій кричущій суперечності стоїть вимога «свободи критики» з особливостями нашої вітчизняної критики і російського «економізму». Погляньте, справді, на текст тієї резолюції, якою «Союз російських соціал-демократів за кордоном» підтвердив точку зору «Р. Дела»:

«В інтересах дальшого ідейного розвитку соціал-демократії ми визнаємо свободу критики соціал-демократичної теорії в партійній літературі безумовно необхідною, оскільки критика не йде врозріз з класовим і революційним характером цієї теорії» («Два з'їзди», стор. 10).

І мотивування: резолюція «в першій своїй частині збігається з резолюцією любекського партейтагу з приводу Бернштейна»... У простоті душевній, «союзники» і не помічають, яке *testimonium paupertatis* (свідectво про бідність) підписують вони собі цим копіюванням!.. «але... в другій частині більш тісно обмежує свободу критики, ніж це зробив любекський партейтаг».

Отже, резолюція «Союзу» спрямована проти російських бернштейніанців? Інакше було б цілковитим абсурдом посилатися на Любек! Але це невірно, що вона «тісно обмежує свободу критики». Німці своєю ганноверською резолюцією відхилили пункт за пунктом *саме ті* поправки, які робив Бернштейн, а любекською — оголосили пересторогу *Бернштейну особисто*, назвавши його в резолюції. Тим часом, наші «вільні» наслідувачі *ні єдиним звуком* не натякають *ні на один*

прояв спеціально російської «критики» і російського «економізму»; при цьому замовчання голе посилення на класовий і революційний характер теорії лишає далеко більше простору лжетлумаченням, особливо якщо «Союз» відмовляється віднести до опортунізму «так званий економізм» («Два з'їзди», стор. 8, до п. I). Це, однак, мимохідь. Головне ж те, що позиції опортуністів щодо революційних соціал-демократів діаметрально протилежні в Німеччині і в Росії. В Німеччині революційні соціал-демократи стоять, як відомо, за збереження того, що є: за стару програму і тактику, всім відому і досвідом багатьох десятиріч роз'яснену в усіх деталях. «Критики» ж хочуть внести зміни, і тому що цих критиків мізерна меншість, а ревізіоністські прагнення їх дуже неспівмірні, то можна зрозуміти мотиви, через які більшість обмежується сухим відхиленням «новини». У нас же в Росії критики і «економісти» стоять за збереження того, що є: «критики» хочуть, щоб їх продовжували вважати марксистами і забезпечили їм ту «свободу критики», якою вони в усіх розуміннях користувались (бо ніякого *партійного зв'язку* вони, по суті, ніколи не визнавали *, та й не було у нас такого загальноновизнаного партійного органу, який міг би «обмежити» свободу критики хоч би порадою); «економісти» хочуть, щоб революціонери визнавали «повноправність руху в сучасному» («Р. Д.» № 10, стор. 25), тобто «законність» існування того, що існує; щоб «ідеологи» не намагалися «стягти» рух з того шляху, який «визначається взаємодією матеріальних елементів і матеріального середовища» («Лист»

* Уже сама ця відсутність відкритого партійного зв'язку і партійної традиції становить таку кардинальну відмінність Росії від Німеччини, яка повинна була б перестерегти всякого розумного соціаліста від сліпого наслідування. А ось зразок того, до чого доходить «свобода критики» в Росії. Російський критик, н. Булгаков, робить такий докір австрійському критикові Герцу: «При всій незалежності своїх висновків, Герц у цьому пункті (про кооперації), як видно, все-таки лишається надто зв'язаний думками своєї партії і, розходячись у подробицях, не зважується розлучитися з загальним принципом» («Капіталізм і землеробство», т. II, стор. 287). Підданий поневоленої політично держави, в якій ⁹⁹⁹/1000 населення до мозку кісток розбещені політичним холопством і повним нерозумінням партійної честі і партійного зв'язку, — погордливо дорікає громадянину конституційної держави за надмірну «зв'язаність думками партії! Тільки й лишається нелегальним організаціям нашим, як взятися за складання резолюцій про свободу критики...

у № 12 «Искры»); щоб визнали бажаним вести ту боротьбу, «яку тільки можливо вести робітникам за даних обставин», а можливою визнали ту боротьбу, «яку вони ведуть в дійсності в дану хвилину» («Окремий додаток до «Р. Мысли», стор. 14). Навпаки, ми, революційні соціал-демократи, невдоволені цим схилинням перед стихійністю, тобто перед тим, що є «в дану хвилину»; ми вимагаємо зміни пануючої в останні роки тактики, ми заявляємо, що, «перше, ніж об'єднуватися, і для того, щоб об'єднатися, необхідно спочатку рішуче й виразно розмежуватися» (з оголошення про видання «Искры»)*. Одним словом, німці лишаяться при даному, відхиляючи зміни; ми вимагаємо зміни даного, відкидаючи схилиння перед цим даним і примирення з ним.

Цієї «маленької» різниці й не помітили наші «вільні» копіювальники німецьких резолюцій!

Г) ЕНГЕЛЬС ПРО ЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

«Догматизм, доктринерство», «закостеніння партії — неминуча кара за насильне зашнуровування думки», — такі є ті вороги, проти яких по-рицарському ополчаються поборники «свободи критики» в «Раб. Деле». — Ми дуже раді постановці на чергу цього питання і запропонували б тільки доповнити його другим питанням:

А судді хто?

Перед нами два оголошення про літературне видавництво. Одно — «Програма періодичного органу Союзу рос. с.-д. «Раб. Дело»» (відбиток з № 1 «Р. Д.»). Друге — «Оголошення про відновлення видань групи «Визволення праці»»³¹. Обидва позначені 1899 роком, коли «криза марксизму» давно вже стояла на черзі дня. І що ж? У першому творі ви даремно стали б шукати вказівки на це явище і виразного викладу тієї позиції, яку має намір зайняти в цьому питанні новий орган. Про теоретичну роботу та її насущні завдання в даний

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 341. *Ред.*

час — ні слова ні в цій програмі, ні в тих доповненнях до неї, які прийняв третій з'їзд «Союзу» 1901 року ³⁵ («Два з'їзди», стор. 15—18). За весь цей час редакція «Р. Дела» лишала осторонь теоретичні питання, незважаючи на те, що вони хвилювали всіх соціал-демократів усього світу.

Друге оголошення, навпаки, насамперед вказує на ослаблення в останні роки інтересу до теорії, настійно вимагає «пильної уваги до теоретичної сторони революційного руху пролетаріату» і закликає до «нещадної критики бернштейнівських та інших антиреволюційних тенденцій» у нашому русі. Номери «Зари», що вийшли, показують, як виконувалась ця програма.

Отже, ми бачимо, що гучні фрази проти закріплення думки та ін. прикривають собою безтурботність і безпорадність у розвитку теоретичної думки. Приклад російських соціал-демократів особливо наочно ілюструє те загальноєвропейське явище (давно вже відмічене і німецькими марксистами), що пресловута свобода критики означає не заміну однієї теорії іншою, а свободу від усякої цілісної і продуманої теорії, означає еклектизм і безпринципність. Хто хоч трохи обізнаний з фактичним станом нашого руху, той не може не бачити, що широке розповсюдження марксизму супроводилось деяким приниженням теоретичного рівня. До руху, ради його практичного значення і практичних успіхів, приставало немало людей, дуже мало і навіть зовсім не підготовлених теоретично. Можна судити з цього, яку відсутність такту проявляє «Раб. Дело», коли висуває з переможним виглядом вислів Маркса: «кожний крок дійсного руху важливіший за дюжину програм» ³⁶. Повторювати ці слова в епоху теоретичного розброду, це все одно що кричати «носити вам не переносити!», побачивши похоронну процесію. Та й узятو ці слова Маркса з його листа про Готську програму ³⁷, в якому він *гостро засуджує* допущений еклектизм у формулюванні принципів: якщо вже треба було з'єднуватися — писав Маркс вожакам партії — то укладайте договори, ради задоволення практичних цілей руху, але не допускайте торгашества прин-

цинами, не робить теоретичних «поступок». Ось яка була думка Маркса, а у нас знаходяться люди, які, в ім'я його, стараються ослабити значення теорії!

Без революційної теорії не може бути і революційного руху. Не можна достатньо наполягати на цій думці в такий час, коли з модною проповіддю опортунізму обнімається захоплення найвужчими формами практичної діяльності. А для російської соціал-демократії значення теорії посилюється ще трьома обставинами, про які часто забувають, а саме: по-перше, тим, що наша партія тільки ще складається, тільки ще виробляє свою фізіономію і далеко ще не закінчила поррахунків з іншими напрямками революційної думки, які загрожують стягти рух з правильного шляху. Навпаки, саме аж останній час ознаменувався (як давно уже провіщав «економістам» Аксельрод³⁸) поживаленням не соціал-демократичних революційних напрямів. При таких умовах «неважлива» на перший погляд помилка може викликати найсумніші наслідки, і тільки короткозорі люди можуть вважати несвоечасними або зайвими фракційні спори і строге розрізнення відтінків. Від зміцнення того або іншого «відтінку» може залежати майбутнє російської соціал-демократії на багато й багато років.

По-друге, соціал-демократичний рух є міжнародний, самою своєю суттю. Це означає не тільки те, що ми повинні боротися з національним шовінізмом. Це означає також, що рух, який починається в молодій країні, може бути успішний лише при умові перетворення ним досвіду інших країн. А для такого перетворення не досить простої обізнаності з цим досвідом або простого переписування останніх резолюцій. Для цього потрібне вміння критично ставитися до цього досвіду і самостійно перевіряти його. Хто тільки уявить собі, як гігантськи розрісся і розгалузився сучасний робітничий рух, той зрозуміє, який запас теоретичних сил і політичного (а також революційного) досвіду необхідний для виконання цього завдання.

По-третє, національні завдання російської соціал-демократії такі, яких не було ще перед жодною соціаліс-

тичною партією в світі. Нам доведеться далі говорити про ті політичні і організаційні обов'язки, які покладає на нас це завдання визволення всього народу від ярма самодержавства. Тепер же ми хочемо лише вказати, що *роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією*. А щоб хоч трохи конкретно уявити собі, що це означає, хай читач згадає про таких попередників російської соціал-демократії, як Герцен, Белінський, Чернишевський та блискача плеяда революціонерів 70-х років; хай подумає про те всесвітнє значення, якого набуває тепер російська література; хай... та досить і цього!

Наведемо зауваження Енгельса в питанні про значення теорії в соціал-демократичному русі, які відносяться до 1874 року. Енгельс визнає *не дві форми великої боротьби соціал-демократії (політичну і економічну), — як це прийнято робити у нас, — а три, ставлячи поруч з ними і теоретичну боротьбу*. Його напутнє слово практично і політично зміцнілому німецькому робітничому рухові таке повчальне з точки зору сучасних питань і спорів, що читач не нарікати-ме на нас, сподіваємось, за довгу виписку з передмови до брошури «Der deutsche Bauernkrieg»*, яка давно вже стала величезною бібліографічною рідкістю:

«Німецькі робітники мають дві істотні переваги над робітниками решти Європи. Перша — те, що вони належать до найбільш теоретичного народу Європи і що вони зберегли в собі той теоретичний розум, який майже цілком утрачений так званими «освіченими» класами в Німеччині. Німецький науковий соціалізм, — єдиний науковий соціалізм, що будь-коли існував, — ніколи б не створився без попередньої німецької філософії, особливо без філософії Гегеля. Без теоретичного розуму у робітників цей науковий соціалізм ніколи не ввійшов би до такої міри в їх плоть і кров, як це ми бачимо тепер. А яка неосяжно велика ця перевага, це показує, з одного боку, та байдужість до всякої теорії,

* Dritter Abdruck. Leipzig, 1875. Verlag der Genossenschaftsbuchdruckerei («Селянська війна в Німеччині»). Третє видання. Лейпциг, 1875 р. Кооперативне видавництво. Ред.).

яка є однією з головних причин того, чому англійський робітничий рух так повільно посувається вперед, незважаючи на чудову організацію окремих ремесел, — а з другого боку, це показує та смута і ті хитання, які посіяв прудонізм, в його первісній формі у французів та бельгійців, в його карикатурній, Бакуніним наданій, формі — у іспанців та італійців.

Друга перевага полягає в тому, що німці взяли участь в робітничому русі мало не пізніше від усіх. Як німецький теоретичний соціалізм ніколи не забуде, що він стоїть на плечах Сен-Сімона, Фур'є і Оуена — трьох мислителів, які, незважаючи на всю фантастичність і весь утопізм їх учень, належать до найвидатніших умів усіх часів і геніально передбачили безліч таких істин, правильність яких ми доводимо тепер науково, — так німецький практичний робітничий рух не повинен ніколи забувати, що він розвинувся на плечах англійського і французького руху, що він мав можливість просто обернути собі на користь їх дорого куплений досвід, уникнути тепер їх помилок, яких тоді здебільшого не можна було уникнути. Де були б ми тепер без зразка англійських тред-юніонів і французької політичної боротьби робітників, без того колосального поштовху, який дала особливо Паризька Комуна?

Треба віддати належне німецьким робітникам, що вони з рідким умінням скористалися вигодами свого становища. Вперше з того часу, як існує робітничий рух, боротьба ведеться планомірно в усіх трьох її напрямках, погоджених і зв'язаних між собою: в теоретичному, політичному і практично-економічному (опір капіталістам). У цьому, так би мовити, концентричному нападі і полягає сила й непереможність німецького руху.

З одного боку, внаслідок цього вигідного їх становища, з другого боку, внаслідок острівних особливостей англійського руху і насильственного придушення французького, німецькі робітники поставлені в даний момент на чолі пролетарської боротьби. Як довго події дозволять їм займати цей почесний пост, цього

не можна сказати наперед. Але, поки вони його займатимуть, вони виконають, треба сподіватись, як належить, обов'язки, які він на них покладає. Для цього потрібне подвоєне напруження сил в усіх галузях боротьби і агітації. Особливо обов'язок вождів полягатиме в тому, щоб все більше й більше просвіщати себе в усіх теоретичних питаннях, все більше й більше звільнятися від впливу традиційних, належних старому світоглядові, фраз і завжди мати на увазі, що соціалізм, з того часу як він став наукою, вимагає, щоб з ним і поводитись як з наукою, тобто щоб його вивчали. Набуту таким чином свідомість, яка все більше прояснюється, треба поширювати серед робітничих мас з усе більшою старанністю і все міцніше згуртовувати організацію партії і організацію професійних спілок...

...Якщо німецькі робітники так само йтимуть вперед, то вони будуть — не то що марширувати на чолі руху — це зовсім не в інтересах руху, щоб робітники однієї якої-небудь нації марширували на чолі його, — але будуть займати почесне місце в лнії борців; і вони будуть стояти у всеозброєнні, якщо несподівано тяжкі випробування або великі події вимагатимуть від них більш високої мужності, більш високої рішучості й енергії»³⁹.

Слова Енгельса були пророчими. Через кілька років німецьких робітників спіткали несподівано тяжкі випробування у вигляді виняткового закону про соціалістів. І німецькі робітники дійсно зустріли їх у всеозброєнні і зуміли переможно вийти з них.

Перед російським пролетаріатом стоять випробування ще незмірно тяжчі, перед ним боротьба з потворою, в порівнянні з якою винятковий закон у конституційній країні здається справжнім пігмеєм. Історія поставила тепер перед нами найближче завдання, яке є *найбільш революційним з усіх найближчих* завдань пролетаріату якої б то не було іншої країни. Здійснення цього завдання, зруйнування наймогутнішого оплоту не тільки європейської, але також (можемо ми сказати тепер) і азійської реакції зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного

пролетаріату. І ми вправі розраховувати, що доб'ємось цього почесного звання, заслуженого вже нашими попередниками, революціонерами 70-х років, якщо ми зуміємо запалити наш у тисячу раз ширший і глибший рух такою ж самовідданою рішимістю й енергією.

II

СТИХІЙНІСТЬ МАС І СВІДОМІСТЬ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЙ

Ми сказали, що наш рух, далеко ширший і глибший, ніж рух 70-х років, треба запалити такою ж, як тоді, самовідданою рішимістю й енергією. Справді, досі, здається, ще ніхто не сумнівався в тому, що сила сучасного руху — пробудження мас (і, головним чином, промислового пролетаріату), а слабкість його — недо-стача свідомості й ініціативності керівників-революціонерів.

Проте аж останнім часом зроблено карколомне відкриття, яке загрожує перевернути всі погляди в даному питанні, що панували досі. Це відкриття зроблене «Р. Делом», яке, полемізуючи з «Искрой» і «Зарей», не обмежилось самими частковими запереченнями, а спробувало звести «загальну незгоду» до глибшого кореня — до «різної оцінки *порівняльного* значення стихійного і свідомо «планомірного» елементу». Обвинувальна теза «Рабоч. Дела» говорить: *«применения значения объективного або стихийного элемента розвитку»**. Ми скажемо на це: коли б полеміка «Искры» і «Зари» не дала навіть аж ніяких інших результатів крім того, що спонукала «Р. Дело» додуматися до цієї «загальної незгоди», то й самий цей результат дав би нам велике вдоволення: до такої міри багатозначна ця теза, до такої міри яскраво освітлює вона всю суть сучасних теоретичних і політичних незгод між російськими соціал-демократами.

* «Раб. Дело» № 10, верес. 1901 р., стор. 17 і 18. Курсив «Раб. Дела».

Ось чому питання про відношення свідомості до стихійності становить величезний загальний інтерес, і на цьому питанні слід спинитися з усією докладністю.

а) ПОЧАТОК СТИХІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ

Ми відзначили в попередньому розділі *поголовне* захоплення теорією марксизму російської освіченої молоді в половині 90-х років. Такого ж поголовного характеру набули близько того ж часу робітничі страйки після знаменитої петербурзької промислової війни 1896 року⁴⁰. Їх поширення по всій Росії явно свідчило про глибину народного руху, який знов підноситься, і коли вже говорити про «стихийний елемент», то, звичайно, саме цей страйковий рух доведеться визнати насамперед стихійним. Але ж і стихійність буває різна. Страйки бували в Росії і в 70-х і в 60-х роках (і навіть у першій половині XIX століття), супроводячись «стихийним» руйнуванням машин і т. п. У порівнянні з цими «бунтами» страйки 90-х років можна навіть назвати «свідомими» — до такої міри значний той крок вперед, який зробив за цей час робітничий рух. Це показує нам, що «стихийний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як *зародкову форму* свідомості. І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості: робітники втрачали споконвічну віру в непорушність порядків, які давили їх, починали... не скажу розуміти, а почувати необхідність колективної відсічі, і рішуче поривали з рабською покірністю перед начальством. Але це було все ж куди більше проявом одчаю і помсти, ніж *боротьбою*. Страйки 90-х років показують нам далеко більше проблесків свідомості: виставляються певні вимоги, розраховується наперед, який момент зручніший, обговорюються відомі випадки і приклади в інших місцях і т. д. Якщо бунти були повстанням просто пригноблених людей, то систематичні страйки виражали вже собою зародки класової боротьби, але саме тільки зародки. Взяті самі по собі, ці страйки були боротьбою тред-юніоністською, але ще не соціал-демократичною, вони знамену-

вали пробудження антагонізму робітників і хазяїв, але у робітників не було, та й бути не могло свідомості непримиренної протилежності їх інтересів усьому сучасному політичному і суспільному ладові, тобто свідомості соціал-демократичної. В цьому розумінні страйки 90-х років, незважаючи на величезний прогрес у порівнянні з «бунтами», лишались рухом чисто стихійним.

Ми сказали, що соціал-демократичної свідомості у робітників *і не могло бути*. Вона могла бути принесена тільки ззовні. Історія всіх країн свідчить, що виключно своїми власними силами робітничий клас спроможний виробити лише свідомість тред-юніоністську, тобто переконання в необхідності об'єднуватися в спілки, вести боротьбу з хазяями, добиватися від уряду видання тих чи інших необхідних для робітників законів і т. п. * А вчення соціалізму виросло з тих філософських, історичних, економічних теорій, які розроблялись освіченими представниками імущих класів, інтелігенцією. Засновники сучасного наукового соціалізму, Маркс і Енгельс, належали і самі, за своїм соціальним станом, до буржуазної інтелігенції. Так само і в Росії теоретичне вчення соціал-демократії виникло цілком незалежно від стихійного зростання робітничого руху, виникло як природний і неминучий результат розвитку думки у революційно-соціалістичної інтелігенції. На той час, про який у нас іде мова, тобто на половину 90-х років, це вчення не тільки було вже цілком сформованою програмою групи «Визволення праці», але й завоювало на свій бік більшість революційної молоді в Росії.

Таким чином, наявні були і стихійне пробудження робітничих мас, пробудження до свідомого життя й свідомої боротьби, і озброєна соціал-демократичною теорією революційна молодь, яка рвалась до робітників. При цьому дуже важливо встановити той часто забуваний (і порівняно мало відомий) факт, що *перші* соціал-

* Тред-юніонізм зовсім не виключає всяку «політику», як іноді думають. Тред-юніони завжди вели певну (але не соціал-демократичну) політичну агітацію і боротьбу. Про відмінність тред-юніоністської і соціал-демократичної політики ми скажемо в наступному розділі.

демократи цього періоду, *старанно займаючись економічною агітацією* — (і цілком зважаючи в цьому відношенні на дійсно корисні вказівки тоді ще рукописної брошури «Про агітацію» ⁴¹⁾ — не тільки не вважали її єдиним своїм завданням, а, навпаки, з *самого початку* висували і найширші історичні завдання російської соціал-демократії взагалі і завдання повалення самодержавства особливо. Так, наприклад, та група петербурзьких соціал-демократів, яка заснувала «Союз боротьби за визволення робітничого класу» ⁴²⁾, склала ще в кінці 1895 року перший номер газети під назвою «Рабочее Дело». Цілком готовий до друку цей номер був захоплений жандармами під час наскоку з 8-го на 9-е грудня 1895 року в одного з членів групи, Анат. Олекс. Вансєва *, і «Раб. Делу» першої формациї не судилось побачити світу. Передова стаття цієї газети (яку, може, років через 30 витягне яка-небудь «Русская Старина» з архівів департаменту поліції) змальовувала історичні завдання робітничого класу в Росії і на чолі цих завдань ставила завоювання політичної свободи ⁴³⁾. Потім була стаття «Про що думають наші міністри?» **, присвячена поліцейському розгромові Комітетів грамотності, і ряд кореспонденцій не тільки з Петербурга, але й з інших місцевостей Росії (напр., про побоїще робітників у Ярославській губ. ⁴⁴⁾). Таким чином ця, коли не помиляємось, «перша спроба» російських соціал-демократів 90-х років являла собою газету не вузько місцевого, тим більше не «економічного» характеру, яка прагнула з'єднати страйкову боротьбу з революційним рухом проти самодержавства і залучити до підтримки соціал-демократії всіх пригноблених політикою реакційного мракобісся. І ніхто, хоч трохи обізнаний із станом руху в той час, не усумниться, що така газета зустріла б цілковите співчуття і робітників столиці і революційної інтелігенції і мала б

* А. О. Вансєв помер у 1899 році в Східному Сибіру від сухот, які він виніс з одиночного ув'язнення у предварилці. Тому ми й визнали можливим опублікувати наведені в тексті відомості, за достовірність яких ми ручимось, бо вони виходять від осіб, що безпосередньо і найближче знали А. О. Вансєва.

** Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 73—78. Ред.

найширше розповсюдження. А неуспіх справи довів лише, що тодішні соціал-демократи були не в силі задовольнити насущний запит моменту через недостатчу у них революційного досвіду і практичної підготовленості. Те саме треба сказати і про «СПБ. Робочий Листок»⁴⁵ і особливо про «Рабочую Газету» і про «Маніфест» утвореної весною 1898 року Російської соціал-демократичної робітничої партії⁴⁶. Само собою зрозуміло, що нам і на думку не спадає ставити цю невідготовленість у провину тодішнім діячам. Але для того, щоб скористатися досвідом руху і здобути з цього досвіду практичні уроки, треба цілком усвідомити собі причини і значення тієї чи іншої хибі. Тому надто важливо встановити, що частина (може, навіть більшість) соціал-демократів, які діяли в 1895—1898 рр., цілком справедливо вважали можливим тоді ж, на самому початку «стихійного» руху, виступати з найширшою програмою і бойовою тактикою*. А невідготовленість більшості революціонерів, будучи явищем цілком природним, ніяких особливих побоювань викликати не могла. Раз постановка завдань була правильна, раз була енергія на повторні спроби здійснити ці завдання,— тимчасові невдачі являли собою півлиха. Революційна досвідченість і організаторська вправність — речі наживні. Була б тільки охота виробляти в собі потрібні якості! Була б тільки свідомість хиб, рівнозначна в революційній справі більше ніж половині виправлення!

Але півлиха зробилося справжнім лихом, коли ця свідомість стала меркнути (а вона була дуже жива у діячів названих вище груп), коли з'явилися люди,— і навіть соціал-демократичні органи,— які хибу готові

* «Негативно ставлячись до діяльності соц.-дем. кінця 90-х років, «Искра» ігнорує відсутність у той час умов для іншої роботи, крім боротьби за дрібні вимоги»,— заявляють «економісти» у своєму «Листі до російських соціал-демократичних органів» («Искра» № 12). Наведені в тексті факти доводять, що це твердження про «відсутність умов» *діаметрально протилежне істині*. Не тільки в кінці, але і в половині 90-х років були цілком наявні всі умови для іншої роботи, крім боротьби за дрібні вимоги, всі умови, крім достатньої підготовки керівників. І от замість того, щоб відкрито визнати цю недостатність підготовки з боку нас, ідеологів, керівників,— «економісти» хочуть звалити все на «відсутність умов», на вплив матеріального середовища, що визначає шлях, з якого не стягти руху ніяким ідеологам. Що це таке, як не плазування перед стихійністю? як не закоханість «ідеологів» у свої хибі?

були піднести до чесноти, які спробували навіть *теоретично* обґрунтувати своє *плазування і схиляння перед стихійністю*. Цьому напрямові, зміст якого дуже неточно характеризується надто вузьким для його визначення поняттям «економізму», час підбити підсумки.

б) СХИЛЯННЯ ПЕРЕД СТИХІЙНІСТЮ. «РАБОЧАЯ МЫСЛЬ»

Перше ніж переходити до літературних проявів цього схиляння, відзначимо такий характерний факт (сповіщений нам із згаданого вище джерела), що кидає деяке світло на те, як у середовищі товаришів, що діяли в Петербурзі, виникала і зростала різнь майбутніх двох напрямів російської соціал-демократії. На початку 1897 року А. О. Вансєву і деяким з його товаришів довелося брати участь, перед відправленням їх на заслання, в одних приватних зборах, де зійшлися «старі» і «молоді» члени «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»⁴⁷. Бесіда велась головним чином про організацію і зокрема про той самий «Статут робітничої каси», який в остаточному своєму вигляді надрукований у № 9—10 «Листка «Работника»»⁴⁸ (стор. 46). Між «стариками» («декабристами», як їх називали тоді жартома петербурзькі соціал-демократи) і деякими з «молодих» (що брали згодом близьку участь в «Раб. Мысли») відразу виявилась гостра незгода і розгорілась палка полеміка. «Молоді» захищали головні основи статуту в тому вигляді, як він надрукований. «Старики» говорили, що нам потрібне насамперед зовсім не це, а зміцнення «Союзу боротьби» в організацію революціонерів, якій повинні бути підпорядковані різні робітничі каси, гуртки для пропаганди серед студентської молоді і т. п. Само собою зрозуміло, що ті, хто сперечався, далекі були від думки бачити в цій незгоді початок розкодження, вважаючи її, навпаки, одиничною і випадковою. Але цей факт показує, що виникнення і поширення «економізму» відбувалось і в Росії аж ніяк не без боротьби з «старими» соціал-демократами (це часто забувають нинішні «економісти»). І якщо ця боротьба не лишила, здебільшого, «документальних» слідів, то при-

чина цього *єдино* та, що склад працюючих гуртків мінявся неймовірно часто, ніяке наступництво не встановлювалось, а тому й незгоди не фіксувались ніякими документами.

Виникнення «Раб. Мысли» вивело «економізм» на світ божий, але теж не відразу. Треба конкретно уявити собі умови роботи і короткочасність життя маси російських гуртків (а конкретно уявляє собі це тільки той, хто це пережив), щоб зрозуміти, як багато випадкового було в успіху або неуспіху нового напрямку в різних містах і як довго ні прихильники, ні противники цього «нового» не могли, буквально-таки не мали ніякої можливості визначити, чи дійсно це особливий напрям, чи просто вияв невідповідності окремих осіб. Наприклад, перші гектографовані номери «Раб. Мысли» лишилися навіть зовсім невідомі величезній більшості соціал-демократів, і коли ми тепер можемо посилатися на передовицю першого її номера, то тільки завдяки передрукові її в статті В. І.—а («Листок «Работника»» № 9—10, стор. 47 і далші), що не проминув, звичайно, старанно — не по розуму старанно — розхвалити нову газету, яка так різко відрізнялась від названих нами вище газет і проектів газет*. А на цій передовиці варто спинитися — настільки рельєфно виразила вона *весь дух* «Раб. Мысли» і «економізму» взагалі.

Вказавши на те, що руці в синьому обшлагоу не вдержати розвитку робітничого руху, передовиця продовжує: «...Такою живучістю робітничий рух зобов'язаний тому, що робітник сам береться нарешті за свою долю, вирвавши її з рук керівників», і ця основна теза докладно розвивається далі. Насправді, керівники (тобто соціал-демократи, організатори «Союзу боротьби») були вирвані поліцією з рук, можна сказати, робітників**, — а справа виставляється так, ніби робітники

* До речі, ця похвала «Р. Мысли» в листопаді 1898 р., коли «економізм», особливо за кордоном, цілком визначився, виходила від того самого В. І.—а, який незабаром став одним з редакторів «Раб. Дела». І «Раб. Дело» заперечувало ще існування двох напрямів у російській соціал-демократії, як продовжує заперечувати й тепер!

** Що це порівняння правильне, можна бачити з такого характерного факту. Коли після арешту «декабристів» серед робітників Шліссельбурзького тракту поширилася звістка, що провалові посприяв близький до

вели боротьбу з цими керівниками і звільнилися від їх ярма! Замість того, щоб кликати вперед, до зміцнення революційної організації і розширення політичної діяльності, стали кликати *назад*, до самої тред-юніоністської боротьби. Проголосили, що «економічна основа руху затемнюється прагненням постійно не забувати політичний ідеал», що девіз робітничого руху — «боротьба за економічне становище» (!) або, ще краще, «робітники для робітників»; оголошувалось, що страйкові каси «дорожчі для руху, ніж сотня інших організацій» (порівняйте це твердження, що відноситься до жовтня 1897 року, із спором «декабристів» з «молодими» на початку 1897 року) і т. п. Словечка в тому роді, що на чільне місце треба ставити не «вершки» робітників, а «середнього» робітника, масового робітника, що «політика завжди слухняно йде за економікою» * і т. д. і т. д., зробились модою і набули невідпорного впливу на масу залучуваної до руху молоді, обізнаної здебільшого тільки з обривками марксизму в легальному його викладі.

Це було повним подавленням свідомості стихійності — стихійністю тих «соціал-демократів», які повторювали «ідеї» пана В. В., стихійністю тих робітників, які піддавались тому доводі, що копійка на карбованець ближча їй дорожча, ніж усякий соціалізм і всяка політика, що вони повинні вести «боротьбу, знаючи, що борються вони не для якихось майбутніх поколінь, а для себе і своїх дітей» (передова № 1 «Р. Мысли»). Подібні фрази становили завжди улюблену зброю тих західноєвропейських буржуа, які, ненавидячи соціалізм, самі працювали (як-от німецький «соціал-політик» Гірш) над пересаджуванням англійського тред-юніонізму на рідний ґрунт, говорячи робіт-

однієї з груп, які стикалися з «декабристами», провокатор М. М. Михайлов (зубний лікар), то ці робітники були такі обурені, що вирішили вбити Михайлова.

* З тієї ж передовиці першого номера «Рабочей Мысли». Можна судити з цього, яка була теоретична підготовленість цих «В. В. російської соціал-демократії», що повторювали грубе опошлення «економічного матеріалізму» в той самий час, коли в літературі йшла війна марксистів проти справжнього п. В. В., давно вже прозваного «реакційних діл майстром» за таке ж розуміння відношення політики і економіки!

никам, що тільки-професійна боротьба * є саме боротьба для самих себе і своїх дітей, а не для якихось майбутніх поколінь з якимсь майбутнім соціалізмом, — і тепер «В. В. російської соціал-демократії» заходились повторювати ці буржуазні фрази. Важливо відзначити тут три обставини, які нам дуже згодяться при дальшому розгляді *сучасних* незгод **.

По-перше, вказане нами подавлення свідомості стихійністю відбулось *теж стихійним шляхом*. Це здається каламбуром, але це — на жаль! — гірка правда. Воно відбулось не шляхом відкритої боротьби двох цілком протилежних поглядів і перемоги одного над другим, а шляхом «виривання» жандармами все більшого й більшого числа революціонерів-«стариків» і шляхом все більшого й більшого виступу на сцену «молодих» «В. В. російської соціал-демократії». Всякий, хто — не скажу: брав участь в *сучасному* російському русі, а хоч би тільки нюхав його повітря, чудово знає, що справа стоїть саме так. І якщо ми все ж особливо наполягаємо на тому, щоб читач цілком усвідомив собі цей загальновідомий факт, якщо ми для наочності, так би мовити, наводимо дані про «Рабоче Дело» першої формації і про спір між «стариками» і «молодимй» на початку 1897 року, — то це тому, що на незнанні широкою публікою (або зовсім юною молоддю) цього факту спекулюють люди, які хвастають своїм «демократизмом». Ми повернемося ще до цього нижче.

По-друге, вже на першому літературному прояві «економізму» ми можемо спостерігати те надзвичайно своєрідне і дуже характерне для розуміння всіх незгод серед сучасних соціал-демократів явище, що прихильники «чисто робітничого руху», поклонники найбільш тісного і найбільш «органічного» (вислів «Раб. Дела»)

* У німців є навіть особливе слово: «Nur-Gewerkschaftler», яке означає прихильників «тільки-професійної» боротьби.

** Ми підкреслюємо *сучасних* на адресу тих, хто по-фарисейському зниже плечима і каже: тепер легко розносити «Рабочую Мисль», та тільки ж це архаїзм! Mutato nomine de te fabula narratur (під іншим ім'ям про тебе казка казеться. Ред.) — відповімо ми таким сучасним фарисеям, цілковите поневолення яких ідеями «Раб. Мысли» буде *доведене* нижче.

зв'язку з пролетарською боротьбою, противники всякої неробітничої інтелігенції (хоч би це була і соціалістична інтелігенція) змушені вдаватися для захисту своєї позиції до доводів *буржуазних* «тільки тред-юніоністів». Це показує нам, що «Р. Мысль», з самого свого початку, заходила — неспівомо для самої себе — здійснювати програму «Средо». Це показує, — (чого ніяк не може зрозуміти «Р. Дело»), — що *всяке* схиляння перед стихійністю робітничого руху, всяке применшення ролі «свідомого елементу», ролі соціал-демократії *означає* тим самим, — *зовсім незалежно від того, чи бажає цього применшуючий, чи ні, — посилення впливу буржуазної ідеології на робітників*. Усі, хто говорить про «переоцінку ідеології»*, про перебільшення ролі свідомого елементу** і т. п., уявляють, що чисто робітничий рух сам по собі може виробити і виробить собі самостійну ідеологію, аби тільки робітники «вирвали з рук керівників свою долю». Але це глибока помилка. На додаток до сказаного вище наведемо ще такі, глибоко справедливі і важливі слова К. Каутського, сказані ним з приводу проекту нової програми австрійської соціал-демократичної партії***:

«Багато хто з наших ревізіоністських критиків гадають, ніби Маркс твердив, що економічний розвиток і класова боротьба створюють не тільки умови соціалістичного виробництва, але також і безпосередньо породжують *свідомість* (курсив К. К.) його необхідності. І ось ці критики заперечують, що країні найвищого капіталістичного розвитку, Англії, найбільш чужа ця свідомість. На підставі проекту можна було б думати, що цей ніби ортодоксально-марксистський погляд, спростовуваний зазначеним способом, поділяє і комісія, яка виробляла австрійську програму. В проекті сказано: «Чим більше капіталістичний розвиток збільшує пролетаріат, тим більше він змушується і дістає можливість вести боротьбу проти капіталізму. Пролетаріат приходить до усвідомлення» можливості і необхідності соціалізму. В такому зв'язку соціалістична свідомість видається необхідним безпосереднім результатом пролетарської класової боротьби. А це зовсім невірно. Розуміється, соціалізм, як учення, так само ко-

* Лист «економістів» у № 12 «Іскры».

** «Р. Дело» № 10.

*** «Neue Zeit» 49, 1901—1902, XX, I, № 3, стор. 79. Проект комісії, про який говорить К. Каутський, прийнятий Віденським з'їздом (наприкінці минулого року) в трохи зміненому вигляді 49.

ренитися в сучасних економічних відносинах, як і класова боротьба пролетаріату, так само, як і ця остання, впливає з боротьби проти породжуваної капіталізмом бідності і злиднів мас, але соціалізм і класова боротьба виникають поруч одне з другим, а не одне з другого, виникають при різних передумовах. Сучасна соціалістична свідомість може виникнути тільки на основі глибокого наукового знання. Справді, сучасна економічна наука настільки ж є умовою соціалістичного виробництва, як і сучасна, скажемо, техніка, а пролетаріат при всьому своєму бажанні не може створити ні тієї, ні другої; обидві вони виникають з сучасного суспільного процесу. Носієм же науки є не пролетаріат, а *буржуазна інтелігенція* (курсив К. К.): адже в головах окремих членів цієї верстви виник і сучасний соціалізм, і ними вже був переданий визначним щодо свого розумового розвитку пролетарям, які потім вносять його у класову боротьбу пролетаріату там, де це допускають умови. Таким чином, соціалістична свідомість є щось ззовні внесенне (von außen Hineingetragenes) у класову боротьбу пролетаріату, а не щось стихійно (urwüchsig) з неї виникле. Відповідно до цього стара Гайнфельдська програма і говорила цілком слушно, що завданням соціал-демократії є внесення у пролетаріат (буквально: наповнення пролетаріату) *свідомості* його становища і свідомості його завдання. В цьому не було б потреби, коли б ця свідомість сама собою впливала з класової боротьби. А новий проект перейняв це положення з старої програми і пришив його до наведеного вище положення. Але це зовсім перервало хід думки...»

Раз про самостійну, самими робітничими масами в самому ході їх руху вироблювану ідеологію не може бути й мови *, то питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут немає (бо ніякої «третьої» ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, яке роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології). Тому *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає

* Це не значить, звичайно, що робітники не беруть участі в цьому виробленні. Але вони беруть участь не як робітники, а як теоретики соціалізму, як Прудони і Вейтлінгі, беруть участь, інакше кажучи, лише тоді і остільки, оскільки їм у більшій чи меншій мірі вдається оволодівати знанням свого віку і рухати вперед це знання. А щоб робітникам частіше *вдавалося це*, для цього треба якомога більше дбати про підвищення рівня свідомості робітників взагалі, для цього треба, щоб робітники не замикалися в штучно звужені рамки «літератури для робітників», а вчилися б оволодівати все більше й більше загальною літературою. Вірніше навіть було б сказати замість «замикалися» — буди замикані, бо ж робітники самі читають і хочуть читати все, що пишуть і для інтелігенції, і тільки деякі (погани) інтелігенти думають, що «для робітників» досить розповідати про фабричні порядки і пережовувати давно відоме.

тим самим посилення ідеології буржуазної. Говорять про стихійність. Але *стихийний* розвиток робітничого руху йде саме до підкорення його буржуазній ідеології, *йде саме за програмою* «Credo», бо стихійний робітничий рух є тред-юніонізм, є *Nur-Gewerkschaftlerei*, а тред-юніонізм означає якраз ідейне поневолення робітників буржуазією. Тому наше завдання, завдання соціал-демократії, полягає в *боротьбі з стихійністю*, полягає в тому, щоб *стягти* робітничий рух з цього стихійного прагнення тред-юніонізму під крильце буржуазії і притягти його під крильце революційної соціал-демократії. Фраза авторів «економічного» листа в № 12 «Искры», що ніякі зусилля найбільш натхнених ідеологів не можуть стягти робітничого руху з шляху, визначуваного взаємодією матеріальних елементів і матеріального середовища, *цілком рівнозначна* через те *відмовленню від соціалізму*, і коли б ці автори здатні були продумати те, що вони говорять, до кінця безстрашно і послідовно, як повинен продумувати свої думки всякий, хто виступає на арену літературної і громадської діяльності, то їм нічого не лишилося б, як «скласти на порожніх грудях непотрібні руки» і... і полишити поле дії пп. Струве та Прокоповичам, які тягнуть робітничий рух «по лінії найменшого опору», тобто по лінії буржуазного тред-юніонізму, або пп. Зубатовим, які тягнуть його по лінії попівсько-жандармської «ідеології».

Згадайте приклад Німеччини. В чому полягала історична заслуга Лассаля перед німецьким робітничим рухом? В тому, що він *стягнув* цей рух з того шляху прогресистського тред-юніонізму і кооперативізму, на який він стихійно спрямовувався (*при доброзичливій участі Шульце-Делічів та їм подібних*). Для виконання цього завдання потрібне було щось, зовсім не схоже на розмови про применшення стихійного елементу, про тактику-процес, про взаємодію елементів і середовища і т. п. Для цього потрібна була *одчайдушна боротьба із стихійністю*, і тільки в результаті такої, довгі-довгі роки веденої боротьби досягнуто було, наприклад, того, що робітниче населення Берліна з опо-

ри прогресистської партії стало однією з кращих фортець соціал-демократії. І боротьба ця аж ніяк не закінчена і понині (як могло б здатися людям, що вивчають історію німецького руху за Прокоповичем, а філософію його за Струве ⁵¹). І тепер німецький робітничий клас, коли можна так висловитися, роздроблений між кількома ідеологіями: частина робітників об'єднана в католицькі і монархічні робітничі спілки, друга — в гірш-дункерівські ⁵², засновані буржуазними поклонниками англійського тред-юніонізму, третя — в спілки соціал-демократичні. Остання частина незмірно більша від усіх інших, але цього верховенства соціал-демократична ідеологія могла добитися і це верховенство вона зможе зберегти тільки шляхом неухильної боротьби з усіма іншими ідеологіями.

Але чому ж — питає читач — стихійний рух, рух по лінії найменшого опору йде саме до панування буржуазної ідеології? З тієї простої причини, що буржуазна ідеологія походженням своїм далеко старша, ніж соціалістична, що вона більш всебічно розроблена, що вона володіє *незмірно* більшими засобами поширення *. І чим молодший соціалістичний рух в якій-небудь країні, тим енергійнішою повинна бути через те боротьба проти всіх спроб зміцнити несоціалістичну ідеологію, тим рішучіше треба остерігати робітників від тих поганих порадишків, які кричать проти «перебільшення свідомого елементу» і т. п. Автори «економічного» листа громлять, в унісон з «Раб. Делом», нетерпимість, властиву дитячому періодові руху. Ми відповімо на це: так, наш рух дійсно перебуває в дитячому стані, і для того, щоб швидше змужніти, він повинен саме заразитися нетерпимістю щодо людей, які затримують його, ріст своїм схилянням перед стихійністю. Немає

* Часто кажуть: робітничий клас *стихійно* тягнеться до соціалізму. Це цілком справедливо, в тому розумінні, що соціалістична теорія глибше від усіх і вірніше від усіх визначає причини бідувань робітничого класу, а тому робітники і засвоюють її так легко, *якщо* тільки ця теорія сама не пасує перед стихійністю, *якщо* тільки вона підпорядковує собі стихійність. Звичайно це мається на увазі само собою, але «Раб. Дело» якраз забуває і перекручує те, що мається на увазі. Робітничий клас *стихійно* тягнеться до соціалізму, але найбільш поширена буржуазна ідеологія (яка постійно воскрешається в найрізноманітніших формах) все-таки *стихійно* найбільше нав'язується робітникам.

нічого смішнішого і нічого шкідливішого, як корчити з себе стариків, що давно вже пережили всі рішучі епізоди боротьби!

По-третє, перший номер «Раб. Мысли» показує нам, що назва «економізм» (від якої ми не думаємо, розуміється, відмовлятися, бо так чи інакше, а ця кличка вже встановилась) не досить точно передає суть нового напрямку. «Раб. Мысль» не заперечує цілком політичної боротьби: в тому статуті каси, що надрукований у №1 «Раб. Мысли», говориться про боротьбу з урядом. «Рабочая Мысль» гадає лише, що «політика завжди слухняно йде за економікою» (а «Рабочее Дело» варіює цю тезу, запевняючи в своїй програмі, що «в Росії більше, ніж в усякій іншій країні, економічна боротьба *нерозривна* з політичною»). Ці твердження «Рабочей Мысли» і «Рабочего Дела» зовсім невірні, *якщо розуміти під політикою соціал-демократичну політику*. Дуже часто економічна боротьба робітників буває зв'язана (хоч і не нерозривно) з політикою буржуазною, клерикальною та ін., як ми вже бачили. Твердження «Раб. Дела» вірні, якщо розуміти під політикою політику тред-юніоністську, тобто спільне прагнення всіх робітників добиватися собі від держави тих чи інших заходів, що спрямовані проти бідувань, властивих їх становищу, але ще не усувають цього становища, тобто не знищують підпорядкування праці капіталові. Це прагнення дійсно спільне і англійським тред-юніоністам, які вороже ставляться до соціалізму, і католицьким робітникам, і «зубатовським» робітникам, і ін. Є політика і політика. Таким чином, ми бачимо, що й відносно політичної боротьби «Раб. Мысль» проявляє не стільки заперечення її, скільки схилення перед її стихійністю, перед її несвідомістю. Цілком визнаючи стихійно виростаючу з самого робітничого руху політичну боротьбу (вірніше: політичні побажання і вимоги робітників), вона зовсім відмовляється від *самостійного вироблення специфічної соціал-демократичної політики*, яка відповідає загальним завданням соціалізму і сучасним російським умовам. Нижче ми покажемо, що така сама помилка і «Раб. Дела».

в) «ГРУПА САМОВИЗВОЛЕННЯ»⁵³
І «РАБОЧЕЕ ДЕЛО»

Ми розглянули так докладно мало відому і майже забуту в теперішній час передовицю першого номера «Раб. Мысли», тому що вона раніше від усіх і рельєфніше від усіх виразила той загальний струмінь, який потім впливав на світ божий незліченними дрібними струмочками. В. І.—ъ мав цілковиту рацію, коли, вихваляючи перший номер і передовицю «Раб. Мысли», сказав, що вона написана «гостро, з запалом» («Листок «Работника»» № 9—10, стор. 49). Всяка переконана у своїй думці людина, яка гадає, що вона дає щось нове, пише «з запалом» і пише так, що рельєфно виражає свої погляди. Тільки у людей, що звикли сидіти між двома стільцями, немає ніякого «запалу», тільки такі люди здатні, похваливши вчора запал «Раб. Мысли», нападати сьогодні за «полемічний запал» на її противників.

Не спиняючись на «Окремому додатку до «Раб. Мысли»» (нам доведеться нижче з різних приводів посилатися на цей твір, який найпослідовніше виражає ідеї «економістів»), ми відзначимо тільки коротко «Відозву групи самовизволення робітників» (березень 1899 р., передруковано в лондонському «Накануне»⁵⁴ № 7, липень 1899 р.). Автори цієї відозви дуже справедливо кажуть, що «робітнича Росія *ще тільки прокидається*, тільки оглядається навкруги і *інстинктивно хапається за перші-ліпші* засоби боротьби», але роблять з цього той же неправильний висновок, як і «Р. Мысль», забуваючи, що інстинктивність і є несвідомість (стихійність), якій повинні прийти на допомогу соціалісти, що «першими-ліпшими» засобами боротьби завжди будуть у сучасному суспільстві тред-юніоністські засоби боротьби, а «першою-ліпшою» ідеологією — буржуазна (тред-юніоністська) ідеологія. Так само не «заперечують» ці автори і політики, а говорять тільки (тільки!), слідом за п. В. В., що політика є надбудова, а тому «політична агітація повинна бути надбудовою над агітацією на користь боротьби економічної, повинна виростати на ґрунті цієї боротьби і йти за нею».

Щодо «Р. Дела», то воно прямо почало свою діяльність із «захисту» «економістів». Сказавши *пряму неправду* в першому ж своєму номері (№ 1, стор. 141—142), ніби воно «не знає, про яких молодих товаришів говорив Аксельрод», що остерігав «економістів» у своїй відомій брошурі *, «Раб. Дело» в полеміці, яка розгорілася з приводу цієї неправди, з Аксельродом і Плехановим змушене було визнати, що воно «у формі недоуміння хотіло захистити всіх молодших закордонних соціал-демократів від цього несправедливого обвинувачення» (обвинувачення «економістів» Аксельродом у вузькості) ⁵⁵. Насправді, обвинувачення це було цілком справедливе, і «Р. Дело» дуже добре знало, що воно падало, між іншим, і на члена його редакції В. І.—на. Зауважу до речі, що в зазначеній полеміці Аксельрод мав цілковиту рацію і «Р. Дело» зовсім не мало рації в тлумаченні моєї брошури: «Завдання російських соціал-демократів» **. Ця брошура писана в 1897 році, ще до появи «Раб. Мысли», коли я вважав і мав право вважати пануючим *первісний* напрям СПБ. «Союзу боротьби», схарактеризований мною вище. І принаймні до половини 1898 року цей напрям дійсно був пануючим. Тому посилатися для спростовання існування і небезпеки «економізму» на брошуру, яка викладала погляди, що були *витіснені* в С.-Петербурзі в 1897—1898 р. «економічними» поглядами, «Р. Дело» не мало ні найменшого права ***.

Але «Р. Дело» не тільки «захищало» «економістів», а також і само збивалось постійно на їх основні по-

* «К вопросу о современных задачах и тактике русских социал-демократов». Женева, 1898. Два листи в «Рабочую Газету», писані в 1897 році.

** Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 413—449. *Ред.*

*** Першу свою неправду («ми не знаємо, про яких молодих товаришів говорив П. Б. Аксельрод») «Р. Дело», захищаючись, доповнило другою, коли писало у «Відповіді»: «З того часу, як написано рецензію на «Завдання», серед деяких російських соціал-демократів виникли або більш-менш ясно визначились тенденції до економічної односторонності, які є кроком назад у порівнянні з тим станом нашого руху, що змальований у «Завданнях»» (стор. 9). Так говорить «Відповідь», що вийшла в 1900 році. А перший номер «Р. Д.» (з рецензією) вийшов у квітні 1899 року. Невже в 1899 році тільки виник «економізм»? Ні, в 1899 р. вперше залунав протест російських соціал-демократів проти «економізму» (протест проти «Средо»). (Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 155—168.) А «економізм» виник у 1897 році, як це чудово знає «Р. Дело», бо В. І.—ї уже в листопаді 1898 року («Лист. «Раб.»» № 9—10) вихваляв «Раб. Мысль».

милки. Джерело цієї плутаності лежало у двозначному розумінні такої тези програми «Р. Дела»: «найважливішим явищем російського життя, яке головним чином визначатиме завдання (курс. наш) і характер літературної діяльності Союзу, ми вважаємо масовий робітничий рух (курс. «Р. Д.»), що виник за останні роки». Що масовий рух є явище найважливіше, про це не може бути спору. Але все питання в тому, як розуміти «визначення завдань» цим масовим рухом. Розуміти це можна двоюко: або в розумінні схиляння перед стихійністю цього руху, тобто зведення ролі соціал-демократії до простого прислужництва робітничому рухові як такому (розуміння «Раб. Мысли», «Групи самовизволення» та інших «економістів»); або ж у тому розумінні, що масовий рух ставить перед нами нові теоретичні, політичні, організаційні завдання, далеко складніші, ніж ті, якими можна було задовольнятися в період до виникнення масового руху. «Раб. Дело» схилялось і схиляється саме до першого розуміння, бо воно ні про які нові завдання нічого певного не говорило, а міркувало весь час саме так, як начебто цей «масовий рух» звільняє нас від необхідності ясно усвідомити і розв'язати висовувані ним завдання. Досить послатися на те, що «Р. Дело» вважало неможливим ставити масовому робітничому рухові першим завданням — повалення самодержавства, принижуючи це завдання (в ім'я масового руху) до завдання боротьби за найближчі політичні вимоги («Відповідь», стор. 25).

Обминаючи статтю редактора «Раб. Дела» Б. Кричевського в № 7 — «Економічна і політична боротьба в російському русі», статтю, яка повторює ті ж самі помилки *, перейдемо прямо до № 10 «Р. Дела». Ми не

* «Теорія стадій» або теорія «несміливого зигзага» в політичній боротьбі виражається, наприклад, у цій статті так: «Політичні вимоги, своїм характером спільні для всієї Росії, повинні, однак, на перших порах» (це писано в серпні 1900 р.!) «відповідати досвіді, здобутому даною верствою (sic!) робітників з економічної боротьби. Тільки (!) на ґрунті цього досвіду можна і треба приступати до політичної агітації» і т. д. (стор. 11). На стор. 4 автор, повстаючи проти цілком безпідставних, на його думку, обвинувачень в економічній ересі, патетично вигукнуло: «Який же соціал-демократ не знає, що за вчення Маркса і Енгельса економічні інтереси окремих класів відіграють вирішальну роль в історії, отже, зокрема боротьба пролетаріату за свої економічні інтереси повинна мати першорядне значення для його класового розвитку і визвольної боротьби?» (курс. наш).

будемо, звичайно, вдаватися в розгляд окремих заперечень Б. Кричевського і Мартинова проти «Зари» і «Искры». Нас цікавить тут тільки та принципіальна позиція, яку зайняло в № 10 «Рабочее Дело». Ми не будемо, наприклад, розглядати того курйозу, що «Р. Дело» побачило «діаметральну суперечність» між положенням:

«Соціал-демократія не зв'язує собі рук, не звужує своєї діяльності одним яким-небудь наперед придуманим планом або прийомом політичної боротьби, — вона визнає всі засоби боротьби, аби тільки вони відповідали наявним силам партії» і т. д. (№ 1 «Искры»)*

і положенням:

«Коли нема міцної організації, досвідченої в політичній боротьбі при всякій обстановці і в усякі періоди, то не може бути й мови про той систематичний, освітлений твердими принципами і неухильно здійснюваний план діяльності, який тільки й заслуговує назви тактики» (№ 4 «Искры»)**.

Сплутати *принципіальне* визнання всіх засобів боротьби, всіх планів і прийомів, аби тільки вони були доцільні, — з вимогою *в даний політичний момент* керуватися неухильно здійснюваним планом, коли хочеш говорити про тактику, це значило все одно що сплутати визнання медициною всяких систем лікування з вимогою додержуватися однієї певної системи при лікуванні даної хвороби. Але в тому-то й річ, що «Раб. Дело», само слабуючи на хворобу, яку ми назвали схилинням перед стихійністю, не хоче визнати ніяких «систем лікування» цієї хвороби. Тому воно зробило знамените відкриття, що «тактика-план суперечить

Це «отже» зовсім недоречно. З того, що економічні інтереси відіграють вирішальну роль, *зовсім не випливає* ніякого висновку про першорядне значення економічної (= професійної) боротьби, бо найістотніші, «вирішальні» інтереси класів можуть бути задоволені тільки корінними політичними перетвореннями взагалі; зокрема, основний економічний інтерес пролетаріату може бути задоволений тільки через політичну революцію, яка замінює диктатуру буржуазії диктатурою пролетаріату. Б. Кричевський повторює міркування «В. В. російської соціал-демократії» (— політика йде слідом за економікою і т. п.) і бернштейніанців німецької (напр., Вольфман саме таким міркуванням доводив, що робітники повинні спочатку набути «економічну силу», перше ніж думати про політичну революцію).

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 359. *Ред.*

** Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 6. *Ред.*

основному духові марксизму» (№ 10, стор. 18), що тактика є *«процес зростання партійних завдань, які зростають разом з партією»* (стор. 11, курс. «Р. Д.»). Цей останній вислів має всі шанси стати знаменитим висловом, незруйновним пам'ятником «напрямку» «Раб. Дела». На питання: *«куди йти?»* керівний орган дає відповідь: рух є процес зміни відстані між вихідним і наступним пунктами руху. Ця незрівнянна глибокодумність являє собою, однак, не тільки курйоз (тоді б на ньому не варто було особливо спинятися), але й програму цілого напрямку, саме: ту саму програму, яку Р. М. (в «Окремому додатку до «Раб. Мысли»») виразив словами: бажана та боротьба, яка можлива, а можлива та, яка йде в дану хвилину. Це якраз напрям безмежного опортунізму, що пасивно пристосовується до стихійності.

«Тактика-план суперечить основному духові марксизму!» Та це наклеп на марксизм, перетворення його в ту саму карикатуру, яку протиставили нам у війні з нами народники. Це саме приниження ініціативи й енергії свідомих діячів, тимчасом як марксизм дає, навпаки, гігантський поштовх ініціативі й енергії соціал-демократа, відкриваючи йому найширші перспективи, віддаючи (коли можна так висловитися) в його розпорядження могутні сили мільйонів і мільйонів робітничого класу, що «стихійно» підіймається на боротьбу! Вся історія міжнародної соціал-демократії рясніє планами, які висувалися то одним, то другим політичним вождем, виправдуючи далекоглядність і вірність політичних, організаційних поглядів одного, виявляючи короткозорість і політичні помилки другого. Коли Німеччина пережила один з найбільших історичних переломів — утворення імперії, відкриття рейхстагу, дарування загального виборчого права, — один план соціал-демократичної політики і роботи взагалі був у Лібкнехта, другий у Швейцера. Коли на німецьких соціалістів обрушився винятковий закон, — один план був у Моста і Гассельмана, готових просто кликати до насильства і терору, другий — у Гехберга, Шрамма і (почасти) Бернштейна, які почали були.

проповідувати соціал-демократам, що вони своєю нерозумною різкістю і революційністю викликали закон і повинні тепер заслужити зразковою поведінкою прощення; третій план — у тих, хто підготовляв і здійснював видання нелегального органу⁵⁶. Дивлячись назад, через багато років після того, як боротьба навколо питання про вибір шляху закінчилась і історія сказала своє останнє рішення про придатність вибраного шляху, — неважко, звичайно, проявити глибокодумність висловом про зростання партійних завдань, які зростають разом з партією. Але в момент смуту*, коли російські «критики» і «економісти» принижують соціал-демократію до тред-юніонізму, а терористи посилено проповідують прийняття «тактики-плану», який повторює старі помилки, у такий момент обмежуватися подібною глибокодумністю значить видавати собі «свідectво про бідність». У момент, коли багато хто з російських соціал-демократів слабує саме на недостачу ініціативи й енергії, недостачу «розмаху політичної пропаганди, агітації й організації»**, недостачу «планів» ширшої постановки революційної роботи, — у такий момент говорити: «тактика-план суперечить основному духові марксизму» — значить не тільки теоретично опонувати марксизм, але й практично *тягти партію назад*.

«Революціонер-соціал-демократ має завданням, — повчає нас далі «Р. Дело», — своєю свідомою роботою тільки прискорювати об'єктивний розвиток, а не касувати його або замінити його суб'єктивними планами. «Искра» в теорії все це знає. Але величезне значення, що його справедливо надає марксизм свідомій революційній роботі, спонукає її на практиці, через її доктринерський погляд на тактику, до *применшення значення об'єктивного або стихійного елементу розвитку*» (стор. 18).

Знову величезна теоретична плутанина, гідна пана В. В. з братією. Ми спитали б нашого філософа: в чому може виявитися «применшення» об'єктивного роз-

* Ein Jahr der Verwirrung (рік смуту) — такий заголовок дав Мерінг тому параграфові своєї «Історії німецької соціал-демократії», в якому він описує вагання і вершуність, проявлені спочатку соціалістами при виборі «тактики-плану», відповідного до нових умов.

** З передової статті № 1 «Искры». (Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 357. Ред.)

витку з боку автора суб'єктивних планів? Очевидно в тому, що він випустить з уваги, що цей об'єктивний розвиток створює або зміцнює, губить або ослабляє такі-то класи, верстви, групи, такі-то нації, групи націй і т. п., зумовлюючи цим таке-то і таке-то міжнародне політичне групування сил, позицію революційних партій та ін. Але вина такого автора полягатиме тоді не в применшенні стихійного елемента, а в применшенні, навпаки, свідомого елемента, бо у нього не вистачить «свідомості» для правильного розуміння об'єктивного розвитку. Тому сама вже розмова про «оцінку порівняльного (курс. «Рабочего Дела») значення» стихійності і свідомості виявляє цілковиту відсутність «свідомості». Якщо певні «стихійні елементи розвитку» доступні взагалі людській свідомості, то неправильна оцінка їх буде рівнозначна «применшенню свідомого елемента». А якщо вони недоступні свідомості, то ми їх не знаємо і говорити про них не можемо. Про що ж говорить Б. Кричевський? Якщо він вважає помилковими «суб'єктивні плани» «Искры» (а він саме їх оголошує помилковими), то він повинен був би показати, які саме об'єктивні факти ігноруються цими планами, і обвинуватити «Искру» за це ігнорування в *недостачі свідомості*, у «применшенні свідомого елемента», висловлюючись його мовою. Якщо ж він, незадоволений суб'єктивними планами, не має інших аргументів, крім посилання на «применшення стихійного елемента» (!!), то він доводить цим лише, що він (1) теоретично — розуміє марксизм à la Карєєви і Михайловські, досить осміяні Бельтовим, (2) практично — цілком задоволений тими «стихійними елементами розвитку», які затаїли наших легальних марксистів у бернштейніанство, а наших соціал-демократів в «економізм», і що він «вельми сердитий» на людей, які наважилися що б то не стало *стягти* російську соціал-демократію з шляху «стихійного» розвитку.

А далі вже йдуть зовсім веселі речі. «Подібно до того, як люди, незважаючи ні на які успіхи природничих наук, будуть розмножуватися стародідівським способом, — так і поява на світ нового суспільного порядку,

незважаючи ні на які успіхи суспільних наук і ріст свідомих борців, і надалі являтиме собою результат *переважно стихійних вибухів*» (19). Подібно до того, як стародідівська мудрість говорить: щоб мати дітей, кому розуму не вистачало?— так мудрість «новітніх соціалістів» (à la Нарцис Тупорілов ⁵⁷) говорить: щоб брати участь у стихійній появі на світ нового суспільного порядку, розуму вистачить у всякого. Ми думаємо теж, що у всякого вистачить. Для такої участі досить *піддаватися* — «економізмові», коли панує «економізм»,— тероризмові, коли виник тероризм. Так, «Раб. Дело» весною цього року, коли так важливо було застерегти проти захоплення терором, з недоумінням стояло перед «новим» для нього питанням. А тепер, через півроку, коли питання перестало бути такою злобою дня, воно в один і той же час підносить нам і заяву: «ми думаємо, що завданням соціал-демократії не може і не повинна бути протидія піднесенню терористичних настроїв» («Р. Д.» № 10, стор. 23) і резолюцію з'їзду: «Систематичний наступальний терор з'їзд визнає несвоєчасним» («Два з'їзди», стор. 18). Як це надзвичайно ясно і зв'язно! Не протидіємо,— але оголошуємо несвоєчасним, до того ж оголошуємо так, що несистематичний і оборонний терор «резолюцією» не обіймається. Треба визнати, що така резолюція дуже безпечна і цілком гарантована від помилок, — як гарантована від помилок людина, яка говорила для того, щоб нічого не сказати! І для складання такої резолюції потрібне тільки одно: вміти держатися *за хвіст руху*. Коли «Искра» посміялася з того, що «Раб. Дело» оголосило питання про терор новим питанням*, то «Р. Дело» сердито обвинуватило «Искру» в «просто неймовірній претензії накидати партійній організації розв'язання тактичних питань, дане групою письменників-емігрантів більш як 15 років тому» (стор. 24). Справді, яка претензійність і яке перебільшення свідомого елемента: розв'язувати питання заздалегідь теоретично з тим, щоб потім переконувати у правиль-

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 7—8. *Ред.*

ності цього розв'язання і організацію, і партію, і масу! * Інша річ просто повторювати і, нікому нічого не «накидаючи», підкорятися кожному «повороту» і в бік «економізму», і в бік тероризму. «Раб. Дело» навіть узагальнює цей великий заповіт житейської мудрості, обвинувачуючи «Искру» і «Зарю» в «протиставленні своєї програми рухові як духа, що витає над безформним хаосом» (стор. 29). В чому ж полягає роль соціал-демократії, як не в тому, щоб бути «духом», який не тільки витає над стихійним рухом, але й *підносить* цей останній до «своїх програм»? Не в тому ж бо, щоб плентатися в *хвості* руху: в кращому разі це безкорисне для руху, в гіршому — дуже й дуже шкідливе. «Рабочее» ж «Дело» не тільки йде за цією «тактикою-процесом», але й підносить її до принципу, так що і напрям його вірніше було б назвати не опортунізмом, а (від слова: хвіст) *хвостизмом*. І не можна не признатися, що люди, які твердо вирішили завжди йти за рухом як його хвіст, назавжди і абсолютно гарантовані від «применшення стихійного елемента розвитку».

* * *

Отже, ми переконались, що основна помилка «нового напрямку» в російській соціал-демократії полягає в схиланні перед стихійністю, в нерозумінні того, що стихійність маси вимагає від нас, соціал-демократів, маси свідомості. Чим більше стихійне піднесення мас, чим ширшим стає рух, тим ще незрівнянно швидше зростає вимога на масу свідомості і в теоретичній, і в політичній, і в організаційній роботі соціал-демократії.

Стихійне піднесення мас в Росії відбулось (і далі відбувається) з такою швидкістю, що соціал-демократична молодь виявилась невідготовленою до виконання цих гігантських завдань. Ця невідготовленість — наше спільне лихо, лихо *всіх* російських соціал-демократів. Піднесення мас ішло і ширилось безперервно і зберігаючи

* Не треба забувати також і того, що, «теоретично» розв'язуючи питання про терор, група «Визволення праці» *узагальнювала* досвід попереднього революційного руху.

наступність, не тільки не припиняючись там, де воно почалося, але й захоплюючи нові місцевості і нові верстви населення (під впливом робітничого руху пожвавилось заворушення студентської молоді, інтелігенції взагалі, навіть і селянства). А революціонери *відставали* від цього піднесення і в своїх «теоріях», і в своїй діяльності, їм не вдавалося створити безперервної і наступницької організації, здатної *керувати* всім рухом.

У першому розділі ми констатували пониження «Раб. Делом» наших теоретичних завдань і «стихийне» повторення ним модного кличу «свобода критики»: у тих, що повторювали, не вистачило «свідомості» зрозуміти діаметральну протилежність позицій «критиків»-опортуністів і революціонерів у Німеччині і в Росії.

У дальших розділах ми розглянемо, як виявлялося це схилення перед стихійністю в галузі політичних завдань і в організаційній роботі соціал-демократії.

ІІІ

ТРЕД-ЮНІОНІСТСЬКА І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПОЛІТИКА

Почнемо знов-таки з похвали «Раб. Делу». «Викривальна література і пролетарська боротьба» — так назвав Маргінюв свою статтю в № 10 «Рабочего Дела» про незгоди з «Искрой». «Ми не можемо обмежитися самим викриванням порядків, які стоять на шляху її (робітничої партії) розвитку. Ми повинні також відгукуватися на найближчі і поточні інтереси пролетаріату» (стор. 63) — так формулював він суть цих незгод. «...«Искра»... фактично є орган революційної опозиції, який викриває наші порядки і переважно політичні порядки... Ми ж працюємо і будемо працювати для робітничої справи в тісному органічному зв'язку з пролетарською боротьбою» (там же). Не можна не бути вдячним Мартинову за це формулювання. Воно набуває визначного загального інтересу, бо охоплює, по суті, зовсім не самі тільки незгоди наші з «Р. Делом», але й усі взагалі незгоди між нами і «економістами» в питанні

про політичну боротьбу. Ми показали вже, що «економісти» не заперечують безумовно «політику», а тільки збиваються постійно з соціал-демократичного на тред-юніоністське розуміння політики. Цілком так само збивається і Мартінов, і тому ми згодні взяти саме його за зразок економічних помилок у даному питанні. За такий вибір — ми постараємось показати це — на нас не матимуть права претендувати ні автори «Окремого додатка до «Раб. Мысли»», ні автори прокламації «Групи самовизволення», ні автори «економічного» листа в № 12 «Искры».

а) ПОЛІТИЧНА АГІТАЦІЯ
ТА ЇЇ ЗВУЖЕННЯ ЕКОНОМІСТАМИ

Усім відомо, що широке розповсюдження і зміцнення економічної * боротьби російських робітників ішло рука в руку із створенням «літератури» економічних (фабричних і професійних) викривань. Головним змістом «листків» були викривання фабричних порядків, і серед робітників скоро спалахнула справжня пристрасть до викривань. Як тільки робітники побачили, що гуртки соціал-демократів хочуть і можуть доставляти їм нового роду листівки, які говорять всю правду про злиденне життя, непомірно тяжку працю і безправне становище їх, — вони почали, можна сказати, засипати кореспонденціями з фабрик і заводів. Ця «викривальна література» справляла величезну сенсацію не тільки на тій фабриці, порядки якої бичував даний листок, але й на всіх фабриках, де що-небудь чули про викриті факти. А тому що нужди й бідування робітників різних закладів і різних професій мають багато спільного, то «правда про робітниче життя» захоплювала *всіх*. Серед найвідсталіших робітників розвинулася справжня пристрасть «друкуватися» — благородна пристрасть до цієї зародкової форми війни з усім сучасним суспільним

* Зауважимо, щоб уникнути непорозумінь, що в дальшому викладі ми розуміємо скрізь під економічною боротьбою (згідно із слововжитком, який встановився у нас) ту «практично-економічну боротьбу», яку Енгельс назвав, у наведеній вище цитаті, «опором капіталістам» і яка у вільних країнах називається професійною, синдикальною або тред-юніоністською боротьбою.

порядком, побудованим на грабежі і гнобленні. І «листки» у величезній більшості випадків були дійсно оголошенням війни, бо викриття справляло страшенно збуджуючий вплив, викликало з боку робітників спільну вимогу усунути найбільш кричущі неподобства і готовність підтримати ці вимоги страйками. Самі фабриканти кінець кінцем до такої міри змушені були визнати значення цих листків, як оголошення війни, що часто-густо не хотіли й дожидатися самої війни. Викривання, як і завжди, зробилися сильні самим уже фактом своєї появи, набули значення могутнього морального тиску. Траплялось не раз, що самої появи листка було досить для задоволення всіх або частини вимог. Одним словом, економічні (фабричні) викривання були і тепер лишаються важливою підмогою економічної боротьби. І це значення збережеться за ними, поки існуватиме капіталізм, який породжує неминуче самозахист робітників. У найпередовіших європейських країнах можна спостерігати і тепер, як викривання неподобств якого-небудь закуткового «промислу» або якої-небудь усіма забутої галузі домашньої роботи стає вихідним пунктом до пробудження класової свідомості, до початку професійної боротьби і поширення соціалізму*.

Переважна більшість російських соціал-демократів останнього часу була майже цілком поглинена цією роботою по організації фабричних викривань. Досить згадати «Раб. Мысль», щоб бачити, до якої міри доходило це поглинання, як при цьому забувалось, що *сама по собі* це, по суті, ще не соціал-демократична, а тільки тред-юніоністська діяльність. Викривання охоп-

* В цьому розділі ми говоримо тільки про *політичну* боротьбу, про більш широке чи більш вузьке її розуміння. Тому лише мимохідь відзначимо, просто як курйоз, обвинувачення «Раб. Делом» «Искры» в «зайвій здержливості» щодо економічної боротьби («Два з'їзди», стор. 27, розкловано Мартиновим в його брошурі «Соціал-демократія і робітничий клас»). Коли б пп. обвинувачі виразили хоч би в пудах або друкованих аркушах (як вони люблять це робити) відділ економічної боротьби в «Искре» за рік і порівняли з відповідним відділом «Р. Дела» і «Р. Мысли», разом узятих, то вони легко побачили б, що вони відстають навіть і в цьому відношенні. Очевидно, усвідомлення цієї простої істини змушує їх вдаватися до доводів, що ясно показують їх збентеженість. «Искра», — пишуть вони, — «волоєю чи цеволоєю (!) доводиться (!) зважати на владні запити життя і хоч би (!) вмішувати кореспонденції про робітничий рух» («Два з'їзди», стор. 27). От уже справді знищуючий нас аргумент!

лювали, по суті, тільки відносили робітників даної професії до їх хазяїв і досягали тільки того, що продавці робочої сили навчались вигідніше продавати цей «товар» і боротися з покупцем на ґрунті чисто комерційної угоди. Ці викривання могли стати (при умові певного використання їх організацією революціонерів) початком і складовою частиною соціал-демократичної діяльності, але могли так само (а при умові схиляння перед стихійністю повинні були) вести до «тільки-професійної» боротьби і до не соціал-демократичного робітничого руху. Соціал-демократія керує боротьбою робітничого класу не тільки за вигідні умови продажу робочої сили, а й за знищення того суспільного ладу, який змушує неімущих продаватися багачам. Соціал-демократія представляє робітничий клас не в його відношенні до даної тільки групи підприємців, а в його відношенні до всіх класів сучасного суспільства, до держави, як організованої політичної сили. Звідси зрозуміло, що соціал-демократи не тільки не можуть обмежитися економічною боротьбою, але й не можуть допустити, щоб організація економічних викривань становила їх переважну діяльність. Ми повинні активно взятися за політичне виховання робітничого класу, за розвиток його політичної свідомості. З цим *тепер*, після першого натиску на «економізм» з боку «Зари» з «Искрой», «усі згодні» (хоч дехто тільки на словах, як ми зараз побачимо).

Постає питання, в чому ж має полягати політичне виховання? Чи можна обмежитися пропагандою ідеї про ворожість робітничого класу до самодержавства? Звичайно, ні. Не досить *пояснювати* політичне гноблення робітників (як не досить було *пояснювати* їм протилежність їх інтересів інтересам хазяїв). Несхідно агітувати з приводу кожного конкретного прояву цього гноблення (як ми стали агітувати з приводу конкретних проявів економічного гніту). А тому що *це* гноблення падає на найрізніші класи суспільства, тому що воно проявляється в найрізніших галузях життя й діяльності, і професійної, і загальногромадянської, і особистої, і сімейної, і релігійної, і наукової, і ін. і ін., то чи не очевидно, що *ми не виконаємо свого завдання*

розвивати політичну свідомість робітників, якщо ми не візьмемо на себе організацію *всєбічного політичного викривання* самодержавства? Адже для того, щоб агітувати з приводу конкретних проявів гніту, треба викрити ці прояви (як треба було викривати фабричні зловживання, щоб вести економічну агітацію)?

Здавалося б, це ясно? Але саме тут-то і виявляється, що з необхідністю *всєбічно* розвивати політичну свідомість «усі» згодні тільки на словах. Тут-то і виявляється, що «Раб. Дело», наприклад, не тільки не брало на себе завдання організувати (або покласти почин організації) *всєбічних* політичних викривань, але стало *тягти назад* і «Искру», яка взялася за це завдання. Слухайте: «Політична боротьба робітничого класу є лише» (якраз не лише) «найбільш розвинута, широка і дійсна форма економічної боротьби» (програма «Раб. Дела», «Р. Д.» № 1, стор. 3). «Тепер перед соціал-демократами стоїть завдання — як надати по можливості самій економічній боротьбі політичного характеру» (Мартинов у № 10, стор. 42). «Економічна боротьба є найбільш широко застосовний засіб для залучення маси до активної політичної боротьби» (резолуція з'їзду Союзу і «поправки»: «Два з'їзди», стор. 11 і 17). Всі ці твердження проймають собою «Раб. Дело», як бачить читач, з самого його виникнення і аж до останніх інструкцій редакції, і всі вони виражають, очевидно, один погляд на політичну агітацію і боротьбу. Придивіться ж до цього погляду з точки зору пануючої у всіх «економістів» думки, що політична агітація повинна *йти слідом* за економічною. Чи вірно це, що економічна боротьба є взагалі * «найбільш широко застосовний засіб» для залучення маси до політичної боротьби? Зовсім невірно. Нітрохи не менш «широко

* Ми говоримо «взагалі», бо мова йде в «Раб. Дело» саме про загальні принципи і загальні завдання всієї партії. Безперечно, що бувають випадки на практиці, коли політика дійсно повинна йти слідом за економікою, — але про це говорити в резолюції, призначеній для всієї Росії, можуть тільки «економісти». Адже бувають і такі випадки, коли «з самого початку» можна вести політичну агітацію «тільки на економічному ґрунті». — і все-таки «Рабоч. Дело» подумалось нарешті до того, що в цьому «немає ніякої потреби» («Два з'їзди», стор. 11). В наступному розділі ми покажемо, що тактика «політиків» і революціонерів не тільки не ігнорує тредіюніоністських завдань соціал-демократії, а, навпаки, одна тільки й забезпечує послідовне їх виконання

застосовним» засобом такого «залучення» є *всі і всілякі* прояви поліцейського гніту і самодержавного безчинства, а зовсім не такі тільки прояви, які зв'язані з економічною боротьбою. Земські начальники і тілесна кара селян, хабарництво чиновників і поведження поліції з міським «простонароддям», боротьба з голодуючими і цькування народного прагнення до світла і знання, видушування податків і переслідування сектантів, муштрування солдатів і солдатське поведження з студентами й ліберальною інтелігенцією,— чому всі ці і тисячі інших подібних проявів гніту, безпосередньо не зв'язаних з «економічною» боротьбою, являють собою взагалі *менш* «широко застосовні» засоби і приводи політичної агітації, залучення маси до політичної боротьби? Якраз навпаки: в загальній сумі тих життєвих випадків, коли робітник страждає (за себе або за близьких йому людей) від безправ'я, сваволі і насильства,— лише невелика меншість становить, безсумнівно, випадки поліцейського гніту саме в професійній боротьбі. Навіщо ж наперед *звужувати* розмах політичної агітації, оголошуючи «найбільш широко застосовним» тільки *один* із засобів, поряд з якими для соціал-демократи повинні стояти інші, взагалі кажучи, не менш «широко застосовні»?

В часи давно, давно минулі (рік тому!..) «Раб. Дело» писало: «Найближчі політичні вимоги стають доступними для маси після одного або, в крайньому разі, кількох страйків», «як тільки уряд пустив у хід поліцію і жандармерію» (№ 7, стор. 15, *серпень* 1900 року). Ця опортуністична теорія стадій тепер уже відкинута Союзом, який робить нам поступку, заявляючи: «немає ніякої потреби з самого початку вести політичну агітацію тільки на економічному ґрунті» («Два з'їзди», стор. 11). Майбутній історик російської соціал-демократії з самого цього заперечення «Союзом» частини своїх старих помилок побачить краще, ніж з усяких довгих міркувань, до якого приниження доводили соціалізм наші «економісти»! Але яка ж наївність була з боку Союзу уявляти, що ціною цього відмовлення від однієї форми звуження політики нас можна спонукати згодитися на

іншу форму звуження! Чи не логічніше було б і тут сказати, що економічну боротьбу слід вести якомога ширше, що нею завжди слід користуватися для політичної агітації, але «немає ніякої потреби» вважати економічну боротьбу *найбільш* широко застосовним засобом для залучення маси до активної політичної боротьби?

Союз надає значення тому, що він замінив висловом «найбільш широко застосовний засіб» вислів «кращий засіб», який стоїть у відповідній резолюції 4-го з'їзду Єврейського робітничого союзу (Бунду)⁵⁸. Ми, справді, завагалися б сказати, яка з цих резолюцій краща: на нашу думку, *обидві гірші*. І Союз і Бунд збиваються тут (почасти, може, навіть, несвідомо, під впливом традиції) на економічне, тред-юніоністське тлумачення політики. Справа нітрохи, по суті, не міняється від того, чи робиться це з допомогою словечка: «кращий», чи з допомогою словечка: «найбільш широко застосовний». Коли б Союз сказав, що «політична агітація на економічному ґрунті» є найбільш широко застосовуваний (а не «застосовний») засіб, то він був би правий відносно певного періоду в розвитку нашого соціал-демократичного руху. Саме він був би правий відносно *«економістів»*, відносно багатьох практиків (якщо не більшості їх) 1898—1901 років, бо ці практики-«економісти», дійсно, політичну агітацію *застосовували* (оскільки вони взагалі її застосовували!) *майже виключно на економічному ґрунті*. Таку політичну агітацію визнавали і навіть рекомендували, як ми бачили, і «Раб. Мисль» і «Група самовизволення»! «Раб. Дело» повинно було *рішуче засудити* те, що корисна справа економічної агітації супроводилася шкідливим звуженням політичної боротьби, а воно замість того оголошує найбільш широко застосовуваний (*«економістами»*) засіб найбільш широко застосовним! Недивно, що, коли ми називаємо цих людей «економістами», їм нічого не лишається, як лаяти нас на всі заставки і «містифікаторами», і «дезорганізаторами», і «папськими нунціяями», і «наклепниками»*, як плакати перед усіма і кожним,

* Справжні вислови брошури «Два з'їзди», стор. 31, 32, 28 і 30.

що їм завдали кровної образи, як заявляти мало не присягаючись: «в «економізмі» тепер жоднісінька соціал-демократична організація не повинна»*. Ах, ці наклепники, злі — політики! Чи не навмисне вони весь «економізм» вигадали, щоб завдавати людям, через саме тільки своє людиноненависництво, образ кровних?

Який конкретний, реальний смисл має, в устах Мартинова, постановка соціал-демократії завдання: «надати самій економічній боротьбі політичного характеру»? Економічна боротьба є колективна боротьба робітників з хазяями за вигідні умови *продажу робочої сили*, за поліпшення умов праці і життя робітників. Ця боротьба з необхідності є боротьбою професійною, тому що умови праці дуже різноманітні в різних професіях, отже, і боротьба за *поліпшення* цих умов не може не вестися по професіях (професійними спілками на Заході, професійними тимчасовими з'єднаннями і листками в Росії і т. п.). Надати «самій економічній боротьбі політичного характеру», значить, отже, добиватися здійснення тих же професійних вимог, того ж професійного поліпшення умов праці з допомогою «законодавчих і адміністративних заходів» (як висловлюється Мартинов на наступній, 43, сторінці своєї статті). Саме це роблять і завжди робили всі професійні робітничі спілки. Загляньте в твір ґрунтовних учених (і «ґрунтовних» опортуністів) подружжя Вебб, і ви побачите, що англійські робітничі спілки давним-давно вже усвідомили і здійснюють завдання «надати самій економічній боротьбі політичного характеру», давним-давно борються за свободу страйків, за усунення всіх і всіляких юридичних перешкод кооперативному і професійному рухові, за видання законів на захист жінок і дітей, за поліпшення умов праці шляхом санітарного і фабричного законодавства та ін.

Таким чином за пишною фразою: «надати самій економічній боротьбі політичного характеру», яка звучить «страшенно» глибокодумно і революційно,ховасться, по суті, традиційне прагнення *принизити*

* «Два з'їзди», стор. 32.

соціал-демократичну політику до політики тред-юніоністської! Під виглядом виправлення односторонності «Искры», яка ставить — бачите — «революціонування догми вище за революціонування життя»*, нам підносять як щось нове *боротьбу за економічні реформи*. Справді, аж нічого іншого, крім боротьби за економічні реформи, не міститься у фразі: «надати самій економічній боротьбі політичного характеру». І Мартинов сам би міг додуматися до цього нехитрого висновку, коли б гарненько вникнув у значення своїх власних слів. «Наша партія, — говорить він, висуваючи свою найважчу гармату проти «Искры», — могла б і повинна була б ставити урядові конкретні вимоги законодавчих і адміністративних заходів проти економічної експлуатації, проти безробіття, проти голоду і т. д.» (стор. 42—43 в № 10 «Р. Д.»). Конкретні вимоги заходів — хіба це не є вимога соціальних реформ? І ми питаємо ще раз безсторонніх читачів, чи зводимо ми наклеп на робочедісленців (хай вибачать мені це незграбне ходяче словечко!), називаючи їх прихованими бернштейніанцями, коли вони висувають, як свою *незгоду* з «Искрой», тезу про необхідність боротьби за економічні реформи?

Револуційна соціал-демократія завжди включала і включає в свою діяльність боротьбу за реформи. Але «економічною» агітацією вона користується для того, щоб ставити урядові не тільки вимоги всяких заходів, а також (і насамперед) вимоги перестати бути самодержавним урядом. Крім того, вона вважає своїм обов'язком ставити урядові цю вимогу *не тільки* на ґрунті економічної боротьби, а й на ґрунті всіх взагалі проявів суспільно-політичного життя. Одним словом, вона підпорядковує боротьбу за реформи, як частину цілому, революційній боротьбі за свободу і за соціалізм. А Мартинов воскрешає в іншій формі теорію стадій, стараючись продиктувати неодмінно економічний, так би мовити, шлях розвитку політичної боротьби. Висту-

* «Раб. Дело» № 10, стор. 60. Це — мартиновський варіант того застосування до сучасного, хаотичного стану нашого руху тези: «кожний крок дійсного руху важливіший за дюжину програм», яке ми вже схарактеризували вище. По суті, це тільки переклад на російську мову пресловутої бернштейнівської фрази: «рух — усе, кінцева мета — ніщо».

паючи в момент революційного піднесення з особливим ніби «завданням» боротьби за реформи, він цим тягне партію назад і грає на руку і «економічному» і ліберальному опортунізмові.

Далі. Соромливо сховавши боротьбу за реформи під пишномовну тезу: «надати самій економічній боротьбі політичного характеру», Мартинов виставив як щось особливе *самі тільки економічні* (і навіть *самі тільки фабричні*) *реформи*. Чому він це зробив, ми не знаємо. Може, через недогляд? Але коли б він мав на увазі не тільки «фабричні» реформи, то тоді вся його теза, тільки що нами наведена, втратила б усякий сенс. Може, тому, що він вважає можливими і ймовірними з боку уряду «поступки» тільки в галузі економічній? * Коли так, то це дивна помилка: поступки можливі і бувають і в галузі законодавства про різку, про паспорти, про викупні платежі, про сектантство, про цензуру і ін. і ін. «Економічні» поступки (або лженоступки) для уряду, розуміється, найдешевші і найвигідніші, бо він надіється викликати цим довір'я у робітничих мас до себе. Але саме тому ми, соціал-демократи, і *не повинні* ні в якому разі і абсолютно нічим давати місце думці (або непорозумінню), ніби для нас дорожчі економічні реформи, ніби ми саме їх вважаємо особливо важливими і т. п. «Такі вимоги,— говорить Мартинов про висунуті ним вище конкретні вимоги законодавчих і адміністративних заходів,— не були б пустим звуком, тому що, обіцяючи певні відчутні результати, вони могли б бути активно підтримані робітничою масою»... Ми не «економісти», о ні! Ми тільки плазуємо так само по-рабському перед «відчутністю» конкретних результатів, як пани Бернштейни, Прокоповичі, Струве, Р. М. і tutti quanti **! Ми тільки даємо зрозуміти (разом з Нарцисом Тупоріловим), що все, що не «обіцяє відчутних результатів», є «пустий звук»! Ми тільки висловлюємось так, як начебто робітнича маса нездатна (і не довела вже всупереч тим, хто звалює на неї своє філістерство,

* Стор. 43: «Звичайно, коли ми рекомендуємо робітникам ставити певні економічні вимоги урядові, ми це робимо тому, що в галузі економічній самодержавний уряд з необхідності готовий іти на певні поступки».

** — всі їм подібні. *Ред.*

свою здатність) активно підтримувати *всякий* протест проти самодержавства, який навіть *абсолютно ніяких відчутних результатів їй не обіцяє!*

Візьміть хоч би ті ж, самим Мартиновим наведені приклади про «заходи» проти безробіття і голоду. В той час, як «Робоч. Дело» займається, судячи з його обіцянки, виробленням і розробленням «конкретних (у формі законопроектів?) вимог законодавчих і адміністративних заходів», «які обіцяють відчутні результати», — в цей час «Искра», «яка незмінно ставить революціонізування догми вище за революціонізування життя», старалась пояснити нерозривний зв'язок безробіття з усім капіталістичним ладом, попереджала, що «голод іде», викривала поліцейську «боротьбу з голодуючими» і обурливі «тимчасово-каторжні правила», в цей час «Заря» випускала окремим відбитком, як агітаційну брошуру, частину присвяченого голодові «Внутрішнього огляду» *. Але, боже мій, які «однобічні» при цьому були непоправно-вузькі ортодокси, глухі до велінь «самого життя» догматики! Ні в одній з їх статей не було — о жах! — *ні* *одної*, ну можете собі уявити: ні однісінької «конкретної вимоги», «яка обіцяє відчутні результати»! Нещасні догматики! Віддати їх в науку Кричевським і Мартиновим, щоб переконати у тому, що тактика є процес зростання, зростаючого і т. д., і що треба *с а м і й* економічній боротьбі надати політичного характеру!

«Економічна боротьба робітників з хазяями і з урядом («економічна боротьба з урядом»!!), крім свого безпосереднього революційного значення, має ще те значення, що вона наштовхує робітників безперервно на питання про їх політичне безправ'я» (Мартинов, стор. 44). Ми виписали цю цитату не для того, щоб повторювати в сотий і тисячний раз сказане вже вище, а для того, щоб особливо подякувати Мартинову за це нове і чудове формулювання: «Економічна боротьба робітників з хазяями і з урядом». Яка краса! З яким незрівнянним талантом, з яким майстерним елімінуванням **

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 285—306. *Ред.*

** — усуненням. *Ред.*

усіх часткових незгод і відмінностей у відтінках між «економістами» висловлена тут у короткому і ясному твердженні *вся суть* «економізму», починаючи з заклику робітників до «політичної боротьби, яку вони ведуть в інтересах спільних, маючи на увазі поліпшення становища всіх робітників» *, продовжуючи теорією стадій і кінчаючи резолюцією з'їзду про «найбільш широку застосовність» та ін. «Економічна боротьба з урядом» є саме тред-юніоністська політика, від якої до соціал-демократичної політики ще дуже й дуже далеко.

б) ПОВІСТЬ ПРО ТЕ, ЯК МАРТИНОВ ПОГЛИБИВ ПЛЕХАНОВА

«Як багато з'явилося у нас останнім часом соціал-демократичних Ломоносових!» зауважив якось один товариш, маючи на увазі різючу схильність багатьох із схильних до «економізму» осіб доходити неодмінно «своїм розумом» до великих істин (на зразок тієї, що економічна боротьба настовхує робітників на питання про безправ'я) і ігнорувати при цьому, з препишною зневагою геніального самородка, все те, що дав уже попередній розвиток революційної думки і революційного руху. Саме таким самородком є Ломоносов-Мартинов. Загляньте в його статтю: «Чергові питання» і ви побачите, як він *підходить* «своїм розумом» до того, що давно вже сказане Аксельродом (про якого наш Ломоносов, розуміється, зберігає цілковите мовчання), як він *починає*, наприклад, розуміти, що ми не можемо ігнорувати опозиційність тих чи інших верств буржуазії («Р. Д.» № 9, стор. 61, 62, 71 — порівняй з «Відповіддю» Аксельроду редакції «Р. Дела», стор. 22, 23—24) і т. п. Але — шкода! — тільки *підходить* і тільки *починає*, не більше того, бо думки Аксельрода він все-таки настільки ще не зрозумів, що говорить про економічну боротьбу з хазяями і урядом». Протягом трьох років (1898—1901) «Раб. Дело» збиралося з силами, щоб зрозуміти Аксельрода, і — і все-таки його не зрозуміло! Може, це сталося теж від того, що

* «Раб. Мысль», «Окр. додат.», стор. 14.

соціал-демократія, «подібно до людства», завжди ставить собі самі лише здійсненні завдання?

Але Ломоносови відзначаються не тільки тим, що вони багато чого не знають (це ще було б півлиха!), а також і тим, що вони не усвідомлюють свого нецтва. Це вже справжнє лихо, і це лихо спонукає їх відразу братися за «поглиблення» Плеханова.

«З того часу, як Плеханов писав названу книжку («Про завдання соціалістів у боротьбі з голодом в Росії»), багато води утекло, — розповідає Ломоносов-Мартинів. — Соціал-демократи, які керували протягом 10 років економічною боротьбою робітничого класу... не встигли ще дати широке теоретичне обґрунтування партійної тактики. Тепер це питання назріло, і, коли б ми захотіли дати таке теоретичне обґрунтування, ми безсумнівно повинні були б значно поглибити ті принципи тактики, які розвивав колись Плеханов... Ми повинні були б тепер визначити різницю між пропагандою і агітацією інакше, ніж це зробив Плеханов» (Мартинів тільки що навів слова Плеханова: «пропагандист дає багато ідей одній особі або кільком особам, а агітатор дає лише одну або лише кілька ідей, зате він дає їх цілій масі осіб»). «Під пропагандою ми розуміли б революційне висвітлення всього сучасного ладу або часткових його проявів, байдуже, — чи робиться це у формі доступній для одиначь, чи для широкої маси. Під агітацією, в строгому значенні слова (sic!), ми розуміли б заклик маси до певних конкретних дій, сприяння безпосередньому революційному втручання пролетаріату в суспільне життя».

Поздоровляємо російську — та й міжнародну — соціал-демократію з новою, мартинівською, термінологією, більш строгою і більш глибокою. Досі ми думали (разом з Плехановим, та й з усіма вожаками міжнародного робітничого руху), що пропагандист, коли він бере, наприклад, те ж питання про безробіття, повинен роз'яснити капіталістичну природу криз, показати причину їх неминучості в сучасному суспільстві, змалювати необхідність його перетворення в соціалістичне суспільство і т. д. Одним словом, він повинен дати «багато ідей», настільки багато, що відразу всі ці ідеї, в усій їх сукупності, засвоюватимуться лише небагатьма (порівняно) особами. Агітатор же, говорячи про те саме питання, візьме найбільш відомий усім його слухачам і найвидатніший приклад, — скажімо, смерть безробітної сім'ї від голодування, посилення жебрацтва

і т. п. — і спрямує всі свої зусилля на те, щоб, користуючись цим, всім і кожному знайомим фактом, дати «масі» *одну ідею*: ідею про безглуздість суперечності між зростанням багатства і зростанням злиднів, постається *збудити* в масі невдоволення і обурення цією кричущою несправедливістю, полишаючи повне роз'яснення цієї суперечності пропагандистові. Тому пропагандист діє головним чином *друкованим*, агітатор — *живим* словом. Від пропагандиста вимагаються не ті якості, що від агітатора. Каутського і Лафарга ми назвемо, наприклад, пропагандистами, Бебеля і Геда — агітаторами. А виділяти третю галузь або третю функцію практичної діяльності, відносячи до цієї функції «заклик маси до певних конкретних дій», є величезна нісенітниця, бо «заклик», як одиничний акт, або природно і неминуче доповнює собою і теоретичний трактат, і пропагандистську брошуру, і агітаційну промову, або становить суто виконавчу функцію. Справді, візьміть, наприклад, теперішню боротьбу німецьких соціал-демократів проти хлібних мит. Теоретики пишуть дослідження про митну політику, «закликаючи», скажемо, боротися за торгові договори і за свободу торгівлі; пропагандист робить те саме в журналі, агітатор — у публічних промовах. «Конкретні дії» маси — в даний момент являють собою підписання петицій рейхстагові про непідвищення хлібних мит. Заклик до цих дій виходить посередньо від теоретиків, пропагандистів і агітаторів, безпосередньо — від тих робітників, які розносять по фабриках і по всіляких приватних квартирах підписні листи. За «мартинівською термінологією» виходить, що Каутський і Бебель — обидва пропагандисти, а рознощики підписних листів — агітатори, чи не так?

Приклад німців нагадав мені німецьке слово Verballhornung, по-російському буквально: обалгорнивание. Іван Балгорн був лейпцігський видавець у XVI столітті; видав він буквар, причому вмістив, за звичаєм, і малюнок, який зображав півня; та тільки замість звичайного зображення півня з шпорами на ногах він зобразив півня без шпор, але з парою яєць коло нього.

А на обкладинці букваря додав: «виправлене видання Івана Балгорна». Ось з того часу німці й кажуть Verballhornung про таке «виправлення», яке на ділі є погіршення. І мимоволі згадуєш про Балгорна, коли бачиш, як Мартинови «поглиблюють» Плеханова...

Для чого «винайшов» наш Ломоносов цю плутанину? Для ілюстрації того, що «Искра» «звертає увагу тільки на один бік справи, так само, як Плеханов це робив ще півтора десятка років тому» (39). «У «Искры», принаймні для теперішнього часу, завдання пропаганди відсувають на задній план завдання агітації» (52). Якщо перекласти це останнє твердження з мартиновської мови на загальнолюдську мову (бо людство ще не встигло прийняти нововідкритої термінології), то ми матимемо таке: у «Искры» завдання політичної пропаганди і політичної агітації відсувають на задній план завдання «ставити урядові конкретні вимоги законодавчих і адміністративних заходів», «що обіцяють певні відчутні результати» (або вимоги соціальних реформ, якщо дозволено ще хоч разочок вжити старої термінології старого людства, яке ще не доросло до Мартинова). Пропонуємо читачеві порівняти з цією тезою таку тираду:

«Вражас нас у цих програмах» (програмах революційних соціал-демократів) «і вічне виставляння ними на перший план переваг діяльності робітників у (неіснуючому у нас) парламенті при повному ігноруванні ними (внаслідок їх революційного нігілізму) важливості участі робітників в існуючих у нас законодавчих зборах фабрикантів у фабричних справах... або хоч би участі робітників у міському самоврядуванні...»

Автор цієї тиради висловлює трохи пряміше, ясніше й одвертіше ту саму думку, до якої дійшов своїм розумом Ломоносов-Мартинов. Автор же цей — Р. М. в «Окремому додатку до «Раб. Мысли»» (стор. 15).

в) ПОЛІТИЧНІ ВИКРИВАННЯ І «ВИХОВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ»

Висуваючи проти «Искры» свою «теорію» «підвищення активності робітничої маси», Мартинов насправді виявив прагнення *принизити* цю активність, бо пере-

важним, особливо важливим, «найбільш широко застосовним» засобом пробудження і поприщем цієї активності він оголосив ту ж економічну боротьбу, перед якою плазували і всі «економісти». Тому й характерна ця помилка, що вона властива далеко не самому Мартінову. Насправді ж «підвищення активності робітничої маси» можна досягти *тільки* при тій умові, якщо ми *не будемо обмежуватися* «політичною агітацією на економічному ґрунті». А однією з основних умов необхідного розширення політичної агітації є організація *всєбічних* політичних викривань. Інакше як на цих викриваннях *не може* виховатися політична свідомість і революційна активність мас. Тому діяльність такого роду становить одну з найважливіших функцій усієї міжнародної соціал-демократії, бо і політична свобода нітрохи не усуває, а тільки трохи пересуває сферу напряду цих викривань. Наприклад, німецька партія особливо зміцнює свої позиції і розширяє свій вплив саме завдяки неослабній енергії її політично-викривальної кампанії. Свідомість робітничого класу не може бути дійсно політичною свідомістю, якщо робітники не приучені відгукуватися на *всі і всілякі* випадки сваволі і гноблення, насильства і зловживання, *хоч би до яких класів* стосувались ці випадки; — і притому відгукуватися саме з соціал-демократичної, а не з іншої якої-небудь точки зору. Свідомість робітничих мас не може бути дійсно класовою свідомістю, якщо робітники на конкретних і притому неодмінно злободенних (актуальних) політичних фактах і подіях не навчаться спостерігати *кожний* з інших суспільних класів в *усіх* проявах розумового, морального і політичного життя цих класів; — не навчаться застосовувати на практиці матеріалістичний аналіз і матеріалістичну оцінку *всіх* сторін діяльності і життя *всіх* класів, верств і груп населення. Хто звертає увагу, спостережливість і свідомість робітничого класу виключно або хоч би переважно на нього ж, — той не соціал-демократ, бо самопізнання робітничого класу нерозривно зв'язане з повною виразністю не тільки теоретичних... вірніше навіть сказати: не стільки теоретичних, скільки на досвіді

політичного життя вироблених уявлень про взаємовідношення *всіх* класів сучасного суспільства. Ось чому так глибоко шкідлива і так глибоко реакційна щодо свого практичного значення проповідь наших «економістів», що економічна боротьба є найбільш широко застосований засіб залучення мас до політичного руху. Щоб стати соціал-демократом, робітник повинен ясно уявляти собі економічну природу і соціально-політичне обличчя поміщика і попа, сановника і селянина, студента і боса, знати їх сильні і слабкі сторони, уміти розбиратися в тих ходячих фразах і всіляких софізмах, якими *прикриває* кожний клас і кожна верства свої егоїстичні зазіхання і своє справжнє «нутро», уміти розбиратися в тому, які установи і закони відображають і як саме відображають ті чи інші інтереси. А цього «ясного уявлення» не почерпнеш ні з якої книжки: його можуть дати тільки живі картини і по гарячих слідах складені викривання того, що діється в даний момент навколо нас, про що говорять по-своєму або хоч перешіптуються всі і кожен, що виражається в таких-то подіях, у таких-то цифрах, у таких-то судових вирокх і ін., і ін., і ін. Ці всебічні політичні викривання являють собою неодмінну і *основу* умову виховання революційної активності мас.

Чому російський робітник мало ще проявляє свою революційну активність з приводу звірячого поводження поліції з народом, з приводу цькування сектантів, биття селян, з приводу неподобств цензури, катувань солдатів, цькування найневинніших культурних починань і т. п.? Чи не тому, що його не «наштовхує» на це «економічна боротьба», що йому мало «обіцяє» це «відчутних результатів», мало дає «позитивного»? Ні, така думка є, повторюємо, не що інше, як спроба звалити з хворої голови на здорову, звалити своє власне філістерство (бернштейніанство теж) на робітничу масу. Ми повинні винуватити себе, свою відсталість від руху мас, що ми не зуміли ще організувати досить широких, яскравих, швидких викривань усіх цих гидот. Коли б ми зробили це (а ми повинні зробити і можемо зробити це), — і найсіріший робітник зрозуміє *або від-*

чув, що над студентом і сектантом, селянином і письменником глумиться і безчинствує та сама темна сила, яка так гнітить і давить його на кожному кроці його життя, а, відчувши це, він захоче, нестримно захоче відгукнутися й сам, він зуміє тоді — сьогодні влаштувати котячий концерт цензорам, завтра демонструвати перед будинком губернатора, який придушив селянський бунт, післязавтра провчити тих жандармів у рясі, щоб роблять роботу святої інквізиції, і т. д. Ми ще дуже мало, майже нічого не зробили для того, щоб *кидати* в робітничі маси всебічні і свіжі викривання. Багато хто з нас і не усвідомлюють ще цього свого *обов'язку*, а стихійно волочаться за «сірою поточною боротьбою» у вузьких рамках фабричного побуту. При такому стані справ говорити: «Искра» має тенденцію применшувати значення постуального ходу сірої поточної боротьби в порівнянні з пропагандою блискучих і закінчених ідей» (Мартинов, стор. 61) — значить тягти партію назад, значить захищати і прославляти нашу невідготовленість, відсталість.

Що ж до заклику маси до дії, то це вийде само собою, коли тільки є в наявності енергійна політична агітація, живі і яскраві викривання. Піймати кого-небудь на місці злочину і запламувати перед усіма і всюди негайно ж — це діє само по собі краще за всякий «заклик», це діє часто-густо так, що потім і не можна буде визначити, хто власне «закликав» юрбу і хто власне висунув той чи інший план демонстрації і т. п. Закликати — не в загальному, а в конкретному розумінні слова — можна тільки на місці дії, закликати може тільки той, хто сам і зараз іде. А наша справа, справа соціал-демократичних публіцистів, поглиблювати, розширювати і посилювати політичні викривання і політичну агітацію.

До речі про «заклики». *Єдиним органом*, який до весняних подій *закликав* робітників активно втрутитися в таке, що не *обіцяло* абсолютно ніяких *відчутних результатів* робітникам, питання, як віддання студентів у солдати, — була «Искра». Відразу ж після опублікування розпорядження 11 січня про «віддання 183 студентів у солдати» «Искра» вмістила статтю про це (№ 2,

лютий) і, до якого б то не було початку демонстрацій, прямо кликала «робітника йти на допомогу студентові», кликала «народ» відкрито відповісти урядові на його зухвалий виклик *. Ми питаємо всіх і кожного: як і чим пояснити ту визначну обставину, що, говорячи так багато про «заклики», виділяючи «заклики» навіть в окремий вид діяльності, Мартинов ні словечком не згадав про *цей* заклик? І чи не філістерством є після цього мартиновське оголошення «Искры» *однобічною*, тому що вона недостатньо «закликає» до боротьби за вимоги, «які обіцяють відчутні результати»?

Наші «економісти», і в тому числі «Рабочее Дело», мали успіх завдяки тому, що підроблялись під нерозвинених робітників. Але робітник-соціал-демократ, робітник-революціонер (а число таких робітників дедалі зростає) відкине з обуренням усі ці міркування про боротьбу за вимоги, «які обіцяють відчутні результати», та ін., бо він зрозуміє, що це тільки варіанти старої пісеньки про копійку на карбованець. Такий робітник скаже своїм порадишкам з «Р. Мысли» і з «Раб. Дела»: даремно ви метушитесь, панове, втручаючись занадто старанно в ту справу, з якою ми і самі справляємось, і ухиляючись від виконання ваших справжніх обов'язків. Адже це зовсім нерозумно, коли ви говорите, що завдання соціал-демократів надати самій економічній боротьбі політичного характеру; це тільки початок, і не в цьому головне завдання соціал-демократів, бо в усьому світі і в Росії в тому числі *поліція нерідко сама починає надавати* економічній боротьбі політичного характеру, робітники самі навчаються розуміти, за кого стоїть уряд **. Адже та «економічна боротьба робітни-

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 373—378. *Ред.*

** Вимога «надати самій економічній боротьбі політичного характеру» найрешетивіше виявляє схилання *перед стихійністю* в галузі політичної діяльності. Політичного характеру економічна боротьба набирає частогусто стихійно, тобто без втручання «революційної бацали — інтелігенції», без втручання свідомих соціал-демократів. Політичного характеру набула, наприклад, і економічна боротьба робітників в Англії без будь-якої участі соціалістів. Завдання ж соціал-демократів не вичерпується політичною агітацією на економічному ґрунті, завдання їх — *перетворити* цю тред-юніоністську політику в соціал-демократичну політичну боротьбу, — *скористатися* тими проблесками політичної свідомості, які заронила в робітників економічна боротьба, для того, щоб *підняти* робітників до соціал-демократичної політичної свідомості. А Мартинові, замість того, щоб підносити і штовхати вперед політичну свідомість, яка стихійно про-

ків з хазяями і урядом», з якою ви носитесь, наче з відкритою вами Америкою, — ведеться в масі російських закутків самими робітниками, які чули про страйки, але про соціалізм мабуть що нічого й не чули. Адже та «активність» нас, робітників, яку ви все хочете підтримувати, висуваючи конкретні вимоги, які обіцяють відчутні результати, в нас уже є, і ми самі в нашій буденній, професійній, дрібній роботі висуваємо ці конкретні вимоги часто-густо без усякої допомоги інтелігентів. Але нам мало *такої* активності; ми не діти, яких можна нагодувати кашкою самої «економічної» політики; ми хочемо знати все те, що знають і інші, ми хочемо докладно ознайомитися з усіма сторонами політичного життя і активно брати участь в усякій і кожній політичній події. Для цього треба, щоб інтелігенти менше твердили те, що ми й самі знаємо *, а більше дали нам того, чого ми ще не знаємо, чого ми самі з свого фабричного й «економічного» досвіду і взяти ніколи не можемо, а саме: політичного знання. Це знання можете набути собі ви, інтелігенти, і ви повинні давати нам його в сто і в тисячу раз більше, ніж ви це робили досі, і притому давати не у вигляді тільки міркувань, брошур і статей (які часто бувають — вибачте

буджується, падають ниць перед стихійністю і твердять, до нудоти часто твердять, що економічна боротьба «наштовхує» робітників на питання про їх політичне безправ'я. Погано те, панове, що саме вас це стихійне пробудження тред-юніоністської політичної свідомості не «наштовхує» на питання про ваші соціал-демократичні завдання!

* На підтвердження того, що всю цю промову робітників до «економістів» ми не дарма вигадали, пошлемося на двох свідків, безперечно обізнаних з робітничим рухом безпосередньо і найменше схильних бути небезсторонніми до нас, «догматиків», бо один свідок — «економіст» (який вважає навіть «Рабочее Дело» органом політичним!), другий — терорист. Перший свідок, автор визначної своєю правдивістю і живістю статті «Петербургський робітничий рух і практичні завдання соціал-демократії» в № 6 «Раб. Д.». Він поділяє робітників на 1) свідомих революціонерів, 2) проміжну верству і 3) всю іншу масу. І от проміжна верства «часто цікавиться більше питаннями політичного життя, ніж своїми найбільшчими економічними інтересами, зв'язок яких із загальними соціальними умовами давно усвідомлений»... «Раб. Мысль» «гостро критикують»: «все одне й те саме, давно відоме, давно читали», «а в політичному огляді знов нічого нема» (стор. 30—31). Але навіть і третя верства: «більш чутлива, більш молода, менш розбещена шинком і церквою робітнича маса, майже ніколи не маючи можливості дістати книгу політичного змісту, тлумачить сак і так явища політичного життя, задумуючись над уривковими відомостями про бунт студентів» і т. д. А терорист пише: «...Раз-два прочитають про дрібниці фабричного життя, в різних, не своїх містах, а потім і перестануть... Нудно... Не говорити в робітничій газеті про державу... значить дивитися на робітника як на дитяко мале... Робітник не дитяко» («Свобода» ⁸⁹, вид. революційно-соціалістичної групи, стор. 69 і 70).

за одвертість! — нуднувати), а неодмінно у вигляді живих викривань того, що саме в даний час робить наш уряд і наші командуючі класи в усіх галузях життя. Виконуйте-но старанніше цей свій обов'язок, і менше говоріть про *«підвищення активності робітничої маси»*. У нас активності далеко більше, ніж ви думаєте, і ми вміємо підтримувати відкритою, вуличною боротьбою навіть вимоги, що ніяких «відчутних результатів» не обіцяють! І не вам «підвищувати» нашу активність, бо у вас самих якраз активності й не вистачає. Менше схилийтесь перед стихійністю і більше думайте про підвищення своєї активності, панове!

г) ЩО СПІЛЬНОГО МІЖ ЕКОНОМІЗМОМ
І ТЕРОРИЗМОМ?

Вище, у примітці, ми зіставили «економіста» і не соціал-демократа-терориста, які випадково виявились солідарними. Але, взагалі кажучи, між ними і другими є не випадковий, а необхідний внутрішній зв'язок, про який нам ще далі доведеться говорити і торкнутися якого треба саме в питанні про виховання революційної активності. У «економістів» і сучасних терористів є один спільний корінь: це саме те *схилиння перед стихійністю*, про яке ми говорили в попередньому розділі, як про явище загальне, і яке ми розглядаємо тепер в його впливі на сферу політичної діяльності і політичної боротьби. На перший погляд, наше твердження може здатися парадоксом: до такої міри велика, як видно, різниця між людьми, які підкреслюють «сіру поточну боротьбу», — і людьми, які кличуть до найбільш самовідданої боротьби окремих осіб. Але це не парадокс. «Економісти» і терористи схилиються перед різними полюсами стихійної течії: «економісти» — перед стихійністю «чисто робітничого руху», терористи — перед стихійністю найпалкішого обурення інтелігентів, які не вміють або не мають можливості зв'язати революційну роботу в одно ціле з робітничим рухом. Хто зневірився або ніколи не вірив у цю можливість, тому дійсно важко знайти інший вихід своєму обуреному

почуттю і своїй революційній енергії, крім терору. Таким чином, схилення перед стихійністю в обох вказаних нами напрямках є не що інше, як *початок здійснення* знаменитої програми «Credo»: робітники ведуть собі свою «економічну боротьбу з хазяями і урядом» (хай вибачить нам автор «Credo», що ми виражаємо його думку мартиновськими словами! Ми вважаємо, що маємо право робити це, бо і в «Credo» говориться про те, як робітники в економічній боротьбі «наштовхуються на політичний режим»), — а інтелігенти ведуть собі своїми силами політичну боротьбу, природно, з допомогою терору! Це цілком логічний і неминучий *висновок*, на якому не можна не наполягати, *хоча б ті*, хто починає здійснювати цю програму, *самі й не усвідомлювали* його неминучості. Політична діяльність має свою логіку, не залежну від свідомості тих, хто з найкращими намірами закликає або до терору, або до надання політичного характеру самій економічній боротьбі. Добрими намірами вимощене пекло, і в даному разі добрі наміри не врятовують ще від стихійного потягу по «лінії найменшого опору», по лінії *чисто буржуазної* програми «Credo». Адже не випадкова також і та обставина, що багато російських лібералів — і явні ліберали і ті, що носять марксистську маску, — всією душею співчують теророві і стараються підтримати піднесення терористичних настроїв у даний момент.

І от, коли виникла «революційно-соціалістична група Свобода», що поставила собі завданням саме всебічне сприяння робітничому рухові, але з включенням у програму терору і з емансипуванням, так би мовити, себе від соціал-демократії, — то цей факт дав ще і ще підтвердження надзвичайної прозорливості П. Б. Аксельрода, який *буквально провістив* ці результати соціал-демократичних хитань *ще в кінці 1897 року* («До питання про сучасні завдання і тактику») і накреслив свої знамениті «дві перспективи». Всі далші спори й незгоди між російськими соціал-демократами містяться вже, як рослина в насінні, у цих двох перспективах*.

* Мартинов «уявляє собі іншу, більш реальну (?) дилему» («Соціал-демократія і робітничий клас», 19): «Або соціал-демократія бере на себе

З зазначеної точки зору стає зрозумілим і те, що «Раб. Дело», яке не встояло проти стихійності «економізму», не встояло також і проти стихійності тероризму. Дуже цікаво тут відзначити ту особливу аргументацію на захист терору, яку висунула «Свобода». Застрашливу роль терору вона «цілком заперечує» («Відродження революціонізму», стор. 64), але зате висуває його «ексцитативне (збуджуюче) значення». Це характерне, перше, як одна із стадій розкладу і занепаду того традиційного (досоціал-демократичного) кола ідей, яке змушувало триматися за терор. Визнати, що уряд тепер «застрашити» — отже, і дезорганізувати — терором не можна, — значить, по суті, цілком засудити терор як систему боротьби, як програмою освячувану сферу діяльності. По-друге, це ще більш характерне, як зразок нерозуміння наших насущних завдань у справі «виховання революційної активності мас». «Свобода» пропагує терор як засіб «збуджувати» робітничий рух, дати йому «сильний поштовх». Важко собі уявити аргументацію, яка б наочніше спростовувала сама себе! Постає питання, невже в російському житті мало ще таких неподобств, що треба вигадувати особливі «збуджуючі» засоби? І, з другого боку, якщо хто не збуджується і незбудний навіть російською сваволею, то чи не очевидно, що на єдиноборство уряду з жменькою терористів він теж дивитиметься «колунаючи в носі»? В тім-то й річ, що робітничі маси дуже збуджуються гидотами російського життя, але ми не вміємо збирати, коли можна так висловитись, і концентрувати всі ті краплини і струмки народного збудження, які височуються російським життям у кількості незмірно більшій, ніж

безпосереднє керівництво економічною боротьбою пролетаріату і цим (!) перетворює її в революційну класову боротьбу... «Цим», тобто, очевидно, безпосереднім керівництвом економічною боротьбою. Хай вкаже нам Мартінов, де це видано, щоб самим тільки керівництвом професійною боротьбою вдавалось перетворити тред-юніоністський рух в революційний класовий? Чи не зміркує він, що для цього «перетворення» ми повинні активно взятися за «безпосереднє керівництво» *всебічною* політичною агітацією?.. «Або друга перспектива: соціал-демократія усувається від керівництва економічною боротьбою робітників і тим... підсікає собі крила»... «Усувається», за наведеною вище думкою «Раб. Дела», «Искра». Але ми бачили, що вона робить для керівництва економічною боротьбою *далеко більше*, ніж «Раб. Дело», причому вона не обмежується цим і *не зужує* в ім'я цього своїх політичних завдань.

усі ми собі уявляємо і думаємо, але які треба саме з'єднати в *один* гігантський потік. Що це здійснення завдання, це незаперечно доводить величезне зростання робітничого руху і відзначена вже вище жадоба робітників до політичної літератури. А заклики до терору, так само як і заклики до того, щоб надати самій економічній боротьбі політичного характеру, являють собою різні форми *ухиляння* від найбільш настійного обов'язку російських революціонерів: організувати ведення всебічної політичної агітації. «Свобода» хоче *замінити* агітацію терором, признаючись прямо, що, «раз почнеться посилена, енергійна агітація в масах, його ексцикативна (збуджуюча) роль відіграна» (стор. 68 «Відродж. революціон.»). Це якраз і показує, що і терористи і «економісти» *недооцінюють* революційну активність мас, всупереч явному свідченню весняних подій *, причому одні кидаються шукати штучних «збудників», другі говорять про «конкретні вимоги». І ті і другі не досить звертають уваги на розвиток *свої власної активності* в справі політичної агітації і організації політичних викривань. А *замінити* цю справу неможливо нічим іншим ні тепер, ні будь-коли в інший час.

д) РОБІТНИЧИЙ КЛАС ЯК ПЕРЕДОВИЙ БОРЕЦЬ
ЗА ДЕМОКРАТІЮ

Ми бачили, що ведення найширшої політичної агітації, а значить, і організація всебічних політичних викривань є безумовно необхідне і *найбільш* необхідне завдання діяльності, коли це діяльність справді соціал-демократична. Але ми зробили цей висновок, виходячи *тільки* з найнасущнішої потреби робітничого класу в політичному знанні і політичному вихованні. Проте тільки така постановка питання була б надто вузька, ігнорувала б загальнодемократичні завдання всякої соціал-демократії взагалі і сучасної російської соціал-демократії особливо. Щоб якомога конкретніше пояснити це положення, спробуємо підійти до справи з

* Мова йде про весну 1901 року, коли почались великі вуличні демонстрації **. (Примітка автора до видання 1907 р. Ред.)

найбільш «близького» для «економіста», саме з практичного боку. «Всі згодні», що необхідно розвивати політичну свідомість робітничого класу. Постає питання, як це зробити і що треба для того, щоб це зробити? Економічна боротьба «наштовхує» робітників тільки на питання про ставлення уряду до робітничого класу і тому, *скільки б ми не трудилися* над завданням «надати самій економічній боротьбі політичного характеру», ми *ніколи не зможемо* розвинути політичну свідомість робітників (до ступеня соціал-демократичної політичної свідомості) в рамках цього завдання, бо *самі ці рамки вузькі*. Мартиновська формула цінна для нас зовсім не тому, що вона ілюструє здатність Мартинова плутати, а тому, що вона рельєфно виявляє основну помилку всіх «економістів», а саме переконання, що можна розвинути класову політичну свідомість робітників *зсередини*, так би мовити, їх економічної боротьби, тобто виходячи тільки (або хоч головним чином) з цієї боротьби, базуючись тільки (або хоч головним чином) на цій боротьбі. Такий погляд у корені помилковий, — і саме тому, що «економісти», сердячись на нас за полеміку проти них, не хочуть подумати добре про джерело незгод, і виходить така річ, що ми буквально не розуміємо один одного, говоримо різними мовами.

Класова політична свідомість може бути принесена робітникові *тільки ззовні*, тобто ззовні економічної боротьби, ззовні сфери відносин робітників до хазяїв. Галузь, з якої тільки й можна почерпнути це знання, є *галузь відносин усіх класів і верств до держави і уряду, галузь взаємовідносин між усіма класами*. Тому на питання: що робити, щоб принести робітникам політичне знання? не можна давати одну тільки ту відповідь, якою в більшості випадків вдовольняються практики, не кажучи вже про практиків, схильних до «економізму», саме відповідь: «*йти до робітників*». Щоб принести *робітникам* політичне знання, соціал-демократи повинні *йти в усі класи населення*, повинні розсилати *в усі сторони* загони своєї армії.

Ми навмисне вибираємо таке коструbate формулювання, навмисне висловлюємося спрощено різко — зов-

сім не з бажання говорити парадокси, а для того, щоб гарненько «наштовхнути» «економістів» на ті завдання, якими вони непросто нехтують, на ту відмінність між тред-юніоністською і соціал-демократичною політикою, якої (відмінності) вони не хочуть зрозуміти. І тому ми просимо читача не гарячитися, а уважно дослухати нас до кінця.

Візьміть найбільш поширений в останні роки тип гуртка соціал-демократів і придивіться до його роботи. Він має «зв'язки з робітниками» і вдовольняється цим, видаючи листки, в яких бичуються фабричні зловживання, прихильна до капіталістів поведінка уряду і поліцейські насильства; на зборах з робітниками бесіда не виходить звичайно або майже не виходить за межі тих самих тем; реферати й бесіди з історії революційного руху, з питань внутрішньої і зовнішньої політики нашого уряду, з питань економічної еволюції Росії та Європи і становища в сучасному суспільстві тих чи інших класів і т. п. являють собою величезну рідкість, про систематичне набуття і розширення зв'язків в інших класах суспільства ніхто й не помишляє. По суті, ідеалом діяча малюється в більшості випадків для членів такого гуртка щось далеко більш схоже на секретаря тред-юніону, ніж на соціаліста — політичного вождя. Бо секретар усякого, наприклад, англійського тред-юніону завжди допомагає робітникам вести економічну боротьбу, організовує фабричні викривання, роз'яснює несправедливість законів і заходів, які обмежують свободу страйків, свободу виставлення сторожових постів (для попередження всіх і кожного, що на цьому заводі страйк), роз'яснює безсторонність третейського судді, який належить до буржуазних класів народу, та ін. та ін. Одним словом, усякий секретар тред-юніону веде і допомагає вести «економічну боротьбу з хазяями і з урядом». І не можна досить наполягати на тому, що *це це не* соціал-демократизм, що ідеалом соціал-демократа повинен бути не секретар тред-юніону, а *народний трибун*, який уміє відгукуватися на всі і всякі прояви сваволі і гніту, де б вони не відбувались, хоч би якої верстви або класу вони

стосувались, який уміє узагальнювати всі ці прояви в одну картину поліцейського насильства і капіталістичної експлуатації, який уміє використовувати кожну дрібницю, щоб викладати *перед усіма* свої соціалістичні переконання і свої демократичні вимоги, щоб роз'яснювати *всім* і кожному *всесвітньо-історичне* значення визвольної боротьби пролетаріату. Порівняйте, наприклад, таких діячів, як Роберт Найт (відомий секретар і вождь товариства котельників, одного з наймогутніших англійських тред-юніонів) і Вільгельм Лібкнехт — і спробуйте застосувати до них ті протиставлення, в які вкладає Мартинов свої незгоди з «Искрой». Ви побачите, — я починаю перегортати статтю Мартинова, — що Р. Найт далеко більше «закликав маси до певних конкретних дій» (39), а В. Лібкнехт більше займався «революційним висвітленням усього сучасного ладу або часткових його проявів» (38—39); що Р. Найт «формулював найближчі вимоги пролетаріату і вказував на засоби їх здійснення» (41), а В. Лібкнехт, роблячи і це, не відмовлявся також «одночасно керувати активною діяльністю різних опозиційних верств», «диктувати для них позитивну програму дій» * (41); що Р. Найт старався саме «надати по можливості самій економічній боротьбі політичного характеру» (42) і прекрасно умів «ставити урядові конкретні вимоги, які обіцяють певні відчутні результати» (43), тоді як В. Лібкнехт далеко більше займався «однобічними» «викриваннями» (40); що Р. Найт більше надавав значення «поступальному ходові сірої поточної боротьби» (61), а В. Лібкнехт — «пропаганді блискучих і закінчених ідей» (61); що В. Лібкнехт створював з керованої ним газети саме «орган революційної опозиції, який викриває наші порядки, і переважно політичні порядки, оскільки вони входять в сутичку з інтересами найрізніших верств населення» (63), тоді як Р. Найт «працював для робітничої справи в тісному органічному зв'язку з пролетарською боротьбою» (63) — коли розуміти «тісний

* Наприклад, під час франко-прусської війни Лібкнехт диктував програму дій *усій демократії*, — і ще більше робили це Маркс з Енгельсом у 1848 році.

і органічний зв'язок» у значенні того схиляння перед стихійністю, яке ми вивчали вище на прикладах Кричевського і Мартинова — і «звужував сферу свого впливу», певний, звичайно, як і Мартинов, того, що він «тим самим ускладнював самий вплив» (63). Одним словом, ви побачите, що *de facto* Мартинов принижує соціал-демократію до тред-юніонізму, хоч робить він це, розуміється, зовсім не тому, щоб він не бажав добра соціал-демократії, а просто тому, що він трошечки поспішив поглиблювати Плеханова замість того, щоб дати собі труд зрозуміти Плеханова.

Але повернемося до нашого викладу. Ми сказали, що соціал-демократ, коли він не на словах тільки стоїть за необхідність всебічного розвитку політичної свідомості пролетаріату, повинен «іти в усі класи населення». Постають питання: як це зробити? чи є у нас сили для цього? чи є ґрунт для такої роботи в усіх інших класах? чи не буде це означати відступ або вести до відступу від класової точки зору? Спинимось на цих питаннях.

«Іти в усі класи населення» ми повинні і як теоретики, і як пропагандисти, і як агітатори, і як організатори. Що теоретична робота соціал-демократів повинна спрямовуватись на вивчення всіх особливостей соціального і політичного становища окремих класів, — у цьому ніхто не сумнівається. Але робиться в цьому відношенні дуже й дуже мало, непропорціонально мало порівняно з роботою, спрямованою на вивчення особливостей фабричного побуту. В комітетах і гуртках ви зустрінете людей, що заглиблюються навіть у спеціальне ознайомлення з яким-небудь залізоробним виробництвом, — але майже не знайдете прикладів, щоб члени організацій (змушені, як це часто буває, відійти з тих чи інших причин від практичної роботи) спеціально займалися збиранням матеріалів з якого-небудь злободенного питання нашого суспільного і політичного життя, що може дати привід для соціал-демократичної роботи в інших верствах населення. Говорячи про малу підготовленість більшості сучасних керівників робітничого руху, не можна не згадати і про підготовку в цьому відношенні, бо це

теж зв'язане з «економічним» розумінням «тісного організаційного зв'язку з пролетарською боротьбою». Але головне, розуміється, — *пропаганда і агітація* в усіх верстах народу. Західноєвропейському соціал-демократові полегшують це завдання народні збори і сходки, на які приходить *усякий* бажаючий, — полегшує парламент, в якому він говорить перед депутатами від *усіх* класів. У нас немає ні парламенту, ні свободи сходок, — але ми вміємо все-таки влаштовувати збори з робітниками, які хочуть слухати *соціал-демократа*. Ми повинні також уміти влаштовувати збори з представниками всіх і всіляких класів населення, які тільки хочуть слухати *демократа*. Бо той не соціал-демократ, хто забуває на ділі, що «комуністи підтримують всякий революційний рух»⁶¹, що ми повинні через те *перед усім народом* викладати і підкреслювати *загальнодемократичні завдання*, не приховуючи ні на хвилину своїх соціалістичних переконань. Той не соціал-демократ, хто забуває на ділі про свій обов'язок бути *попереду всіх* у постановці, загостренні і розв'язанні *всякого* загальнодемократичного питання.

«З цим абсолютно всі згодні!» — перебиває нас нетерплячий читач — і нова інструкція для редакції «Раб. Дела», прийнята на останньому союзному з'їзді, прямо говорить: «Приводами до політичної пропаганди й агітації повинні бути всі явища і події суспільного й політичного життя, які зачіпають пролетаріат або безпосередньо як окремий клас, або як *авангард усіх революційних сил у боротьбі за свободу*» («Два з'їзди», стор. 17, курсив наш). Так, це дуже вірні і дуже хороші слова, і ми були б цілком задоволені, коли б «Р. Дело» *розуміло їх, коли б воно не говорило поряд з цими словами того, що йде врозріз з ними*. Адже мало назвати себе «авангардом», передовим загonom, — треба і діяти так, щоб *усі* інші загони бачили і змушені були визнати, що ми йдемо попереду. І ми питаємо читача: невіжжє ж представники решти «загонів» такі дурні, щоб повірити нам на слово щодо «авангарду»? Уявіть тільки собі конкретно таку картину. До «загону» російських освічених радикалів або ліберальних конституціоналістів

приходить соціал-демократ і каже: ми — авангард; «тепер перед нами стоїть завдання — як надати по можливості самій економічній боротьбі політичного характеру». Скільки-небудь розумний радикал або конституціоналіст (а серед російських радикалів і конституціоналістів багато розумних людей) тільки усміхнеться, почувши таку мову, і скаже (про себе, звичайно, бо він здебільшого досвідчений дипломат): «ну, і простуватий же цей «авангард»! Не розуміє навіть того, що це ж наше завдання, завдання передових представників буржуазної демократії — надати *самій* економічній боротьбі робітників політичного характеру. Адже і ми, як і всі західноєвропейські буржуа, хочемо втягти робітників у політику, *але тільки саме в тред-юніоністську, а не в соціал-демократичну політику*. Тред-юніоністська політика робітничого класу є саме *буржуазна політика* робітничого класу. А формулювання цим «авангардом» його завдання є саме формулювання тред-юніоністської політики! Тому хай навіть називають вони себе, скільки завгодно, соціал-демократами. Не дитина ж я, справді, щоб мені заради ярликів гарячитися! Тільки нехай не піддаються цим зловредним ортодоксальним догматикам, хай лишають «свободу критики» за тими, хто несвідомо тягне соціал-демократію в тред-юніоністське русло!»

І легка усмішка нашого конституціоналіста перетвориться в гомеричний регіт, коли він дізнається, що соціал-демократи, які говорять про авангард соціал-демократії, в теперішній час майже повного панування стихійності в нашому русі більш за все на світі бояться «применшення стихійного елементу», бояться «зменшити значення поступального ходу сірої поточної боротьби в порівнянні з пропагандою блискучих і закінчених ідей» та ін. та ін.! «Передовий» загін, який боїться, як би свідомість не випредила стихійності, який боїться висунути сміливий «план», що вимушує загальне визнання і у незгідно мислячих! Та чи ж не плутають вони слово авангард із словом ар'єргард?

Вдумайтесь, справді, в таке міркування Мартинова. Він говорить на стор. 40, що викривальна тактика

«Искры» однобічна, що, «скільки б ми не сяли недовір'я і ненависті до уряду, ми мети не досягнемо, поки нам не вдасться розвинути достатню активну суспільну енергію для його повалення». Це, в дужках сказати, знайоме вже нам піклування про підвищення активності маси при прагненні принизити свою активність. Але справа тепер не в цьому. Мартинов говорить тут, отже, про *революційну енергію* («для повалення»). І до якого ж він приходить висновку? Тому що у звичайний час різні суспільні верстви неминуче йдуть врозбрід, то «з огляду на це ясно, що ми, соціал-демократи, не можемо одночасно керувати активною діяльністю різних опозиційних верств, не можемо для них диктувати позитивну програму дій, не можемо їм вказувати, якими способами слід день у день боротися за свої інтереси... Ліберальні верстви вже самі подбають про ту активну боротьбу за свої найближчі інтереси, яка їх зіткне лицем до лица з нашим політичним режимом» (41). Таким чином, почавши говорити про революційну енергію, про активну боротьбу за повалення самодержавства, Мартинов зараз же збився на професійну енергію, на активну боротьбу за найближчі інтереси! Зрозуміло само собою, що ми не можемо керувати боротьбою студентів, лібералів та ін. за їх «найближчі інтереси», але ж не про це була мова, вельмишановний «економісте»! Мова йшла про можливу і необхідну участь різних суспільних верств у поваленні самодержавства, а *цією* «активною діяльністю різних опозиційних верств» ми не тільки *можемо*, але й неодмінно повинні керувати, якщо ми хочемо бути «авангардом». Про те, щоб наші студенти, наші ліберали та ін. «стикались лицем до лица з нашим політичним режимом», подбають не тільки вони самі,— про це насамперед і найбільше подбає сама поліція та самі чиновники самодержавного уряду. Але «ми», коли ми хочемо бути передовими демократами, повинні подбати про те, щоб *наштовхувати* людей, невдоволених власне тільки університетськими або тільки земськими і т. п. порядками, на думку про нікчемність усього політичного порядку. *Ми* повинні взяти на себе завдання організувати таку

всєбічну політичну боротьбу під керівництвом нашої партії, щоб посильну допомогу цій боротьбі і цій партії могли подавати і дійсно стали подавати всі і всякі опозиційні верстви. *Ми* повинні виробляти з практиків соціал-демократів таких політичних вождів, які уміли б керувати всіма проявами цієї всебічної боротьби, уміли в потрібну хвилину «продиктувати позитивну програму дій» і студентам, що хвилюються, і невдоволеним земцям, і обуреним сектантам, і скривдженим народним учителям, і ін., і ін. Тому *зовсім невірним є* твердження Мартинова, що «у відношенні до них ми можемо виступати *лише в негативній* ролі викривача порядків... Ми можемо *тільки* розсіювати їх надії на різні урядові комісії» (курсив наш). Говорячи це, Мартинов показує тим самим, що він *нічогоіснько не розуміє* в питанні про справжню роль революційного «авангарду». І якщо читач візьме це до уваги, то йому стане зрозумілим *справжній смисл* таких заключних слів Мартинова: «*Искра*» є орган революційної опозиції, який викриває наші порядки, і переважно політичні порядки, оскільки вони входять в сутичку з інтересами найрізніших верств населення. Ми ж працюємо і будемо працювати для робітничої справи в тісному органічному зв'язку з пролетарською боротьбою. Звужуючи сферу свого впливу, ми тим самим ускладнюємо самий вплив» (63). *Справжній смисл* цього висновку такий: «*Искра*» хоче *піднімати* тред-юніоністську політику робітничого класу (якою з непорозуміння, через невідповідність або з переконання обмежуються у нас так часто практики) до соціал-демократичної політики. А «Раб. Дело» хоче *припинювати* соціал-демократичну політику до тред-юніоністської. І при цьому ще воно запевняє всіх і кожного, що це — «цілком сумісні позиції в спільній справі» (63). О, sancta simplicitas! *

Підемо далі. Чи є у нас сили для того, щоб спрямувати свою пропаганду і агітацію в *усі* класи населення? Звичайно, є. Наші «економісти», схильні нерідко запереч-

* — О, свята простота! Ред.

чувати це, випускають з уваги той гігантський крок вперед, який зробив наш рух з 1894 (приблизно) по 1901 р. Справжні «хвостисти», вони живуть часто-густо в уявленнях давно минулого періоду початку руху. Тоді у нас дійсно було на диво мало сил, тоді була природною і законною рішимість цілком поринути в роботу серед робітників і суворо засуджувати всякі відхилення від неї, тоді все завдання полягало в тому, щоб закріпитися в робітничому класі. Тепер в рух втягнута гігантська маса сил, до нас ідуть усі кращі представники молодого покоління освічених класів, скрізь і всюди по всій провінції змушені сидіти люди, які брали вже або бажають взяти участь в русі, люди, які тяжіють до соціал-демократії (тоді як в 1894 р. на пальцях можна було перелічити російських соціал-демократів). Одна з основних політичних і організаційних хиб нашого руху, — що ми *не вміємо* зайняти всі ці сили, дати всім підходящу роботу (докладніше ми скажемо про це в наступному розділі). Величезна більшість цих сил зовсім позбавлена можливості «йти до робітників», так що про небезпеку відтягти сили від нашої основної справи не може бути й мови. А щоб дати робітникам справжнє, всебічне і живе політичне знання, потрібні «свої люди», соціал-демократи, скрізь і всюди, в усіх суспільних верствах, на всяких позиціях, що дають можливість знати внутрішні пружини нашого державного механізму. І потрібні такі люди не тільки в пропагандистському і агітаційному, але ще більше в організаційному відношенні.

Чи є ґрунт для діяльності в усіх класах населення? Хто не бачить цього, той знов-таки відстає своєю свідомістю від стихійного піднесення мас. Робітничий рух викликав і продовжує викликати невдоволення в одних, надії на підтримку опозиції в других, свідомість неможливості самодержавства і неминучості його краху в третіх. Ми були б тільки на словах «політиками» і соціал-демократами (як дуже й дуже часто буває в дійсності), коли б не усвідомлювали свого завдання використати всі і всякі прояви невдоволення, зібрати і піддати обробці всі крупинки хоч би зародкового про-

тесту. Не говоримо вже про те, що вся багатомільйонна маса трудячого селянства, кустарів, дрібних ремісників та ін. завжди жадібно стала б слухати проповідь скільки-небудь умілого соціал-демократа. Але хіба можна вказати хоч би один клас населення, в якому не було б людей, груп і гуртків, невдоволених безправ'ям і сваволею, а тому доступних проповіді соціал-демократа, як виразника найбільш наболілих загальнодемократичних потреб? А хто хоче конкретно уявити собі цю політичну агітацію соціал-демократа в *усіх* класах і верствах населення, тому ми вкажемо на *політичні викривання* в широкому розумінні цього слова, як на головний (але, звичайно, не єдиний) засіб цієї агітації.

«Ми повинні,— писав я в статті «З чого почати?» («Искра» № 4, травень 1901 р.), про яку нам доведеться докладно говорити нижче,— пробудити в усіх скільки-небудь свідомих верствах народу пристрась до *політичних* викривань. Не треба бентежитися тим, що політично викривальні голоси такі слабкі, рідкі й несміливі в даний час. Причина цього — зовсім не поголовне примирення з поліцейською сваволею. Причина — та, що у людей, здатних і готових викривати, нема трибуни, з якої вони могли б говорити,— нема аудиторії, яка з запалом слухала б і підбадьорювала б промовців,— що вони не бачать ніде в народі такої сили, до якої варто було б звертатися з скаргою на «всемогутній» російський уряд... Ми спроможні тепер, і ми повинні створити трибуну для всенародного викривання царського уряду;— такою трибуною має бути соціал-демократична газета»*.

Саме такою ідеальною аудиторією для політичних викривань є робітничий клас, якому всебічне і живе політичне знання потрібне насамперед і найбільше; який найбільше здатний перетворювати це знання в активну боротьбу, хоч би вона ніяких «відчутних результатів» і не обіцяла. А трибуною для *всенародних* викривань може бути тільки загальноросійська газета. «Без політичного органу немислимий у сучасній Європі

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 9—10. Ред.

рух, що заслуговував би назви політичного», а Росія в цьому відношенні, безперечно, належить також до сучасної Європи. Преса давно стала вже у нас силою — інакше уряд не витрачав би десятків тисяч карбованців на підкуп її і на субсидування різних Каткових та Мещерських. І не новина в самодержавній Росії, що нелегальна преса проламувала цензурні заборони і змушувала відкрито говорити про себе легальні й консервативні органи. Так було і в 70-х і навіть у 50-х роках. А в скільки разів ширші й глибші тепер ті народні верстви, які готові читати нелегальну пресу і вчитися з неї, «як жити і як умерти», вживаючи вислову робітника, що звернувся з листом до «Искры» (№ 7) ⁶². Політичні викривання є саме таким оголошенням війни *урядові*, як економічні викривання — оголошують війну *фабрикантові*. І це оголошення війни має тим більше моральне значення, чим ширша і сильніша ця викривальна кампанія, чим численніший і рішучіший той суспільний клас, який *оголошує війну, щоб почати війну*. Тому політичні викривання є вже самі по собі одним з могутніх засобів *розкладу* ворожого ладу, засобів відтягнення від ворога його випадкових або тимчасових союзників, засобів посіяти ворожнечу і недовір'я між постійними учасниками самодержавної влади.

Авангардом революційних сил зуміє стати в наш час тільки партія, яка *зорганізує* дійсно *всенародні* викривання. А це слово: «всенародні» має дуже великий зміст. Величезна більшість викривачів з неробітничого класу (а щоб стати авангардом, треба саме притягти інші класи) — тверезі політики і холоднокровні ділові люди. Вони дуже добре знають, як небезпечно «скаржитися» навіть на нижчого чиновника, а не то що на «всемогутній» російський уряд. І вони звернуться до нас із скаргою тільки тоді, коли побачать, що ця скарга дійсно здатна вплинути, що ми являємо собою *політичну силу*. Щоб стати нею в очах сторонніх осіб, треба багато і наполегливо працювати над *підвищенням* нашої свідомості, ініціативності й енергії; для цього не досить повісити ярлик «авангард» на теорію і практику ар'єргарду.

Але якщо ми повинні взяти на себе організацію дійсно всенародних викривань уряду, то в чому ж виявиться тоді класовий характер нашого руху?— спитає і питає вже нас старанний не по розуму поклонник «тісного органічного зв'язку з пролетарською боротьбою».— Та от саме в тому, що організуємо ці всенародні викривання ми, соціал-демократи;— в тому, що висвітлення всіх порушуваних агітацією питань даватиметься в неухильно соціал-демократичному дусі без будь-яких потурань умисним і неумисним перекрученням марксизму;— в тому, що вести цю всебічну політичну агітацію буде партія, яка з'єднує в одно нерозривне ціле і натиск на уряд від імені всього народу, і революційне виховання пролетаріату, поряд з охороною його політичної самостійності, і керівництво економічною боротьбою робітничого класу, утилізацію тих стихійних сутичок його з його експлуататорами, які піднімають і притягають в наш табір нові й нові верстви пролетаріату!

Але однією з найхарактерніших рис «економізму» є якраз нерозуміння цього зв'язку — більше того: цього збігу найнасушнішої потреби пролетаріату (всебічне політичне виховання за допомогою політичної агітації і політичних викривань) і потреби загальнодемократичного руху. Нерозуміння виявляється не тільки в «мартинівських» фразах, але також і в тотожних щодо змісту з цими фразами посиленнях на класову ніби точку зору. Ось, напр., як висловлюються про це автори «економічного» листа в № 12 «Искры»*: «Та сама основна хіба «Искры» (переоцінка ідеології) є причиною її непослідовності в питаннях про ставлення соціал-демократії до різних суспільних класів і напрямів. Розв'язавши шляхом теоретичних викладок...» (а не шляхом «зростання партійних завдань, які зростають разом з партією...») «завдання про негайний перехід

* Брак місця не дав нам можливості в «Искре» з повною докладністю відповісти на цей надзвичайно характерний для «економістів» лист. Ми були дуже раді його появі, бо балачки про невтриманість класової точки зору в «Искре» доходили до нас уже давно і з найрізніших боків, і ми шукали тільки слушної нагоди або оформленого вияву ходячого обвинувачення, щоб відповісти на нього. А відповідати на напади ми звикли не захистом, а контрнападом.

до боротьби проти абсолютизму і почуваючи, мабуть, усю трудність цього завдання для робітників при теперішньому стані справ»... (і не тільки почуваючи, а й дуже добре знаючи, що робітникам це завдання здасться менш трудним, ніж «економічним» інтелігентам, які дбають про малих дітей, бо робітники готові битися навіть за вимоги, які не обіцяють, говорячи мовою незабутнього Мартинова, ніяких «відчутних результатів»)... «але не маючи терпіння чекати дальшого нагромадження ними сил для цієї боротьби, «Искра» починає шукати союзників у рядах лібералів та інтелігенції...».

Так, так, ми справді втратили уже всяке «терпіння» «чекати» того блаженного, давним-давно вже нам усякими «примирителями» обіцяного, часу, коли наші «економісти» перестануть звалювати *свою* відсталість на робітників, виправдувати недостачу своєї енергії недостатчею нібито сил у робітників. Ми спитаємо наших «економістів»: у чому повинно полягати «нагромадження робітниками сил для цієї боротьби»? Чи не очевидно, що в політичному вихованні робітників, у викриванні перед ними *всіх* сторін нашого мерзенного самодержавства? І чи не ясно, що *якраз для цієї роботи* нам і потрібні «союзники в рядах лібералів та інтелігенції», готові ділитися з нами викриваннями політичного походу на земців, учителів, статистиків, студентів та ін.? Невже справді так уже важко зрозуміти цю на диво «хитру механіку»? Невже П. Б. Аксельрод не твердить уже вам з 1897 року: «Завдання набуття російськими соціал-демократами прихильників і прямих або посередніх союзників серед непролетарських класів роз'язується насамперед і головним чином характером пропагандистської діяльності в середовищі самого пролетаріату»? ⁶³ А Мартинови та інші «економісти» все-таки й далі уявляють собі справу так, що робітники *спочатку* повинні «економічною боротьбою з хазяями і з урядом» нагромадити собі сили (для тред-юніоністської політики), а *потім* уже «перейти», — мабуть, від тред-юніоністського «виховання активності» до соціал-демократичної активності!

«...У своїх шуканнях, — продовжують «економісти», — «Искра» нерідко сходиться з класової точки зору, затушовуючи класові суперечності і висуваючи на перший план спільність невдоволення урядом, хоч причини і ступінь цього невдоволення у «союзників» дуже різні. Таке є, напр., ставлення «Искры» до земства... «Искра» нібито «обіцяє невдоволеним урядовими подачками дворянам допомогу робітничого класу, ні словом при цьому не прохопившись про класову різницю цих верств населення». Коли читач звернеться до статей «Самодержавство і земство» (№№ 2 і 4 «Искры»)⁶⁴, про які, *мабуть*, говорять автори листа, то побачить, що ці статті * присвячені ставленню *уряду* до «м'якої агітації станово-бюрократичного земства», до «самодіяльності навіть існуючих класів». У статті говориться, що робітникові не можна дивитися байдуже на боротьбу уряду проти земства, і земців закликають облишити м'які промови і сказати тверде і різке слово, коли перед урядом стане на весь зріст революційна соціал-демократія. З чим незгодні тут автори листа? — невідомо. Чи думають вони, що робітник «не зрозуміє» слів: «існуючі класи» і «станово-бюрократичне земство»? — що *відштовхування* земців до переходу від м'яких до різких слів є «переоцінка ідеології»? Чи уявляють вони, що робітники можуть «нагромадити в собі сили» для боротьби з абсолютизмом, коли вони не знатимуть про ставлення абсолютизму і до земства? Все це знов-таки лишається невідомим. Ясно тільки одне: що автори дуже невизначно уявляють собі політичні завдання соціал-демократії. Ще ясніше це з їх фрази: «Таке саме» (тобто теж «затемнююче класові антагонізми») «ставлення «Искры» і до студентського руху». Замість закликати робітників публічною демонстрацією заявити, що справжнім вогнищем насильства, безчинства і розгнущданості є не студентство, а російський уряд (№ 2 «Искры» **) — ми повинні були, *мабуть*, вмістити міркування в дузі «Р. Мысли»! І такі думки висловлюються соціал-демо-

* А між цими статтями (№ 3 «Искры») була вміщена стаття спеціально про класові антагонізми в нашому селі. (Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 409—417. *Ред.*)

** Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 373—378. *Ред.*

кратами восени 1901 року, після лютневих і березневих подій, напередодні нового студентського піднесення, яке виявляє, що і в цій галузі «стихийність» протесту проти самодержавства *випереджає* свідоме керівництво рухом з боку соціал-демократії. Стихийне прагнення робітників заступитися за студентів, яких б'ють поліція і козаки, *випереджає* свідому діяльність соціал-демократичної організації!

«Тим часом, в інших статтях,— продовжують автори листа,— «Искра» гостро засуджує всякі компроміси і виступає, наприклад, на захист нетерпимої поведінки гедистів». Ми радимо людям, які так самовпевнено і так легковажно заявляють звичайно з приводу незгод у середовищі сучасних соціал-демократів, що, мовляв, ці незгоди неістотні і розколу не виправдують,— подумати гарненько над цими словами. Чи можлива успішна робота в одній організації людей, які говорять, що в справі вияснення ворожості самодержавства до найрізніших класів, у справі ознайомлення робітників з опозицією до самодержавства найрізніших верств ми зробили ще надзвичайно мало — і людей, які бачать у цій справі «компроміс», очевидно, компроміс з теорією «економічної боротьби з хазяями і з урядом»?

Ми говорили про необхідність внести класову боротьбу в село з приводу сорокаліття звільнення селян (№ 3) * і про непримиримість самоврядування і самодержавства з приводу таємної записки Вітте (№ 4); ми нападали на кріпосництво землевласників та уряду, який служить їм, з приводу нового закону (№ 8) ** і вітали нелегальний земський з'їзд, заохочуючи земців перейти до боротьби від принижених клопотань (№ 8) ***; — ми заохочували студентів, які починали розуміти необхідність політичної боротьби і переходили до неї (№ 3), і в той же час бичували «дику нерозуміння», виявлене прихильниками «тільки студентського» руху, які закликали студентів не брати участі у вуличних демонстраціях (№ 3, з приводу відозви Вико-

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 409—417. *Ред.*

** Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 83—88. *Ред.*

*** Там же, стор. 89—90. *Ред.*

навчого комітету московського студентства від 25 лютого); — ми викривали «безглузді мріяння» і «брехливе лицемірство» ліберальних лукавців газети «Россия»⁶⁵ (№ 5) і в той же час відзначали шаленство урядової катівні, яка «чинила розправу над мирними літераторами, над старими професорами і вченими, над відомими ліберальними земцями» (№ 5: «Поліцейський наскок на літературу»)⁶⁶; ми викривали справжнє значення програми «державного піклування про впорядкування побуту робітників» і вітали «цінне признание», що «краще перетвореннями зверху запобігти вимаганням їх знизу, ніж чекати останнього» (№ 6)*; — ми заохочували статистиків-протестантів (№ 7) і засуджували статистиків-штрейкбрехерів (№ 9)⁶⁷. Хто вбачає в цій тактиці затемнення класової свідомості пролетаріату і *компроміс з лібералізмом*, — той тим самим виявляє, що він зовсім не розуміє справжнього значення програми «Credo» і *de facto проводить саме цю програму*, скільки б він від неї не відрікався! Тому що він *тим самим* тягне соціал-демократію до «економічної боротьби з хазяями і з урядом» і *пасує перед лібералізмом*, відмовляючись від завдання активно втручатися в кожне «ліберальне» питання і визначати *своє*, соціал-демократичне, ставлення до цього питання.

е) **ЩЕ РАЗ «НАКЛЕПНИКИ»; ЩЕ РАЗ «МІСТИФІКАТОРИ»**

Ці люб'язні слова належать, як пам'ятає читач, «Раб. Делу», яке відповідає таким чином на наше обвинувачення його в «посередньому підготовленні ґрунту для перетворення робітничого руху в знаряддя буржуазної демократії». У простоті душевній «Раб. Дело» вирішило, що це обвинувачення є не що інше, як полемічна вихватка: вирішили, мовляв, ці лихі догматики наговорити нам усяких неприємностей: ну, а що ж може бути більш неприємного, як стати знаряддям буржуазної демократії? І от друкується жирним шрифтом «спростовання»: «нічим не прикрашений наклеп» («Два

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 74, 75. Ред.

з'їзди», стор. 30), «містифікація» (31), «маскарад» (33). Подібно до Юпітера, «Р. Дело» (хоч воно і мало схоже на Юпітера) сердиться саме тому, що воно неправе, доводячи своїми квапливими лайками нездатність вдуматися в хід думки своїх противників. А небагато ж треба б подумати, щоб зрозуміти, чому *всьяке* схиляння перед стихійністю масового руху, *всьяке* приниження соціал-демократичної політики до тред-юніоністської є саме підготування ґрунту для перетворення робітничого руху в знаряддя буржуазної демократії. Стихійний робітничий рух сам по собі здатний створити (і неминуче створює) тільки тред-юніонізм, а тред-юніоністська політика робітничого класу є саме буржуазна політика робітничого класу. Участь робітничого класу в політичній боротьбі і навіть у політичній революції нітрохи ще не робить його політики соціал-демократичною політикою. Чи не здумає заперечувати це «Р. Дело»? Чи не здумає воно нарешті викласти перед усіма прямо і без вивертів своє розуміння наболілих питань міжнародної і російської соціал-демократії? — О ні, воно ніколи не здумає нічого подібного, бо воно твердо тримається того прийому, який можна назвати прийомом «сказываться в нетях». Я не я, коняка не моя, я не візник. Ми не «економісти», «Раб. Мысль» не «економізм», в Росії немає взагалі «економізму». Це — надзвичайно спиритний і «політичний» прийом, який має тільки ту маленьку незручність, що органи, які його практикують, прийнято називати кличкою: «чого зволите?».

«Раб. Делу» здається, що взагалі буржуазна демократія в Росії є «фантом» («Два з'їзди», с. 32) *. Щасливі люди! Подібно до страуса, ховають вони голову під крило і уявляють, що від цього зникає все навколишнє. Ряд ліберальних публіцистів, які щомісяця опо-

* Тут же посилання на «конкретні російські умови, які фатально штовхають робітничий рух на революційний шлях». Не хочуть люди зрозуміти того, що революційний шлях робітничого руху може те бути і не соціал-демократичним шляхом! Адже вся західноєвропейська буржуазія при абсолютизмі «штовхала», свідомо штовхала робітників на революційний шлях. Ми ж, соціал-демократи, не можемо вдовольнитися цим. І якщо ми чим би то не було принижуюємо соціал-демократичну політику до стихійної, тред-юніоністської політики, то ми саме цим і граємо на руку буржуазній демократії.

віщають усіх про своє торжество з приводу розпаду і навіть зникнення марксизму; ряд ліберальних газет («СПБ. Ведомости»⁶⁸, «Русские Ведомости»⁶⁹ і баг. ін.), що заохочують тих лібералів, які несуть робітникам брентанівське розуміння класової боротьби⁷⁰ і тред-юніоністське розуміння політики; — плеяда критиків марксизму, справжні тенденції яких так добре розкрило «Credo» і літературні товари яких одні тільки безданно-безмитно гуляють по Росії; — пожвавлення революційних не соціал-демократичних напрямів, особливо після лютневих і березневих подій; — усе це, мабуть, фантом! Усе це не має аж ніякого відношення до буржуазної демократії!

«Раб. Делу», як і авторам «економічного» листа в № 12 «Искры», слід було б «подумати над тим, чому це весняні події викликали таке пожвавлення революційних не соціал-демократичних напрямів, замість того, щоб викликати посилення авторитету і престижу соціал-демократії»? — Тому, що ми виявились не на висоті завдання, активність робітничих мас виявилась вищою за нашу активність, у нас не знайшлося досить підготовлених революційних керівників і організаторів, які б прекрасно знали настрій в усіх опозиційних верствах і вміли стати на чолі руху, перетворити стихійну демонстрацію в політичну, розширити її політичний характер і т. д. За таких умов нашою відсталістю неминуче користуватимуться більш рухливі, більш енергійні революціонери не соціал-демократи, і робітники, хоч би як вони самовіддано й енергійно билися з поліцією і військом, хоч би як вони революційно виступали, будуть тільки силою, яка підтримує цих революціонерів, будуть ар'єргардом буржуазної демократії, а не соціал-демократичним авангардом. Візьміть німецьку соціал-демократію, у якої наші «економісти» хочуть перейняти тільки її слабі сторони. Чому *ні одна* політична подія в Німеччині не проходить без того, щоб не вплинути на більше й більше посилення авторитету і престижу соціал-демократії? Тому, що соціал-демократія завжди виявляється попереду всіх у найбільш революційній оцінці цієї події, в захисті всякого протесту проти

сваволі. Вона не заколисує себе міркуваннями, що економічна боротьба нашої робітників на питання про їх безправ'я і що конкретні умови фатально штовхають робітничий рух на революційний шлях. Вона втручається в усі галузі і всі питання суспільного й політичного життя, і в питання про незатвердження Вільгельмом міського голови з буржуазних прогресистів (німців ще не встигли просвітити наші «економісти», що це є, по суті, компроміс з лібералізмом!), і в питання про видання закону проти «неморальних» творів і зображень, і в питання про урядовий вплив на вибір професорів і ін. і т. п. Скрізь вони виявляються попереду всіх, збуджуючи політичне невдоволення в усіх класах, розбуркуючи сонних, підтягуючи відсталих, даючи всебічний матеріал для розвитку політичної свідомості і політичної активності пролетаріату. І в результаті виходить те, що до передового політичного борця проймаються повагою навіть свідомі вороги соціалізму, і нерідко важливий документ не тільки з буржуазних, але навіть і бюрократичних та придворних сфер якимсь чудом потрапляє в редакційний кабінет «Vorwärts'a».

Ось де лежить розгадка тієї ніби «суперечності», яка до такої міри перевищує ступінь розуміння «Раб. Дел», що воно тільки здіймає руки догори і кричить: «маскарад!» Уявіть собі справді: ми, «Раб. Дело», ставимо *на чільне місце масовий робітничий рух* (і друкуємо це жирним шрифтом!), ми застерігаємо всіх і кожного від применшення значення стихійного елемента, ми хочемо надати *самій, самій* економічній боротьбі політичного характеру, ми хочемо лишитися в тісному і органічному зв'язку з пролетарською боротьбою! А нам кажуть, що ми підготовляємо ґрунт для перетворення робітничого руху в знаряддя буржуазної демократії. І хто каже це? Люди, які вступають у «компроміс» з лібералізмом, втручаючись у кожне «ліберальне» питання (яке нерозуміння «органічного зв'язку з пролетарською боротьбою!»), звертаючи так багато уваги і на студентів і навіть (о жах!) на земців! Люди, які взагалі хочуть приділяти більший (у порівнянні з «економістами») процент своїх сил на діяль-

ність серед непролетарських класів населення! Чи це ж не «маскарад»??

Бідне «Раб. Дело»! Чи додумається воно коли-небудь до розгадки цієї хитрої механіки?

IV

КУСТАРНИЦТВО ЕКОНОМІСТІВ І ОРГАНІЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Розглянуті нами вище твердження «Раб. Дела», що економічна боротьба є найбільш широко застосовний засіб політичної агітації, що наше завдання тепер — надати самій економічній боротьбі політичного характеру і т. п., виявляють собою вузьке розуміння не тільки наших політичних, але й наших *організаційних* завдань. Для «економічної боротьби з хазяями і з урядом» зовсім не потрібна, — а тому на такій боротьбі не може і виробитися, — загальноросійська централізована організація, яка об'єднує в один загальний натиск всі і всілякі прояви політичної опозиції, протесту й обурення, організація, яка складається з революціонерів за професією і якою керують справжні політичні вожді всього народу. Та це й зрозуміло. Характер організації всякої установи природно і неминує визначається змістом діяльності цієї установи. Тому «Раб. Дело» своїми розглянутими вище твердженнями освячує і узаконює не тільки вузькість політичної діяльності, але й вузькість організаційної роботи. І в цьому випадку як і завжди, воно є органом, свідомість якого пасує перед стихійністю. А тим часом схиляння перед формами організації, які стихійно складаються, відсутність свідомості того, наскільки вузька і примітивна наша організаційна робота, які ще ми «кустарі» в цій важливій галузі, відсутність цієї свідомості, кажу я, являє собою справжню хворобу нашого руху. Це не хвороба занепаду, а хвороба росту, само собою зрозуміло. Але саме тепер, коли хвиля стихійного обурення захльостує, можна сказати, нас, як керівників і організаторів руху, особливо необхідна найбільш непримиренна

боротьба проти всякого захисту відсталості, проти всякого узаконення вузькості в цій справі, особливо необхідно пробудити в кожному, хто бере участь у практичній роботі або тільки збирається взятися за неї, невдоволення пануючим у нас *кустарництвом* і неохитну рішимість позбутися його.

а) ШО ТАКЕ КУСТАРНИЦТВО?

Спробуємо відповісти на це питання маленькою картинкою діяльності типового соціал-демократичного гуртка 1894—1901 років. Ми уже вказували на поголовне захоплення марксизмом студентської молоді цього періоду. Це захоплення відносилось, розуміється, не тільки і навіть не стільки до марксизму, як до теорії, а як до відповіді на питання: «що робити?», як до заклику йти в похід на ворога. І нові ратники йшли в похід з на диво примітивним спорядженням і підготовкою. У масі випадків не було навіть майже ніякого спорядження і зовсім ніякої підготовки. Йшли на війну, як мужики від сохи, узявши саму тільки дубину. Гурток студентів, без будь-якого зв'язку з старими діячами руху, без будь-якого зв'язку з гуртками в інших місцевостях або навіть в інших частинах міста (або в інших навчальних закладах), без будь-якої організації окремих частин революційної роботи, без будь-якого систематичного плану діяльності на скільки-небудь значний період, заводять зв'язки з робітниками і береться за діло. Гурток розгортає поступово все ширшу й ширшу пропаганду і агітацію, привертає фактом свого виступу співчуття досить широких верств робітників, співчуття деякої частини освіченого громадянства, яке дає гроші і віддає в розпорядження «Комітетові» нові й нові групи молоді. Зростає популярність і вплив комітету (або союзу боротьби), зростає розмах його діяльності, і він розширяє цю діяльність цілком стихійно: ті самі люди, які рік або кілька місяців тому виступали в студентських гуртках і вирішували питання: «куди йти?», які заводили і підтримували стосунки з робітниками, виготовляли і випускали листки, заво-

дять зв'язки з іншими групами революціонерів, роздобувають літературу, беруться до видання місцевої газети, починають говорити про влаштування демонстрації, переходять, нарешті, до відкритих воєнних дій (причому цією відкритою воєнною дією може стати, залежно від обставин, і перший же агітаційний листок, і перший номер газети, і перша демонстрація). І звичайно перший же початок цих дій веде за собою негайно повний провал. Негайно і повний саме тому, що ці воєнні дії були не результатом систематичного, наперед обдуманого і поступово підготовленого плану довгої і наполегливої боротьби, а просто стихійним зростанням традиційно провадженої гурткової роботи; тому що поліція, природно, майже завжди знала всіх головних діячів місцевого руху, які «зарекомендували» себе ще з студентської лави, і тільки вичікувала найзручнішого для неї моменту облави, навмисне даючи гурткові досить розростися і розгорнутися, щоб мати відчутний *corpus delicti* *, і навмисне лишаючи завжди кількох відомих їй осіб «на розплід» (як каже технічний вислів, вживаний, наскільки мені відомо, і нашим братом, і жандармами). Таку війну не можна не порівняти з походом озброєних дубинами ватаг селян проти сучасного війська. І треба тільки дивуватися життєвості руху, який ширився, зростав і здобував перемоги, незважаючи на цю повну відсутність підготовки у бійців. Правда, з історичної точки зору, примітивність спорядження була не тільки неминуча на початку, але *навіть законна*, як одна з умов широкого залучення ратників. Але як тільки почалися серйозні воєнні дії (а вони почалися вже, по суті, з літніх страйків 1896 року),— хибі нашої військової організації стали все сильніше й сильніше давати себе відчувати. Сторопівши на перших порах і наробивши ряд помилок (як-от звернення до громадянства з описом злочинств соціалістів або заслання робітників із столиць у промислові центри провінції), уряд незабаром пристосувався до нових умов боротьби і зумів поставити на належні

* — склад злочину. *Ред.*

місця свої, озброєні всіма удосконаленнями, загони провокаторів, шпигунів і жандармів. Погроми стали так часто повторюватися, захоплювати таку масу людей, вимітати до такої міри начисто місцеві гуртки, що робітнича маса втрачала буквально всіх керівників, рух набував неймовірно стрибкоподібного характеру, і абсолютно ніякої наступності і зв'язності роботи не могло встановитися. Разюча роздробленість місцевих діячів, випадковість складу гуртків, непідготовленість і вузький кругозір в галузі теоретичних, політичних і організаційних питань були неминучим результатом описаних умов. Справа дійшла до того, що в деяких місцях робітники через недостачу у нас витримки і конспіративності проймаються недовір'ям до інтелігенції і стороняться від неї: інтелігенти, кажуть вони, надто необдуманно приводять до провалів!

Що це кустарництво стали, нарешті, відчувати всі мислячі соціал-демократи, як хворобу, — це знає кожен, хоч трохи обізнаний з рухом. А щоб читач, необізнаний з ним, не подумав, що ми «конструємо» штучно особливу стадію або особливу хворобу руху, — ми пошлемось на згаданого вже раз свідка. Хай не нарікають на нас за довгу виписку.

«Якщо поступовий перехід до ширшої практичної діяльності, — пише Б — в у № 6 «Раб. Дела», — перехід, який перебуває в прямій залежності від загального перехідного часу, що його переживає російський робітничий рух, є характерною рисою... то є ще друга не менш цікава риса в загальному механізмі російської робітничої революції. Ми говоримо про ту загальну недостачу придатних до дії революційних сил *, яка відчувається не тільки в Петербурзі, але і в усій Росії. З загальним поживленням робітничого руху, з загальним розвитком робітничої маси, з чимраз частішими випадками страйків, з чимраз більш відкритою масовою боротьбою робітників, яка посилює урядові переслідування, арешти, заслання і висилку, ця недостача якісно високих революційних сил стає все помітнішою і, безперечно, лишається не без впливу на глибину і загальний характер руху. Багато страйків проходять без сильного і безпосереднього впливу революційних організацій... почувається недостача агітаційних листків і нелегальної літератури... робітничі гуртки лишаються без агітаторів... Поряд з цим помічається постійна нужда в кош-

* Курсив скрізь наш.

тах. Словом, зростання робітничого руху випереджає зростання і розвиток революційних організацій. Наявний склад діючих революціонерів виявляється надто незначним, щоб зосередити у своїх руках вплив на всю робітничу масу, яка хвилюється, щоб надати всім заворушенням хоч би відтінку стрункості й організованості... Окремі гуртки, окремі революціонери не зібрані, не об'єднані, не становлять єдиної, сильної і дисциплінованої організації з планомірно розвинутими частинами»... І, застерігшись, що негайна поява нових гуртків, на місце розбитих, «доводить тільки життєвість руху... але не показує ще наявності достатньої кількості цілком придатних революційних діячів», автор робить висновок: «Практична невідготовленість петербурзьких революціонерів позначається і на результатах їх роботи. Останні процеси, особливо груп «Самовизволення» і «Боротьба праці з капіталом»⁷¹, ясно показали, що молодий агітатор, який незнайомий детально з умовами праці, а значить, і агітації на даному заводі, який не знає принципів конспірації і засвоїв» (чи ж засвоїв?) «тільки загальні погляди соціал-демократії, може попрацювати якихось 4, 5, 6 місяців. Потім настає арешт, який часто веде за собою розгром усієї організації або принаймні частини її. Постає питання, чи можлива успішна і плідотворна діяльність групи, якщо час існування цієї групи визначається місяцями? Очевидно, хибі існуючих організацій не можна цілком відносити на рахунок перехідного часу... очевидно, кількісний і, головне, якісний склад діючих організацій відіграє тут немало важку роль, і першим завданням наших соціал-демократів... повинно бути *реальне об'єднання організацій при строгому виборі членів*».

6) КУСТАРНИЦТВО І ЕКОНОМІЗМ

Ми повинні тепер спинитися на питанні, яке напевно напрошується вже у всякого читача. Чи можна ставити в зв'язок це кустарництво, як хворобу росту, властиву *всьому* рухові, з «економізмом», як з *однією* з течій у російській соціал-демократії? Ми думаємо, що так. Практична невідготовленість, невмілість організаційної роботи спільна дійсно *всім* нам, в тому числі і тим, хто з самого початку неухильно стояв на точці зору революційного марксизму. І за невідготовленість саму по собі ніхто не міг би, звичайно, і винуватити практиків. Але крім невідготовленості в поняття «кустарництва» входить ще і щось інше: вузький розмах усієї революційної роботи взагалі, нерозуміння того, що на цій вузькій роботі і не може скластися хороша організація революціонерів, нарешті — і це головне —

спроби виправдати цю вузькість і піднести до особливої «теорії», тобто схиляння перед стихійністю і в цій галузі. Коли тільки виявились такі спроби,— стало вже безсумнівним, що кустарництво зв'язане з «економізмом» і що ми не позбудемось вузькості нашої організаційної діяльності, не позбувшись «економізму» взагалі (тобто вузького розуміння і теорії марксизму і ролі соціал-демократії і політичних завдань її). А спроби ці виявились в двоякому напрямі. Одні стали говорити: робітнича маса не висунула ще сама таких широких і бойових політичних завдань, які їй «нав'язують» революціонери, вона повинна ще боротися за *найближчі* політичні вимоги, вести «економічну боротьбу з хазяями і з урядом» * (а цій «доступній» масовому рухові боротьбі природно відповідає і «доступна» навіть найбільш невідгодуваній молоді організація). Інші, далекі від усякої «постепенщини», стали говорити: можливо і треба «зробити політичну революцію», але для цього немає ніякої потреби у створенні міцної організації революціонерів, що виховувала б пролетаріат стійкою і наполегливою боротьбою; для цього досить, щоб ми всі вхопилися за «доступну» і знайому вже дубину. Говорячи без алегорій — щоб ми влаштували загальний страйк **; або щоб ми збудили «млявий» хід робітничого руху з допомогою «ексцитативного терору» ***. Обидва ці напрями, і опортуністи і «революціоністи», пасують перед пануючим кустарництвом, не вірять у можливість позбутися його, не розуміють нашого першого і найбільш настійного практичного завдання: створити *організацію революціонерів*, здатну забезпечити енергію, стійкість і наступництво політичної боротьби.

Ми зараз навели слова Б — ва: «зростання робітничого руху випереджає зростання і розвиток революційних організацій». Це «цінне повідомлення близького спостерігача» (відзив редакції «Рабочего Дела» про статтю

* «Раб. Мысль» і «Раб. Дело», особ. «Відповідь» Плеханову.

** Брошура: «Хто зробить політичну революцію?» — у виданому в Росії збірнику «Пролетарська боротьба». Була також перевидана Київським комітетом.

*** «Відродження революціонізму» і «Свобода».

Б — ва) має для нас подвійну цінність. Воно показує, що ми мали рацію, вбачаючи основну причину сучасної кризи в російській соціал-демократії у *відсталості керівників* («ідеологів», революціонерів, соціал-демократів) від *стихійного піднесення мас*. Воно показує, що саме прославленням і захистом кустарництва є всі ці міркування авторів «економічного» листа (в № 12 «Искры»), Б. Кричевського і Мартинова про небезпеку применшувати значення стихійного елементу, сірої поточної боротьби, про тактику-процес та ін. Ці люди, які без зневажливої гримаси не можуть вимовляти слово: «теоретик», які називають «чуттям до життя» своє колінопреклоніння перед житейською невідготовленістю і нерозвиненістю, виявляють на ділі нерозуміння найбільш настійних наших *практичних* завдань. Людям, що відстали, кричать: ідіть в ногу! не випереджайте! Людям, що страждають від недостачі енергії й ініціативи в організаційній роботі, від недостачі «планів» широкої і сміливої постановки справи, кричать про «тактику-процес»! Основний наш гріх полягає в *приниженні* наших політичних і *організаційних* завдань до найближчих, «відчутних», «конкретних» інтересів поточної економічної боротьби, — а нам усе наспівують: самій економічній боротьбі треба надати політичного характеру! Ще раз: це буквально таке саме «чуття до життя», яке виявляв герой народного епосу, що кричав: «нести вам не переносити!», побачивши похоронну процесію.

Згадайте, з якою незрівнянною, справді «нарцисівською» пихою повчали ці мудреці Плеханова: «робітничим *гурткам* взагалі (sic!) недоступні політичні завдання у справжньому, *практичному* розумінні цього слова, тобто в розумінні доцільної і успішної *практичної* боротьби за політичні вимоги» («Відповідь редакції «Р. Д.», стор. 24). Є гуртки і гуртки, панове! Гурткові «кустарів», звичайно, недоступні політичні завдання, поки ці кустарі не усвідомили свого кустарництва і не позбулись його. Коли ж ці кустарі крім того закохані у своє кустарництво, коли вони пишуть слово «практичний» неодмінно курсивом і уявляють, що

практичність вимагає пониження своїх завдань до рівня розуміння найвідсталіших верств маси, — то тоді, розуміється, ці кустарі безнадійні, і їм, дійсно, *взагалі недоступні політичні завдання*. Але гурткові корифеї, як-от Алексєєв і Мишкін, Халтурін і Желябов, доступні політичні завдання в найбільш справжньому, в найбільш практичному розумінні цього слова, доступні саме тому і остільки, оскільки їх палка проповідь зустрічає відгук у масі, яка стихійно пробуджується, оскільки їх кипуча енергія підхоплюється і підтримується енергією революційного класу. Плеханов був тисячу раз правий, коли він не тільки вказав цей революційний клас, не тільки довів неминучість і неодмінність його стихійного пробудження, але й поставив навіть перед «робітничими гуртками» високе і велике політичне завдання. А ви посилаєтесь на виниклий з того часу масовий рух для того, щоб *принизити* це завдання, — для того, щоб *звужити* енергію і розмах діяльності «робітничих гуртків». Що це таке, як не захоханість кустаря у своє кустарництво? Ви хвастаєте своєю практичністю, а не бачите того, знайомого всякому російському практикові факту, які чудеса здатна зробити в революційній справі енергія не тільки гуртка, але навіть окремої особи. Чи ви думаєте, що в нашому русі не може бути таких корифеїв, які були в 70-х роках? Чому б це? Тому що ми мало підготовлені? Але ми підготовляємось, будемо підготовлятися і підготовимось! Правда, на стоячій воді «економічної боротьби з хазяями і з урядом» утворилась у нас, на нещастя, пліснява, появились люди, які стають на коліна і моляться на стихійність, побожно споглядаючи (за висловом Плеханова) «задню» російського пролетаріату. Але ми зуміємо позбутися цієї плісняви. Саме тепер російський революціонер, керований дійсно революційною теорією, спираючись на дійсно революційний клас, який стихійно пробуджується, може нарешті — нарешті! — випрямитися на весь свій зріст і розгорнути всі свої багатирські сили. Для цього треба тільки, щоб серед маси практиків, серед ще більшої маси людей, які мріють про практичну роботу вже з шкільної лави, всякий замір прини-

зити наші політичні завдання і розмах нашої організаційної роботи зустрічав насмішку і презирство. І ми доб'ємось цього, будьте певні, панове!

У статті «З чого почати?» я писав проти «Рабочего Дела»: «За 24 години можна змінити тактику агітації в якому-небудь спеціальному питанні, тактику проведення якої-небудь деталі партійної організації, а змінити не тільки за 24 години, але хоча б навіть за 24 місяці свої погляди на те, чи потрібна взагалі, завжди і безумовно, бойова організація і політична агітація в масі, можуть тільки люди без усяких устоїв»*. «Рабочее Дело» відповідає: «Це єдине з претендуючих на фактичний характер обвинувачення «Искры» не має під собою ніякого ґрунту. Читачі «Р. Дела» добре знають, що ми з самого початку не тільки кликали до політичної агітації, не чекаючи появи «Искры»... (говорючи при цьому, що не тільки робітничим гурткам, «але й масовому робітничому рухові неможливо ставити першим політичним завданням — повалення абсолютизму», а тільки боротьбу за найближчі політичні вимоги, і що «найближчі політичні вимоги стають доступними для маси після одного або, в крайньому разі, кількох страйків»)... «а й своїми виданнями доставляли з-за кордону товаришам, що діють в Росії, *єдиний* соціал-демократичний політично-агітаційний матеріал»... (причому ви в цьому єдиному матеріалі не тільки застосовували найбільш широко політичну агітацію лише на ґрунті економічної боротьби, але й додумались нарешті до того, що ця звужена агітація «найбільш широко застосовна». І ви не помічаєте, панове, що ваша аргументація доводить саме необхідність появи «Искры» — при такого роду *єдиному* матеріалі — і необхідність боротьби «Искры» з «Рабочим Делом»?)... «З другого боку, наша видавнича діяльність на ділі підготовляла тактичну єдність партії»... (єдність переконання в тому, що тактика є процес зростання партійних завдань, які зростають разом з партією? Цінна єдність!)... «і тим самим можливість «бойової організації», для ство-

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 6. *Ред.*

рення якої Союз робив взагалі все доступне для закордонної організації» («Р. Д.» № 10, стор. 15). Марна спроба викрутитися! Що ви робили все для вас доступне, цього я ніколи і не думав заперечувати. Я твердив і тверджу, що *межі* «доступного» вам звужуються короткозорістю вашого розуміння. Смішно й говорити про «бойову організацію» для боротьби за «найближчі політичні вимоги» або для «економічної боротьби з хазяями і з урядом».

Але якщо читач хоче бачити перлини «економічної» закоханості в кустарництво, то він, розуміється, повинен звернутися від еклектичного і нестійкого «Раб. Дела» до послідовної і рішучої «Раб. Мысли». «Тепер два слова про власне так звану революційну інтелігенцію, — писав Р. М. в «Окремому додатку», стор. 13, — вона, правда, не раз показала на ділі свою повну готовність «вступити в рішучий бій з царизмом». Все лихотільки в тому, що, нещадно переслідувана політичною поліцією, наша революційна інтелігенція приймала боротьбу з цією політичною поліцією за політичну боротьбу з самодержавством. Тому-то для неї досі й лишається нез'ясованим питання, «звідки взяти сили для боротьби з самодержавством?»».

А правда ж, яка незрівнянна ця преписна зневага до боротьби з поліцією з боку поклонника (в поганому значенні поклонника) *стихійного* руху? Нашу конспіративну невмілість він готовий *виправдати* тим, що для нас, при стихійному масовому русі, і не важлива, по суті, боротьба з політичною поліцією!! Під цим страхотливим висновком підпишеться дуже й дуже мало хто: до такої міри наболіло в усіх питання про хиби наших революційних організацій. Але якщо під ним не підпишеться, наприклад, Мартинов, то тільки тому, що він не вміє або не має сміливості додумувати до кінця своїх тверджень. Справді, хіба таке «завдання», як виставлення масою конкретних вимог, що обіцяють відчутні результати, вимагає особливого піклування про створення міцної, централізованої, бойової організації революціонерів? хіба це «завдання» не виконує і така маса, яка зовсім не «бореться з політичною поліцією»?

Більше того: хіба це завдання було б здійсненне, коли б крім небагатьох керівників за цього не брались також (у величезній більшості) такі робітники, які зовсім *нездатні* «боротися з політичною поліцією»? Такі робітники, середні люди маси, здатні проявити гігантську енергію і самовідданість у страйку, у вуличній боротьбі з поліцією і військом, здатні (і одні тільки можуть) *вирішити* результат усього нашого руху, — але саме боротьба з *політичною* поліцією вимагає особливих якостей, вимагає революціонерів *за професією*. І ми повинні дбати не тільки про те, щоб маса «виставляла» конкретні вимоги, але й про те, щоб маса робітників «виставляла» все в більшому числі таких революціонерів за професією. Ми підійшли таким чином до питання про співвідношення між організацією професійних революціонерів і чисто робітничим рухом. Це питання, що мало відбилися в літературі, багато займало нас, «політиків», у розмовах і спорах з товаришами, які більш або менш тяжіють до «економізму». На ньому варт окремо спинитися. Але спочатку закінчимо ще однією цитатою ілюстрацію нашого положення про зв'язок кустарництва з «економізмом».

«Група «Визв. праці», — писав п. N. N. у своїй «Відповіді», — вимагає прямої боротьби з урядом, не зважаючи, де матеріальна сила для цієї боротьби, не вказавши, *де шляхи для неї*. І, підкресливши останні слова, автор робить до слова «шляхи» таку примітку: «Ця обставина не може бути пояснена конспіративними цілями, бо в програмі мова йде не про змову, а про *масовий рух*. А маса не може йти таємними шляхами. Хіба можливий таємний страйк? Хіба можлива таємна маніфестація і петиція?» («Vademecum», стор. 59.) Автор щільно підійшов і до цієї «матеріальної сили» (влаштовувачі страйків і маніфестацій) і до «шляхів» для боротьби, але опинився все-таки в розгубленому недоумінні, бо він «схиляється» перед масовим рухом, тобто дивиться на нього як на щось таке, що *звільняє* нас від нашої, революційної, активності, а не як на щось, що має підбадьорювати і *підштовхувати* нашу революційну активність. Таємний страйк неможливий —

для учасників його і для осіб, що безпосередньо стикаються з ним. Але для маси російських робітників цей страйк може лишитися (і здебільшого лишається) «таємним», бо уряд подбає відрізати всякі стосунки з страйкарями, подбає зробити неможливим усяке поширення відомостей про страйк. Ось тут уже потрібна спеціальна «боротьба з політичною поліцією», боротьба, що її ніколи не зможе активно вести така ж широка маса, яка бере участь у страйках. Цю боротьбу повинні організувати «за всіма правилами мистецтва» люди, професійно зайняті революційною діяльністю. Організація цієї боротьби не стала менш *потрібною* від того, що в рух стихійно втягується маса. Навпаки, від цього організація стає *більш потрібною*, бо ми, соціалісти, не виконали б своїх прямих обов'язків перед масою, коли б не зуміли перешкодити поліції робити таємним (а іноді й самі не підготовляли таємно) всякий страйк і всяку маніфестацію. *Зуміти* ж це ми спроможні саме тому, що маса, яка стихійно пробуджується, буде *висувати також із свого середовища* все більше й більше число «революціонерів за професією» (якщо ми не здумаємо на всякі лади закликати робітників топтатися на одному місці).

**в) ОРГАНІЗАЦІЯ РОБІТНИКІВ
І ОРГАНІЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ**

Якщо поняття політичної боротьби для соціал-демократа покривається поняттям «економічної боротьби з хазяями і урядом», то природно чекати, що поняття «організація революціонерів» буде для нього більш або менш покриватися поняттям: «організація робітників». І це дійсно трапляється, так що, розмовляючи про організацію, ми, виявляється, буквально говоримо різними мовами. Як зараз пам'ятаю, наприклад, розмову з одним досить послідовним «економістом», якого мені не доводилося знати раніше⁷². Мова зайшла про брошуру «Хто зробить політичну революцію?», і ми швидко зішлись на тому, що її основна хиба — ігнорування питання про організацію. Ми уявляли вже, що ми солідарні один з одним — але... розмова йде далі, і вияв-

ляється, що ми говоримо про різне. Мій співрозмовник обвинувачує автора за ігнорування страйкових кас, товариств взаємодопомоги і т. п., я ж мав на увазі організацію революціонерів, необхідну для «вчинення» політичної революції. І, як тільки виявилась ця незгода, — я не пригадую вже, щоб мені доводилося взагалі в якому б то не було принципіальному питанні згоджуватися з цим «економістом»!

В чому ж полягало джерело наших незгод? Та саме в тому, що «економісти» постійно збиваються з соціал-демократизму на тред-юніонізм і в організаційних, як і в політичних, завданнях. Політична боротьба соціал-демократії далеко ширша і складніша, ніж економічна боротьба робітників з хазяями і урядом. Так само (і внаслідок цього) організація революційної соціал-демократичної партії неминуче повинна бути *іншого роду*, ніж організація робітників для такої боротьби. Організація робітників повинна бути, по-перше, професійною; по-друге, вона повинна бути якомога ширшою; по-третє, вона повинна бути якомога менш конспіративною (я говорю, розуміється, тут і далі, маючи на увазі тільки самодержавну Росію). Навпаки, організація революціонерів повинна охоплювати насамперед і головним чином людей, професія яких складається з революційної діяльності (тому я й говорю про організацію *революціонерів*, маючи на увазі революціонерів-соціал-демократів). Перед цією загальною ознакою членів такої організації повинна *зовсім стиратися всяка відмінність робітників і інтелігентів*, не кажучи вже про відмінність окремих професій тих і других. Ця організація необхідно повинна бути не дуже широкою і якомога більш конспіративною. Спинімося на цій троякій відмінності.

У країнах з політичною свободою відмінність професійної і політичної організації цілком ясна, як ясна і відмінність тред-юніонів і соціал-демократії. Відношення останньої до перших неминуче видозмінюються, звичайно, в різних країнах залежно від історичних, юридичних та інших умов, — вони можуть бути більш або менш тісними, складними та ін. (вони повинні бути,

з нашої точки зору, якомога більш тісними і якомога менш складними), але про збіг організації професійних спілок з організацією соціал-демократичної партії у вільних країнах нема й мови. А в Росії гніт самодержавства стирає, на перший погляд, усяку відмінність між соціал-демократичною організацією і робітничою спілкою, бо *всякі* робітничі спілки і *всякі* гуртки заборонені, бо головний прояв і знаряддя економічної боротьби робітників — страйк — є взагалі кримінальним (а іноді навіть політичним!) проступком. Таким чином, наші умови, з одного боку, дуже «наштовхують» робітників, які ведуть економічну боротьбу, на політичні питання, а, з другого боку, «наштовхують» соціал-демократів на змішання тред-юніонізму і соціал-демократизму (і наші Кричевські, Мартинови і К^о, весь час говорячи про «наштовхування» першого роду, не помічають «наштовхування» другого роду). Справді, уявіть собі людей, на 99 сотих захоплених «економічною боротьбою з хазяями і урядом». Одні з них протягом *усього* періоду їх діяльності (4—6 міс.) ні разу не наштовхнуться на питання про необхідність більш складної організації революціонерів; другі «наштовхнуться», мабуть, на порівняно поширену бернштейніанську літературу, з якої почерпнуть переконання в особливій важливості «поступального ходу сірої поточної боротьби». Треті, нарешті, захопляться, може, принадною ідеєю явити світові новий зразок «тісного й органічного зв'язку з пролетарською боротьбою», зв'язку професійного і соціал-демократичного руху. Чим пізніше виступає країна на арену капіталізму, а значить, і робітничого руху, — можуть міркувати такі люди, — тим більше можуть соціалісти брати участь у професійному русі і подавати йому підтримку, тим менше може і повинно бути не соціал-демократичних професійних спілок. Досі таке міркування цілком правильне, але біда в тому, що йдуть ще далі і мріють про повне злиття соціал-демократизму і тред-юніонізму. Ми зараз побачимо на прикладі «Статуту С.-Петербурзького Союзу боротьби», як шкідливо відбиваються ці мрії на наших організаційних планах.

Організації робітників для економічної боротьби повинні бути професійними організаціями. Всякий соціал-демократ-робітник повинен в міру можливості подавати допомогу і активно працювати в цих організаціях. Це так. Але зовсім не в наших інтересах вимагати, щоб членами «цехових» спілок могли бути тільки соціал-демократи: це звузило б розміри нашого впливу на масу. Хай у цеховій спілці бере участь всякий робітник, який розуміє необхідність об'єднання для боротьби з хазяями і з урядом. Сама мета цехових спілок була б недосяжна, коли б вони не об'єднували всіх, кому доступний хоч би тільки один цей елементарний ступінь розуміння, коли б ці цехові спілки не були б дуже широкими організаціями. І чим ширші ці організації, тим ширший буде і наш вплив на них, вплив, що його справляє не тільки «стихийний» розвиток економічної боротьби, але й пряме, свідоме діяння соціалістичних членів спілки на товаришів. Але при широкому складі організації неможлива сувора конспірація (яка вимагає далеко більшої підготовки, ніж потрібно для участі в економічній боротьбі). Як примирити цю суперечність між необхідністю широкого складу і суворою конспірацією? Як досягти того, щоб цехові організації були якомога менш конспіративні? Для цього може бути, взагалі кажучи, тільки два шляхи: або легалізація цехових спілок (що в деяких країнах передувала легалізації соціалістичних і політичних спілок), або збереження організації таємної, але настільки «вільної», мало оформленої, *lose*, як кажуть німці, щоб конспірація для маси членів зводилась майже до нуля.

Легалізація несоціалістичних і неполітичних робітничих спілок в Росії вже почалась, і не може підлягати ніякому сумніву, що кожний крок нашого швидко зростаючого соціал-демократичного робітничого руху множитиме і заохочуватиме спроби цієї легалізації,—спроби, які виходять головним чином від прихильників існуючого ладу, але почасти і від самих робітників і від ліберальної інтелігенції. Прапор легалізації вже виставлений Васильєвими і Зубатовими, сприяння їй

уже обіцяли і дали пп. Озерови і Вормси, серед робітників є вже послідовники нової течії. І ми не можемо віднині не зважати на цю течію. Як зважати, — про це серед соціал-демократів навряд чи може бути дві думки. Ми повинні неухильно викривати всяку участь Зубатових і Васильєвих, жандармів і попів у цій течії і роз'яснювати робітникам справжні наміри цих учасників. Ми повинні викривати також усякі примирні, «гармонійні» нотки, які будуть прохоплюватися в промовах ліберальних діячів на відкритих зборах робітників, — все одно, чи беруть вони ці ноти внаслідок щирого свого переконання в бажаності мирного співробітництва класів, чи внаслідок бажання підслужитися начальству, чи, нарешті, просто через незграбність. Ми повинні, нарешті, перестерігати робітників від тієї пастки, яку їм ставить часто поліція, вишукуючи «людей з вогником» на цих відкритих зборах і в дозволених товариствах, намагаючись через легальні організації ввести провокаторів і в нелегальні.

Але робити все це — зовсім не значить забувати про те, що *кінець кінцем* легалізація робітничого руху принесе користь саме нам, а ніяк не Зубатовим. Навпаки, якраз своєю викривальною кампанією ми й відділяємо кукуль від пшениці. Кукіль ми уже вказали. Пшениця, це — привернення уваги ще ширших і найвідсталіших верств робітників до соціальних і політичних питань, це — звільнення нас, революціонерів, від таких функцій, які по суті легальні (поширення легальних книжок, взаємодопомога і т. п.) і розвиток яких неминуче даватиме нам усе більший і більший матеріал для агітації. В цьому розумінні ми можемо і повинні сказати Зубатовим та Озеровим: старайтеся, панове, старайтеся! Оскільки ви ставите робітникам пастку (чи то в розумінні прямого провокаторства, чи в розумінні «чесного» розбещування робітників «струвизмом») — ми вже подбаємо про ваше викриття. Оскільки ви робите дійсний крок вперед, — хоча б у формі зовсім «несміливого зигзага», але крок вперед — ми скажемо: будь ласка! Дійсним кроком вперед може бути тільки дійсне, хоч би мініатюрне, розширення про-

сторудля робітників. А всяке таке розширення піде на користь нам і прискорить появу таких легальних товариств, в яких не провокатори ловитимуть соціалістів, а соціалісти ловитимуть собі адептів. Одним словом, наша справа тепер боротися з куколем. Не наша справа вирощувати в кімнатних горщиках пшеницю. Вириваючи кукіль, ми тим самим очищаємо ґрунт для можливого проростання насіння пшениці. І поки Афанасії Івановичі з Пульхеріями Іванівнами займаються кімнатним рослинництвом, ми повинні готувати женців, які зуміли б і косити сьогоднішній кукіль, і жати завтрашню пшеницю*.

Отже, з допомогою легалізації *розв'язувати* питання про створення якомога менш конспіративної і якомога більш широкої професійної організації ми не можемо (але були б дуже раді, коли б Зубатови і Озерови відкрили нам хоч часткову можливість такого розв'язання,— для чого нам слід якнайенергійніше воювати з ними!). Лишається шлях таємних професійних організацій, і ми повинні подати всіляку допомогу робітникам, що вже стають (як нам напевно відомо) на цей шлях. Професійні організації не тільки можуть дати величезну користь у справі розвитку і зміцнення економічної боротьби, але й стати дуже важливим пособником політичної агітації і революційної організації. Для того, щоб досягти цього результату, для того, щоб спрямувати професійний рух, який починається, у бажане для соціал-демократії русло,— треба насамперед ясно уявити собі безглуздість того плану організації, з яким ось уже мало не п'ять років носяться петербурзькі «економісти». План цей викладено і в «Статуті робітничої каси» липня 1897 року («Лист. «Раб.»» № 9—10, стор. 46,— з № 1 «Раб. Мысли») і в «Статуті

* Боротьба «Искры» з куколем викликала з боку «Раб. Дела» таку сердиту вихватку: «Для «Искры» ж знаменням часу є не стільки ці визначні події (весняні), як нікчемні спроби зубатовських агентів «легалізувати» робітничий рух. Вона не бачить, що ці факти саме й говорять проти неї; вони якраз і свідчать про те, що робітничий рух набув дуже загрозливих розмірів в очах уряду» («Два з'їзди», стор. 27). Вина всьому — «догматизм» цих «глухих до владних велінь життя» ортодоксів. Уперто не хочуть бачити аршинної пшениці і воюють з вершковим куколем! Чи не ж не «перекручене почуття перспективи щодо російського робітничого руху» (там же, стор. 27)?

спілкової робітничої організації» жовтня 1900 року (окремий листок, друкований в С.-Петербурзі і згаданий в № 1 «Искры»). Основна хиба обох статутів — детальне оформлення широкої робітничої організації і змішання з цією останньою організації революціонерів. Візьмемо другий статут, як більш розроблений. Корпус його складається з *п'ятдесяти двох* параграфів: 23 параграфи викладають будову, порядок ведення справ і межі відомства «робітничих гуртків», що влаштовуються на кожній фабриці («не більш як 10 чоловік») і вибирають «центральної (фабричні) групи». «Центральна група — говорить § 2 — стежить за всім, що відбувається на її фабриці або заводі, і веде хроніку подій на ньому». «Центральна група щомісяця дає звіт усім платникам про стан каси» (§ 17) і т. п. 10 параграфів присвячені «районній організації» і 19 — дуже складному сплетенню «Комітету робітничої організації» і «Комітету С.П.Б. Союзу боротьби» (виборні від кожного району і від «виконавчих груп» — «груп пропагандистів, для зносин з провінцією, для зносин із закордоном, для завідування складами, видавничої, касової»).

Соціал-демократія = «виконавчі групи» щодо економічної боротьби робітників! Трудно було б рельєфніше демонструвати, як збивається думка «економіста» з соціал-демократизму на тред-юніонізм, яке чуже йому всяке уявлення про те, що соціал-демократ повинен насамперед думати про організацію революціонерів, здатних керувати *всією* визвольною боротьбою пролетаріату. Говорити про «політичне визволення робітничого класу», про боротьбу з «царською сваволею» — і писати такі статuti організації значить не мати аж ніякого поняття про справжні політичні завдання соціал-демократії. Ні єдиний з півсотні параграфів не виявляє й проблеску розуміння того, що необхідна найширша політична агітація в масах, яка висвітлює всі сторони російського абсолютизму, все обличчя різних суспільних класів у Росії. Та й не тільки політичні, навіть тред-юніоністські цілі нездійсненні при такому статуті, бо вони вимагають організації *за професіями*, про яку зовсім і не згадується.

Але чи не найхарактерніша різюча незграбність усієї цієї «системи», яка намагається зв'язати кожную окрему фабрику з «комітетом» постійною ниткою єдинообразних і до смішного дріб'язкових правил, при триступеневій системі виборів. Стиснута вузьким кругозором «економізму», думка вдається тут у деталі, від яких так і тхне тяганиною і канцелярщиною. На ділі, звичайно, три чверті всіх цих параграфів ніколи не застосовуються, але зате жандармам така «конспіративна» організація з центральною групою на кожній фабриці полегшує влаштування неймовірно широких провалів. Польські товариші пережили вже таку смугу руху, коли всі захоплювались широким заснуванням робітничих кас, але вони дуже скоро відмовились від цієї думки, переконавшись, що дають тільки багаті жнива жандармам. Якщо ми хочемо широких робітничих організацій і не хочемо широких провалів, не хочемо давати втіху жандармам, то ми повинні прагнути до того, щоб ці організації були зовсім не оформлені. — Чи можливе буде тоді функціонування їх? — А от подивіться на ці функції: «...стежити за всім, що відбувається на фабриці, і вести хроніку подій на ній» (§ 2 статуту). Невже це неодмінно треба оформлювати? Невже цього не можна ще краще досягти кореспонденціями в нелегальні газети без ніякого утворення для цього особливих груп? «...Керувати боротьбою робітників за поліпшення їх становища на заводі» (§ 3 статуту). Знов ні до чого оформлювати. Які вимоги хочуть висунути робітники, це всякий хоч трохи тямущий агітатор вивідає досконально з простої розмови, а вивідавши, зуміє передати у вузьку вже, а не широку, організацію революціонерів для доставки відповідного листка. «...Організувати касу... з внеском по 2 коп. з карбованця» (§ 9) — і потім щомісяця давати всім звіт про касу (§ 17), виключати членів, які не платять (§ 10), і т. п. Оце для поліції просто рай, бо нічого немає легшого, як проникнути в усю цю конспірацію «центральної фабричної каси» і гроші конфіскувати і всіх кращих людей забрати. Чи не простіше пускати копійчані або двокопійчані марки з штемпелем

відомої (дуже вузької і дуже конспіративної) організації, або без усяких марок робити збори, звіти про які друкує, з певним умовним паролем, нелегальна газета? Мета буде досягнена та сама, а жандарми в сто раз трудніше доберуться тоді до ниток.

Я міг би продовжувати свій примірний розгляд статуту, але думаю, що й сказаного досить. Маленьке, тісно згуртоване ядро найбільш надійних, досвідчених і загартованих робітників, яке має довірених людей у головних районах і зв'язане, за всіма правилами найсуворішої конспірації, з організацією революціонерів, цілком зможе виконати, при найширшому сприянні маси і без усякого оформлення, *всі* функції, які лежать на професійній організації, і крім того виконати саме так, як це бажано для соціал-демократії. Тільки таким шляхом і можна досягти *зміцнення* і розвитку, всупереч усім жандармам, *соціал-демократичного* професійного руху.

Мені відкажуть: організація до такої міри *lose* *, що вона й зовсім не оформлена, що в ній і членів навіть, завідомих і зареєстрованих, ніяких немає, не може бути й названа організацією. — Можливо. Я за назвою не женусь. Але все, що треба, ця «організація без членів» зробить і забезпечить з самого початку міцний зв'язок наших майбутніх тред-юніонів з соціалізмом. А хто хоче *широкої* організації робітників з виборами, звітами, загальними голосуваннями та ін. при абсолютизмі, — той просто неоправний утопіст.

Мораль звідси проста: коли ми почнемо з тривкої постановки міцної організації революціонерів, то ми зможемо забезпечити стійкість руху в його цілому, здійснити і соціал-демократичні і власне тред-юніоністські цілі. Коли ж ми почнемо з найбільш нібито «доступної» масі (а на ділі вона найбільш доступна жандармам і робить революціонерів найбільш доступними поліції) широкої робітничої організації, то ми ні тих, ні других цілей не здійснимо, кустарництва не побудуємось і своєю роздробленістю, своєю вічною роз-

* — вільна, широка. Ред.

громленістю тільки робитимемо найбільш доступними масі тред-юніони зубатовського або озеровського типу.

В чому ж власне повинні полягати функції цієї організації революціонерів? — Про це ми зараз докладно поговоримо. Але спочатку розглянемо ще одно дуже типове міркування нашого терориста, який знов таки опиняється (сумна його доля!) в найближчому сусідстві з «економістом». В журналі для робітників «Свобода» (№ 1) є стаття «Організація», автор якої хоче захистити своїх знайомих, іваново-вознесенських робітників-«економістів».

«Погано, — пише він, — коли юрба безмовна, несвідома, коли рух іде не з низів. От подивіться: студенти з університетського міста роз'їздяться на свята або на літо по домах — і робітничий рух припиняється. Хіба такий робітничий рух, підштовхуваний ззовні, може бути справжньою силою? Де там... Він ще не навчився ходити своїми ногами, і його водять на шлейках. І так в усьому: студенти роз'їхались — спинилося все; вихопили найздібніших з вершків — молоко скисло; арештували «Комітет» — поки там утвориться новий, знов затишши; та й невідомо ще, який утвориться — може, зовсім несхожий на попередній: той говорив одно, а цей скаже протилежне. Зв'язок між учорашнім і завтрашнім днем губиться, досвід минулого не йде в науку майбутньому. І все від того, що нема коренів у глибині, в юрбі, працює не сотня дурнів, а десяток розумників. Десяток завжди можна виловити щучою пашчею, але, раз організація охоплює юрбу, все йде від юрби, — нічия ретельність неспроможна погубити справу» (63 стор.).

Факти описано вірно. Картинка нашого кустарництва непогана. Але висновки — гідні «Рабочей Мысли» і своєю нерозумністю, і своєю політичною безтактністю. Це — верх нерозуму, бо автор змішує філософське і соціально-історичне питання про «корені» руху в «глибині» з технічно-організаційним питанням про кращу боротьбу з жандармами. Це — верх політичної безтактності, бо замість того, щоб апелювати від поганих керівників до хороших керівників, автор апелює від керівників взагалі до «юрби». Це — така сама спроба тягти нас назад в організаційному відношенні, як у політичному відношенні тягне назад думка про заміну політичної агітації експлицитним терором. Я, справді,

відчуваю справжній *embarras de richesses* *, не знаючи, з чого почати розгляд плутанини, яку підносить нам «Свобода». Спробую почати, для наочності, з прикладу. Візьміть німців. Сподіваюсь, ви не будете заперечувати, що у них організація охоплює юрбу, все йде від юрби, робітничий рух навчився ходити своїми ногами? А проте як уміє ця мільйонна юрба цінувати «десяток» своїх випробуваних політичних вождів, як міцно тримається вона за них! У парламенті бувало не раз, що депутати ворожих партій дражнили соціалістів: «хороші демократи! на словах тільки у вас рух робітничого класу, — а на ділі виступає все та сама компанія вожаків. Все той же Бебель, все той же Лібкнехт з року в рік, з десятиріччя в десятиріччя. Та ваші ніби-виборні делегати від робітників більш незмінні, ніж призначувані імператором чиновники!». Але німці зустрічали тільки зневажливою посмішкою ці демагогічні спроби протипоставити «вожакам» «юрбу», розпалити в ній погані і марнославні інстинкти, відняти у руху його міцність і його стійкість через підрив довір'я маси до «десятка розумників». У німців досить уже розвинута політична думка, досить нагромаджено політичного досвіду, щоб розуміти, що без «десятка» талановитих (а таланти не народжуються сотнями), випробуваних, професійно підготовлених і довгою школою навчених вождів, які прекрасно порозумілись один з одним, неможлива в сучасному суспільстві стійка боротьба ні одного класу. Німці бачили і в своєму середовищі демагогів, які підлещувались до «сотень дурнів», підносячи їх над «десятки розумників», підлещувались до «мускулистого кулака» маси, збуджуючи її (подібно до Моста або Гассельмана) на необдуману «революційні» дії і вселяючи недовір'я до витриманих і стійких вождів. І тільки завдяки неухильній і непримиренній боротьбі з усіма і всілякими демагогічними елементами всередині соціалізму так виріс і зміцнів німецький соціалізм. А наші мудреці в такий період, коли вся криза російської соціал-демо-

* — клопіт від надміру. *Ред.*

кратії пояснюється тим, що у стихійно пробуджених мас не знаходиться в наявності досить підготовлених, розвинених і досвідчених керівників, віщають з глибокодумністю Іванушки: «погано, коли рух іде не з низів»!

«Комітет із студентів не годиться, він нестійкий». — Цілком справедливо. Але звідси висновок той, що потрібен комітет з професіональних *революціонерів*, все одно, чи студент чи робітник зуміє виробити з себе професіонального революціонера. А ви робите висновок той, що не слід підштовхувати робітничий рух ззовні! Через свою політичну наївність ви й не помічаєте, що граєте цим на руку нашим «економістам» і нашому кустарництву. В чому це виявлялось, дозвольте спитати, «підштовхування» наших робітників нашими студентами? *Єдино* в тому, що студент ніс робітникові ті уривки політичного знання, які у нього були, ті крихти соціалістичних ідей, які йому перепали (бо головна розумова пожива сучасного студента — легальний марксизм і не міг дати нічого крім азбуки, крім крихт). *Такого-то* «підштовхування ззовні» не надто багато, а, навпаки, надто мало, безбожно й безсовісно мало було в нашому русі, бо ми занадто старанно варились у власному соку, занадто по-рабському схилились перед елементарною «економічною боротьбою робітників з хазяями і з урядом». *Таким-то* «підштовхуванням» у сто раз більше повинні займатися і будемо займатися ми, революціонери за професією. Але саме тим, що ви вибираєте таке мерзенне слово, як «підштовхування ззовні», яке неминуче викликає у робітника (приваймні у робітника, стільки ж нерозвиненого, як нерозвинені ви) недовір'я до *всіх*, хто несе йому ззовні політичне знання і революційний досвід, викликає інстинктивне бажання дати відсіч *усім* таким людям, — ви виявляєтесь *демагогом*, а демагоги найгірші вороги робітничого класу.

Так, так! Не поспішайте здійсмати галас з приводу «петовариських прийомів» моєї полеміки! Я й не думаю запідозрювати чистоту ваших намірів, я вже сказав, що демагогом можна зробитися і внаслідок самої тільки

політичної наївності. Але я показав, що ви опустили до демагогії. І я ніколи не перестану повторювати, що демагоги найгірші вороги робітничого класу. Найгірші саме тому, що вони розпалюють погані інстинкти юрби, що нерозвиненим робітникам неможливо розпізнати цих ворогів, які виступають і іноді щиро виступають як їх друзі. Найгірші — тому, що в період розброду і хитання, в період, коли тільки ще складається фізіономія нашого руху, нема нічого легшого, як демагогічно захопити юрбу, яку потім тільки найгіркіші випробування зможуть переконати в її помилці. Ось чому лозунгом моменту для сучасного російського соціал-демократа повинна бути рішуча боротьба і проти «Свободи», яка опускається до демагогії, і проти «Рабочего Дела», яке опускається до демагогії (про що докладно ще говоритиметься * нижче).

«Десяток розумників легше виловити, ніж сотню дурнів». Ця чудова істина (за піднесення якої вам завжди аплодуватиме сотня дурнів) здається самоочевидною тільки завдяки тому, що ви під час ходу міркування перескочили з одного питання на друге. Ви почали говорити і продовжуєте говорити про виловлювання «комітету», про виловлювання «організації», а тепер перескочили на питання про виловлювання «коренів» руху «в глибині». Звичайно, наш рух невловимий тільки тому, що він має сотні й сотні тисяч коренів у глибині, але ж мова йде зовсім не про це. В розумінні «коренів у глибині» нас не можуть «виловити» і тепер, незважаючи на все наше кустарництво, і все-таки всі ми скаржимося і не можемо не скаржитися на виловлювання «організацій», яке руйнує всяке наступництво руху. А раз ви поставите питання про виловлювання *організацій* і не будете збиватися з нього, то я вам скажу, що десяток розумників виловити далеко важче, ніж сотню дурнів. І я захищатиму це положення, скільки б ви не нацьковували на мене юрбу за мій «антидемократизм»

* Тут же зауважимо тільки, що все сказане нами з приводу «підштовхування ззовні» і всіх дальших міркувань «Свободи» про організацію цілком стосується до всіх «економістів» і «рабочеделенців» у тому числі, бо вони почасти активно проповідували і захищали ті самі погляди на питання організації, почасти збивались на них.

і т. п. Під «розумниками» у відношенні організаційно-му треба розуміти тільки, як я вже не раз вказував, *професіональних революціонерів*, все одно — з студентів чи з робітників вони виробляться. І от я тверджу: 1) що ні один революційний рух не може бути міцний без стійкої і зберігаючої наступництва організації керівників; 2) що, чим ширша стихійно втягувана в боротьбу маса, яка становить базис руху і бере участь в ньому, тим настійніша необхідність в такій організації і тим міцнішою повинна бути ця організація (бо тим легше всяким демагогам повести за собою нерозвинені верстви маси); 3) що така організація повинна складатися головним чином з людей, які професіонально займаються революційною діяльністю; 4) що в самодержавній країні, чим більше ми *звужимо* склад членів такої організації до участі в ній таких тільки членів, які професіонально займаються революційною діяльністю і здобули професіональну підготовку в умінні боротися з політичною поліцією, тим важче буде «виловити» таку організацію, і — 5) — тим *ширший* буде склад осіб і з робітничого класу і з інших класів суспільства, які матимуть можливість брати участь в русі і активно працювати в ньому.

Пропоную нашим «економістам», терористам і «економістам-терористам» * спростувати ці положення, з яких я спляну зараз на двох останніх. Питання про легкість виловити «десяток розумників» і «сотню дурнів» зводиться до розглянутого вище питання про те, чи можлива масова *організація* при необхідності найсуворішої конспірації. Широку організацію ми ніколи не зможемо поставити на ту конспіративну висоту, без якої не може бути й мови про стійку і зберігаючу

* Цей термін, може, більш правильний щодо «Свободи», ніж попередній, бо у «Відродженні революціонізму» захищається тероризм, а в розглянутій статті — «економізм». Охота смертна, та доля гірка! — можна взагалі сказати про «Свободу». Найкращі задатки і найкращі наміри — і плутанина в результаті, плутанина головним чином внаслідок того, що, захищаючи наступництво організації, «Свобода» не хоче знати наступництва революційної думки і соціал-демократичної теорії. Старатися знову викликати до життя професіонального революціонера («Відр. рев.») і пропонувати для цього, по-перше, ексцикативний терор, а по-друге, «організацію робітників-середняків» («Свобода» № 1, стор. 66 і далі), якнайменше «підштовхуваних ззовні», — це значить, справді, для ogrівання свого житла ламати на дрова це саме житло.

наступництво боротьбу з урядом. І зосередження всіх конспіративних функцій в руках якомога невеликого числа професіональних революціонерів зовсім не означає, що ці останні будуть «думати за всіх», що юрба не братиме діяльної участі в *русі*. Навпаки, ці професіональні революціонери висуватимуться юрбою все в більшому числі, бо юрба знатиме тоді, що не досить зібратися кільком студентам і тим робітникам, які ведуть економічну боротьбу, щоб скласти «комітет», а що треба роками виробляти з себе професіонального революціонера, і юрба буде «думати» не про одно тільки кустарництво, а саме про таке вироблення. Централізація конспіративних функцій *організації* зовсім не означає централізації всіх функцій *руху*. Активна участь найширшої маси в нелегальній літературі не зменшиться, а вдесятеро *посилиться* від того, що «десяток» професіональних революціонерів централізує конспіративні функції цієї справи. Так і тільки так ми доб'ємось того, що читання нелегальної літератури, співробітництво в ній, почасти навіть і поширення її *майже перестануть бути конспіративною справою*, бо поліція скоро зрозуміє безглуздість і неможливість судової і адміністративної тяганини з приводу кожного примірника з розкидуваних тисячами видань. І це стосується не тільки преси, а й усіх функцій руху, аж до демонстрації. Найактивніша і найширша участь у ній маси не тільки не потерпить, а, навпаки, багато виграє від того, що «десяток» випробуваних, професіонально-вишколених не менше ніж наша поліція, революціонерів централізує всі конспіративні сторони справи, підготовки листків, вироблення приблизного плану, призначення загону керівників для кожного району міста, для кожного фабричного кварталу, для кожного навчального закладу і т. п. (я знаю, мені закинуть «недемократичність» моїх поглядів, але я відповім на цей, зовсім нерозумний, закид докладно нижче). Централізація найбільш конспіративних функцій організацією революціонерів не знесить, а збагатить широту і змістовність діяльності цілої маси інших організацій, розрахованих на широку публіку і тому якомога менш

оформлених і якомога менш конспіративних: і робітничих професійних спілок, і робітничих гуртків самоосвіти й читання нелегальної літератури, і соціалістичних, а також демократичних гуртків в усіх інших верствах населення та ін. та ін. Такі гуртки, спілки й організації необхідні всюди в *найширшому* числі, з найрізноманітнішими функціями, але безглуздо і шкідливо *змішувати* їх з організацією *революціонерів*, стирати грань між ними, гасити в масі і без того неймовірно померклу свідомість того, що для «обслуговування» масового руху потрібні люди, які спеціально присвячують себе цілком соціал-демократичній діяльності, і що такі люди повинні з терпінням і наполегливістю *виробляти* з себе професіональних революціонерів.

Так, ця свідомість неймовірно померкла. Основний наш гріх в організаційному відношенні — що *ми своїм кустарництвом принизили престиж революціонера на Русі*. Дряблий і хиткий у питаннях теоретичних, з вузьким кругозором, він посилається на стихійність маси для виправдання своєї млявості, він більше схожий на секретаря тред-юніону, ніж на народного трибуна, він не вміє висунути широкого і сміливого плану, який би вікликав повагу і в противників, він недосвідчений і незграбний у своєму професіональному мистецтві, — боротьбі з політичною поліцією, — помилуйте! це — не революціонер, а якийсь жалюгідний кустар.

Хай не ображається на мене за це різке слово ні один практик, бо, оскільки мова йде про непідготовленість, я відношу його насамперед до самого себе. Я працював у гуртку⁷³, який ставив собі дуже широкі, всеосяжні завдання, — і всім нам, членам цього гуртка, доводилося тяжко, до болю страждати від свідомості того, що ми виявляємось кустарями в такий історичний момент, коли можна було б, перефразовуючи відомий вислів, сказати: дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію! І чим частіше мені з того часу доводилося згадувати про те пекуче почуття сорому, яке я тоді відчував, тим більше у мене назбирувалось гіркоти проти тих лжесоціал-демократів, які своєю проповіддю «ганьблять революціонера сан», які не розуміють

того, що наше завдання — не захищати приниження революціонера до кустаря, а *піднімати* кустарів до революціонерів.

г) РОЗМАХ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Ми чули вище від Б—ва «про ту недостачу придатних до дії революційних сил, яка відчувається не тільки в Петербурзі, але й по всій Росії». І навряд чи хто заперечуватиме цей факт. Але питання в тому, як пояснити його? Б—в пише:

«Ми не будемо вдаватися у з'ясування історичних причин цього явища; скажемо тільки, що суспільство, деморалізоване тривалою політичною реакцією і порізнене економічними змінами, які відбулись і відбуваються, виділяє з свого середовища *дуже мале число осіб, придатних до революційної роботи*; що робітничий клас, виділяючи революціонерів-робітників, почасти поповнює ряди нелегальних організацій, — але що число таких революціонерів не відповідає потребам часу. Тим більше, що робітник, зайнятий на фабриці 11½ годин, за своїм становищем може виконувати переважно функції агітатора; а пропаганда і організація, доставка і відтворення нелегальної літератури, випуск прокламацій і т. д. мимоволі головним тягарем лягають на дуже незначні інтелігентні сили» («Р. Дело», № 6, с. 38—39).

Ми багато в чому не згодні з цією думкою Б—ва і особливо не згодні з підкресленими нами словами, які особливо рельєфно показують, що, змучившись (як і всякий практик, який скільки-небудь думав) від нашого кустарництва, Б—в не може, внаслідок його придушення «економізмом», намацати вихід з нестерпного становища. Ні, суспільство виділяє *дуже багато* осіб, придатних для «діла», але ми не вміємо утилізувати всіх їх. Критичний, перехідний стан нашого руху в розглядуваному відношенні можна формулювати словами: *людей нема і — людей маса*. Людей маса, тому що і робітничий клас і все більш і більш різноманітні верстви суспільства виділяють з кожним роком все більше й більше невдоволених, які бажають протестувати, які готові подати посильну допомогу боротьбі з абсолютизмом, нестерпність якого ще не всіма усвідомлюється, але все ширшою масою і все гостріше від-

чувається. І в той же час людей немає, тому що немає керівників, немає політичних вождів, немає організаторських талантів, здатних поставити таку широку і в той же час єдину і струнку роботу, яка давала б застосування кожній, хоча б зовсім незначній силі. «Зростання і розвиток революційних організацій» відстає не тільки від зростання робітничого руху, що визнає і Б—в, але й від зростання загальнодемократичного руху в усіх верствах народу. (А втім, у теперішній час, мабуть, Б—в визнав би і це доповненням до його висновку.) Розмах революційної роботи надто вузький порівняно з широким стихійним базисом руху, надто придушений убогою теорією «економічної боротьби з хазями і з урядом». А тим часом тепер не тільки політичні агітатори, але й організатори-соціал-демократи повинні «йти в усі класи населення» *. І навряд чи хоч один практик візьме під сумнів те, що соціал-демократи могли б розподілити тисячі дробних функцій своєї організаційної роботи між окремими представниками найрізніших класів. Брак спеціалізації — одна з найбільших хиб нашої техніки, на яку так гірко і так справедливо скаржитися Б—в. Чим дрібніші будуть окремі «операції» спільної справи, тим більше можна знайти осіб, здатних до виконання таких операцій (і зовсім нездатних здебільшого до того, щоб стати професіональними революціонерами), і тим трудніше для поліції «виловити» всіх цих «детальних працівників», тим трудніше для неї змайструвати із спіймання людини на якій-небудь дрібниці «справу», що окупає видатки казни на «охрану». А щодо числа осіб, готових подавати нам допомогу, то ми вже і в попередньому розділі вказували на гігантську зміну, яка відбулася в цьому відношенні за яких-небудь п'ять років. Але, з другого боку, і для того, щоб зібрати воедино всі ці дрібні дробі, і для того, щоб не роздробити разом з функціями

* Наприклад, у військовому середовищі останнім часом помічається безсумнівно пожвавлення демократичного духу, почасти внаслідок чимраз частіших випадків вуличної боротьби проти таких «ворогів», як робітники і студенти. І, як тільки дозволять наявні сили, ми неодмінно повинні звернути найсерйознішу увагу на пропаганду і агітацію серед солдатів і офіцерів, на створення «військових організацій», які входили б у нашу партію.

руху самого руху, і для того, щоб прищепити виконавцеві дрібних функцій ту віру в необхідність і значення його роботи, без якої він ніколи і не буде працювати *, — для всього цього необхідна саме міцна організація випробуваних революціонерів. При такій організації віра в силу партії зміцниться тим більше і розповсюдиться тим ширше, чим конспіративнішою буде ця організація, — а на війні ж бо, відома річ, найважливіше прищепити віру в свої сили не тільки своїй армії, але й ворогові і всім *нейтральним* елементам; дружній нейтралітет може іноді вирішити справу. При такій організації, яка стоїть на твердому теоретичному базисі і має соціал-демократичний орган, нічого буде боятися того, що рух зіб'ють з шляху численні, залучені до нього, «сторонні» елементи (навпаки, саме тепер, при пануючому кустарництві, ми спостерігаємо, як багато соціал-демократів тягнуть по лінії «Credo», уявляючи тільки себе соціал-демократами). Одним словом, спеціалізація необхідно має за передумову централізацію і, в свою чергу, безумовно вимагає її.

Але сам же Б—в, який так прекрасно змалював усю необхідність спеціалізації, не досить оцінює її, на нашу думку, в другій частині наведеного міркування. Число революціонерів з робітників недостатнє, говорить він. Це цілком справедливо, і ми знов-таки підкреслюємо, що «цінне повідомлення близького спостерігача» цілком підтверджує наш погляд на причини сучасної кризи в соціал-демократії, отже, і на засоби

* Я пам'ятаю, один товариш переказував мені, як гірко скаржився фабричний інспектор, який був готовий допомагати і допомагав соціал-демократії, на те, що він не знає, чи доходить його «інформація» до справжнього революційного центру, наскільки потрібна його допомога і наскільки є можливість утилізувати його маленькі і дрібні послуги. Всякий практик знає, звичайно, не один подібний випадок, коли наше кустарництво віднімає у нас союзників. А «дрібні» окремо і неоціненні в сумі послуги могли б і стали б нам подавати службовці й чиновники не тільки по фабричній, але й по поштової, залізничній, митній, дворянській, попівській і *всякій* іншій частині, аж навіть до поліцейської і придворної! Коли б у нас була вже справжня партія, дійсно бойова організація революціонерів, ми не ставили б руба всіх таких «пособників», не поспішали б завжди і безумовно втягати їх в саму серцевину «пелегальщини», а, навпаки, особливо берегли б їх, і навіть спеціально підготовляли б людей на такі функції, пам'ятаючи, що багато студентів могли б більше користі дати партії як «пособники» — чиновники, ніж як «короткотермінові» революціонери. Але — повторюю ще раз — застосовувати цю тактику має право тільки цілком уже міцна організація, яка не відчуває недостачі в активних силах.

вилікування від неї. Не тільки взагалі відстають революціонери від стихійного піднесення мас, але навіть і робітники-революціонери відстають від стихійного піднесення робітничих мас. А цей *факт* найнаочніше підтверджує, навіть з «практичної» точки зору, не тільки безглуздість, але й *політичну реакційність* тієї «педагогії», якою нас так часто угощають при обговоренні питання про наші обов'язки щодо робітників. Цей факт свідчить, що найперший, найбільш настійний наш обов'язок — сприяння виробленню робітників-революціонерів, які стоять на такому ж рівні у *відношенні партійної діяльності*, як і інтелігенти-революціонери (ми підкреслюємо слова: у відношенні партійної діяльності, бо в інших відношеннях досягнення такого ж рівня робітниками, хоч і необхідне, але далеко не таке легке і не таке настійне). Тому *головна* увага повинна бути звернена на те, щоб *піднімати* робітників до революціонерів, аж ніяк не на те, щоб *опускатися* самим неодмінно до «робітничої маси», як хочуть «економісти», неодмінно до «робітників-середняків», як хоче «Свобода» (яка піднімається в цьому відношенні на другий щабель економічної «педагогії»). Я далекий від думки заперечувати необхідність популярної літератури для робітників і особливо популярної (тільки, звичайно, не балаганної) літератури для особливо відсталих робітників. Але мене обурює це постійне приплутування педагогії до питань політики, до питань організації. Адже ви, панове піклувальники про «робітника-середняка», по суті, скоріше ображаєте робітників своїм бажанням неодмінно *нагнутися*, перше ніж заговорити про робітничу політику або про робітничу організацію. Та говоріть же ви про серйозні речі випрямившись, і полиште педагогію педагогам, а не політикам і не організаторам! Хіба серед інтелігенції немає теж передовиків, «середняків» і «маси»? Хіба для інтелігенції не визнається також усіма необхідність популярної літератури і не пишеться ця література? Але уявіть тільки собі, що в статті про організацію студентів або гімназистів автор стане, як відкриття якесь, розжовувати, що потрібна насамперед організація «студентів-

середняків». Такого автора напевно засміють — і по заслuzі. Та ви дайте нам, скажуть йому, організаційні ідейки, якщо вони у вас є, а вже там ми самі розберемо, хто з нас «середняк», хто вищий і хто нижчий. А якщо у вас *своїх* організаційних ідейок немає, — всі ваші силкування щодо «маси» і «середняків» будуть просто нудними. Зрозумійте ж, що самі вже питання про «політику», про «організацію» настільки серйозні, що про них не можна говорити інакше як цілком серйозно: можна і треба *підготовляти* робітників (і студентів і гімназистів) до того, щоб з ними *можна було заговорити* про ці питання, але, коли вже ви заговорили про них, давайте справжні відповіді, не відступаєтеся назад, до «середняків» або до «маси», не відбувайтеся примовками або фразами *.

Робітник-революціонер для повної підготовки до своєї справи теж повинен ставати професіональним революціонером. Через те Б—в неправий, коли він говорить, що оскільки робітник зайнятий на фабриці по 11¹/₂ годин, то всі інші революційні функції (крім агітації) «*мимоволі* головним тягарем лягають на дуже незначні інтелігентні сили». Зовсім це не «мимоволі» так робиться, а через нашу відсталість, бо ми не усвідомлюємо свого обов'язку допомагати всякому визначному щодо своїх здібностей робітникові перетворюватися в *професіонального* агітатора, організатора, пропагандиста, розвізника та ін. та ін. В цьому відношенні ми просто ганебно марнуємо свої сили, не вмючи берегти те, що треба з особливою дбайливістю ростити й вирощувати. Подивіться на німців: у них в сто раз більше сил, ніж у нас, але вони прекрасно розуміють, що дійсно здібні агітатори та ін. виділяються «середняками» зовсім не надто часто. Тому вони негайно ж стараються поставити всякого здібного робітника в такі

* «Свобода» № 1, стаття «Організація», стор. 66: «важкою ходою робітничої громади буде кріпити всі вимоги, які виставляться від імені російського Труда», — неодмінно з великої літери! І цей же автор вигукує: «я зовсім не ставлюсь вороже до інтелігенції, але... (це те саме *але*, яке Щедрін перекладає словами: вище лоба вуха не ростуть!)... «але мене завжди страшенно сердить, коли прийде людина і наговорить дуже красивих і прекрасних речей і вимагає, щоб вони були прийняті за свою (її?) красу та інші якості» (62). Так, мене це теж «завжди страшенно сердить»...

умови, за яких його здібності могли б дістати повний розвиток і повне застосування: його роблять професіональним агітатором, його спонукають розширити поле його діяльності, поширюючи її з однієї фабрики на все ремесло, з однієї місцевості на всю країну. Він набуває досвідченості і вправності у своїй професії, він розширяє свій кругозір і свої знання, він спостерігає бік у бік видатних політичних вождів інших місцевостей та інших партій, він старається піднятися сам на таку ж висоту і з'єднати в собі знання робітничого середовища і свіжість соціалістичних переконань з тією професіональною вичучкою, без якої пролетаріат *не може* вести стійку боротьбу з чудово навченими рядами його ворогів. Так і тільки так висуваються з робітничої маси Бебелі і Ауери. Але те, що в політично вільній країні робиться в значній мірі само собою, те у нас повинні систематично проводити наші організації. Скільки-небудь талановитий і «подаючий надії» агітатор з робітників *не повинен* працювати на фабриці по 11 годин. Ми повинні подбати про те, щоб він жив на кошти партії, щоб він умів вчасно перейти на нелегальне становище, щоб він змінював місце своєї діяльності, бо інакше він не виробить великої досвідченості, не розширить свого кругозору, не зуміє продержатися кілька принаймні років у боротьбі з жандармами. Чим ширшим і глибшим стає стихійне піднесення робітничих мас, тим більше висувають вони не тільки талановитих агітаторів, але й талановитих організаторів і пропагандистів і «практиків» у хорошому розумінні (яких так мало серед нашої інтелігенції, здебільшого трохи по-російському халатної і неповороткої). Коли у нас будуть загони спеціально підготовлених робітників-революціонерів, що пройшли довгу школу (і притому, розуміється, революціонерів «усіх родів зброї»), — тоді з цими загонами не справиться ніяка політична поліція в світі, бо ці загони людей, безмежно відданих революції, користуватимуться також безмежним довір'ям найширших робітничих мас. І це — наша пряма *вина*, що ми надто мало «підштовхуємо» робітників на цей спільний їм з інтелігентами» шлях професіонально-

революційної виучки, надто часто тягнемо їх назад своїми дурними розмовами про те, що «доступне» робітничій масі, «робітникам-середнякам» і т. п.

В цих, як і в інших, відношеннях вузький розмах організаційної роботи стоїть у безсумнівному і нерозривному (хоч величезною більшістю «економістів» і початкуючих практиків неусвідомлюваному) зв'язку із звуженням нашої теорії і наших політичних завдань. Схиляння перед стихійністю викликає якусь боязнь хоч на крок відійти від «доступного» масі, боязнь піднятися надто високо над простим прислужуванням найближчим і безпосереднім запитам маси. Не бійтесь, панове! Пам'ятайте, що ми стоїмо в організаційному відношенні так низько, що безглузда навіть сама думка про те, щоб ми *могли* піднятися *надто* високо!

Д) «ЗМОВНИЦЬКА» ОРГАНІЗАЦІЯ І «ДЕМОКРАТИЗМ»

А є серед нас дуже багато людей, які такі чутливі до «голосу життя», що найбільше бояться саме цього, обвинувачуючи тих, хто додержується викладених тут поглядів, у «народовольстві», в нерозумінні «демократизму» та ін. Доводиться спинитися на цих обвинуваченнях, які підходило, розуміється, і «Рабочее Дело».

Авторові цих рядків дуже добре відомо, що петербурзькі «економісти» обвинувачували в народовольстві ще «Рабочую Газету» (що й зрозуміло, коли порівняти її з «Раб. Мыслью»). Тому нас нітрохи не здивувало, коли, незабаром після виникнення «Искры», один товариш повідомив нас, що соціал-демократи міста Х називають «Искру» «народовольським» органом. Нам це обвинувачення, звичайно, було тільки приємне, бо якого ж порядного соціал-демократа не обвинувачували «економісти» в народовольстві?

Викликаються ці обвинувачення непорозуміннями двоякого роду. По-перше, у нас так погано знають історію революційного руху, що називають «народовольством» усяку ідею про бойову централізовану організацію, яка оголошує рішучу війну царизмові. Але та чудова організація, яка була у революціонерів

70-х років і яка нам усім повинна була б служити зразком, створена зовсім не народовольцями, а *землевольцями*, які розкололись на чорнопередільців і народовольців⁷⁴. Таким чином, бачити в бойовій революційній організації щось специфічно народовольське безглуздо і історично і логічно, бо *всякий* революційний напрям, якщо він тільки справді думає про серйозну боротьбу, не може обійтися без такої організації. Не в тому полягала помилка народовольців, що вони постаралися залучити до своєї організації *всіх* невдоволених і спрямувати цю організацію на рішучу боротьбу з самодержавством. В цьому полягає, навпаки, їх велика історична заслуга. А помилка їх була в тому, що вони спирались на теорію, яка по суті була зовсім не революційною теорією, і не вміли або не могли нерозривно зв'язати свого руху з класовою боротьбою всередині капіталістичного суспільства, яке розвивається. І тільки найгрубіше нерозуміння марксизму (або «розуміння» його в дусі «струвізму») могло породити думку, що виникнення масового, стихійного робітничого руху *звільняє* нас від обов'язку створити таку ж хорошу, яка була у землевольців, створити ще незрівнянно кращу організацію революціонерів. Навпаки, цей рух саме *покладає* на нас цей обов'язок, бо стихійна боротьба пролетаріату і не стане справжньою «класовою боротьбою» його до того часу, поки ця боротьба не буде керована міцною організацією революціонерів.

По-друге, багато хто — і в тому числі, як видно, Б. Кричевський («Р. Д.» № 10, с. 18) — неправильно розуміють ту полеміку проти «змовницького» погляду на політичну боротьбу, яку вели завжди соціал-демократи. Ми повставали і завжди будемо, звичайно, повставати проти *звуження* політичної боротьби до змови*, але це, розуміється, зовсім не означало заперечення необхідності міцної революційної організації. І, напр., у брошурі, названій у примітці, поряд з полемікою проти зведення політичної боротьби до змови, змальовується

* Пор. «Завдання російських соціал-демократів», стор. 21, полеміка проти П. Л. Лаврова. (Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 438—439. Ред.)

(як соціал-демократичний ідеал) організація, настільки міцна, щоб вона могла «вдатися для заподіяння рішучого удару абсолютизмові» і до «повстання» і до всякого «іншого прийому атаки» *. Щодо своєї форми така міцна революційна організація в самодержавній країні може бути названа і «змовницькою» організацією, бо французьке слово «конспірація» рівнозначне російському «заговор», а конспіративність необхідна для такої організації в максимальній мірі. Конспіративність є настільки необхідна умова такої організації, що всі інші умови (число членів, добір їх, функції та ін.) повинні бути узгоджені з нею. Через те було б величезною наївністю боятись обвинувачення в тому, що ми, соціал-демократи, хочемо створити змовницьку організацію. Ці обвинувачення повинні бути так само приємні для кожного ворога «економізму», як і обвинувачення в «народовольстві».

Нам заперечать: така могутня і строго таємна організація, яка концентрує в своїх руках усі нитки конспіративної діяльності, організація з необхідності централістична, може надто легко кинутися в передчасну атаку, може необдуманно загострити рух, раніше ніж це можна і треба за зростанням політичного невдоволення, за силою заворушення і озлоблення в робітничому класі та ін. Ми відповімо на це: абстрактно кажучи, не можна, звичайно, заперечувати, що бойова організація *може* повести на необдуманий бій, який *може* кінчитися зовсім не неминучою при інших умовах поразкою. Але обмежуватись абстрактними міркуваннями в такому питанні неможливо, бо всякий бій включає в себе абстрактну можливість поразки, і нема іншого засобу *зменшити* цю можливість, як організована підготовка бою. Якщо ж ми поставимо питання на конкрет-

* «Завдання рос. соц.-дем.», стор. 23. (Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 440. *Ред.*). До речі, ось ще одна ілюстрація того, що «Раб. Дело» або не розуміє того, що воно говорить, або міняє свої погляди «за вітром». В № 1 «Р. Дела» надруковано курсивом: «*викладена суть брошури збігається цілком з редакційною програмою «Рабочего Дела» (стор. 142). Справді? З «Завданнями» збігається погляд, що масовому рухові не можна ставити першим завданням повалення самодержавства? збігається теорія економічної боротьби з хазяями і з урядом? збігається теорія стадій? Пропонуємо читачеві судити, чи може бути мова про принципіальну стійкість органу, який так оригінально розуміє «збіг».*

ний ґрунт сучасних російських умов, то доведеться зробити позитивний висновок, що міцна революційна організація безумовно необхідна саме для того, щоб надати стійкості рухові і *вберегти* його від можливості необдуманих атак. Саме тепер, при відсутності такої організації і при швидкому стихійному зростанні революційного руху, *спостерігаються вже* дві протилежні крайності (що, як їм і належить, «сходяться»): то зовсім неспроможний «економізм» і проповідь поміркованості, то стільки ж неспроможний «ексцитаційний терор», який прагне «в русі, що розвивається і зміцнюється, але ще знаходиться ближче до початку, ніж до кінця, штучно вікликати симптоми його кінця» (В. З. в «Заре» № 2—3, с. 353). І приклад «Раб. Дела» показує, що *є вже* соціал-демократи, які пасують перед обома крайностями. Таке явище недивне, крім інших причин, і тому, що «економічна боротьба з хазяями і з урядом» *ніколи* не задовольнить революціонера, і протилежні крайності завжди виникатимуть то тут, то там. Тільки централізована бойова організація, що витримано проводить соціал-демократичну політику і задовольняє, так би мовити, всі революційні інстинкти і прагнення, спроможна вберегти рух від необдуманого атаки і підготувати атаку, яка обіцяє успіх.

Нам заперечать далі, що викладуваний погляд на організацію суперечить «демократичному принципові». Наскільки попереднє обвинувачення специфічно російського походження, настільки це — *специфічно закордонного* характеру. І тільки закордонна організація («Союз російських с.-д.») могла дати своїй редакції, серед інших інструкцій, таку:

«Організаційний принцип. В інтересах успішного розвитку і об'єднання соціал-демократії слід підкреслювати, розвивати, боротися за широкий демократичний принцип її партійної організації, що особливо необхідне з огляду на антидемократичні тенденції, які виявлялись в рядах нашої партії» («Два з'їзди» стор. 18).

Як саме бореться «Раб. Дело» з «антидемократичними тенденціями» «Искры», це ми побачимо в наступному розділі. А тепер придивимось ближче до цього

«принципу», що його висувують «економісти». Всякий згодиться, мабуть, що «широкий демократичний принцип» включає в себе дві такі необхідні умови: по-перше, цілковиту гласність і, по-друге, виборність усіх функцій. Без гласності смішно було б говорити про демократизм, і притому такої гласності, яка не обмежувалася б членами організації. Ми назвемо демократичною організацію німецької соціалістичної партії, бо в ній усе робиться відкрито, аж до засідань партійного з'їзду; але ніхто не назве демократичною організацією — таку, яка закрита від усіх не членів покровом таємниці. Постає питання, яку ж рачію має виставлення *«широкого демократичного принципу»*, коли основна умова цього принципу *нездійсненна* для таємної організації? «Широкий принцип» виявляється просто дзвінкою, але пустою фразою. Мало того. Ця фраза свідчить про цілковите нерозуміння насущних завдань моменту в організаційному відношенні. Всі знають, яка велика пануюча у нас неконспіративність *«широкої»* маси революціонерів. Ми бачили, як гірко скаржиться на це Б—в, який вимагає цілком справедливо «суворого вибору членів» («Р. Д.» № 6, стор. 42). І от з'являються люди, які хвастають своїм «чуттям до життя», які при такому стані справ *підкреслюють* не необхідність найсуворішої конспірації і найсуворішого (а значить, більш тісного) вибору членів, а — *«широкий демократичний принцип»*! Це називається попасти пальцем у небо.

Не краще стоїть справа і з другою ознакою демократизму, — з виборністю. У країнах з політичною свободою ця умова мається на увазі сама собою. «Членом партії вважається всякий, хто визнає принципи партійної програми і підтримує партію в міру своїх сил» — говорить перший параграф організаційного статуту німецької соціал-демократичної партії. І тому що вся політична арена відкрита перед усіма, як підмостки сцени перед глядачами театру, то це визнання або невизнання, підтримка або протидія відомі всім і кожному і з газет і з народних зборів. Усі знають, що такий-то політичний діяч почав з того-то, пережив таку-то

еволюцію, проявив себе в тяжку життя хвилину так-то, відзначається взагалі такими-то якостями, — і тому, природно, такого діяча можуть із знанням діла вибирати або не вибирати на певну партійну посаду *всі* члени партії. Загальний (в буквальному розумінні слова) контроль за кожним кроком людини партії на її політичному поприщі створює автоматично діючий механізм, який дає те, що називається в біології «виживанням найбільш пристосованих». «Природний добір» цілковитої гласності, виборності і загального контролю забезпечує те, що кожний діяч опиняється кінець кінцем «на своїй полиці», береться за найбільш підходящу його силам і здібностям справу, відчуває на собі самому всі наслідки своїх помилок і доводить перед очима всіх свою здатність усвідомлювати помилки і уникати їх.

Спробуйте-но вставити цю картину в рамки нашого самодержавства! Чи мислимо у нас, щоб усі, «хто визнає принципи партійної програми і підтримує партію в міру своїх сил», контролювали кожний крок революціонера-конспіратора? Щоб усі вони вибирали з числа останніх того або іншого, коли революціонер *зобов'язаний* в інтересах роботи приховувати від дев'яти десятих цих «усіх», хто він такий? Вдумайтесь хоч трохи у справжнє значення тих гучних слів, з якими виступає «Раб. Дело», і ви побачите, що «широкий демократизм» партійної організації в пільмі самодержавства, при пануванні жандармського добору, є лише *пуста і шкідлива іграшка*. Це — пуста іграшка, бо на ділі ніколи ніяка революційна організація *широкого* демократизму не проводила і не може проводити навіть при всьому своєму бажанні. Це — шкідлива іграшка, бо спроби проводити на ділі «широкий демократичний принцип» полегшують тільки поліції широкі провали і увічнюють пануюче кустарництво, відвертають думку практиків від серйозного, настійного завдання виробляти з себе професіональних революціонерів до складання докладних «паперових» статутів про системи виборів. Тільки за кордоном, де нерідко збираються люди, які не мають можливості знайти собі справжнє, живе діло,

могла подекуди і особливо в різних дрібних групах розвинутися ця «гра в демократизм».

Щоб показати читачеві всю неблаговидність улюбленого прийому «Раб. Дела» висувати такий благовидний «принцип», як демократизм у революційній справі, ми пошлемося знов-таки на свідка. Свідок цей — Є. Серебряков, редактор лондонського журналу «Накануне», — відчуває велику слабість до «Раб. Дела» і велику ненависть до Плеханова та «плехановців»; у статтях з приводу розколу закордонного «Союзу російських соціал-демократів» «Накануне» рішуче взяло сторону «Р. Дела» і обрушилось цілою хмарою жалісних слів на Плеханова⁷⁵. Тим цінніший для нас цей свідок у даному питанні. В № 7 «Накануне» (липень 1899 р.), у статті: «З приводу відозви Групи самовизволення робітників» Є. Серебряков указував на «непристойність» порушувати питання «про самооблецування, про верховенство, про так званий ареопаг у серйозному революційному русі» і писав, між іншим:

«Мишкін, Рогаčov, Желябов, Михайлов, Перовська, Фігнер та ін. ніколи не вважали себе вожаками, і ніхто їх не обирав і не призначав, хоча в дійсності вони були ними, бо як у період пропаганди, так і в період боротьби з урядом вони взяли на себе найбільший тягар роботи, йшли в найбільш небезпечні місця, і їх діяльність була найбільш продуктивна. І верховенство було не результатом їх бажань, а довір'я до їх розуму, до їх енергії і відданості з боку навколишніх товаришів. Боятися ж якогось ареопагу (а коли не боятися, то навіщо писати про нього), що може самовладно управляти рухом, уже надто наївно. Хто ж його буде слухати?»

Ми питаємо читача, чим відрізняється «ареопаг» від «антидемократичних тенденцій»? І чи не очевидно, що «благовидний» організаційний принцип «Р. Дела» так само і наївний і непристойний, — наївний, бо «ареопагу» або людей з «антидемократичними тенденціями» ніхто просто не слухатиме, раз не буде «довір'я до їх розуму, енергії і відданості з боку навколишніх товаришів». Непристойний, — як демагогічна вихватка, що спекулює на марнославності одних, на необізнаності з дійсним станом нашого руху других, на непідготовленості і необізнаності з історією революційного руху

третіх. Єдиним серйозним організаційним принципом для діячів нашого руху повинна бути: найсуворіша конспірація, найсуворіший вибір членів, підготовка професіональних революціонерів. Коли є ці якості, — забезпечене і щось більше, ніж «демократизм», а саме: повне товариське довір'я між революціонерами. А це більше безумовно необхідне для нас, бо про заміну його демократичним загальним контролем у нас в Росії не може бути й мови. І було б великою помилкою думати, що неможливість дійсно «демократичного» контролю робить членів революційної організації безконтрольними: їм ніколи думати про іграшкові форми демократизму (демократизму всередині тісного ядра товаришів, які користуються повним взаємним довір'ям), але свою *відповідальність* почувають вони дуже живо, знаючи притому з досвіду, що для того, щоб позбутися непридатного члена, організація справжніх революціонерів не спиниться ні перед якими засобами. Та й є у нас досить розвинута, що має за собою цілу історію, громадська думка російського (і міжнародного) революційного середовища, яка карає з нещадною суворістю всякий відступ від обов'язків товариства (а «демократизм» бо, справжній, не іграшковий демократизм входить, як частина в ціле, в це поняття товариства!). Візьміть усе це до уваги — і ви зрозумієте, який затхлий запах закордонної гри в генеральство йде від цих розмов і резолюцій про «антидемократичні тенденції»!

Треба зауважити ще, що друге джерело таких розмов, тобто наївність, живиться так само невиразністю уявлень про те, що таке демократія. У книзі подружжя Вебб про англійські тред-юніони є цікавий розділ: «Примітивна демократія». Автори розповідають там, як англійські робітники в перший період існування їх спілок вважали неодмінною ознакою демократії, щоб усі робили все щодо управління спілками: не тільки всі питання вирішувались голосуваннями всіх членів, але й посади обіймались усіма членами по черзі. Потрібен був довгий історичний досвід, щоб робітники зрозуміли безглуздість такого уявлення про демократію

і необхідність представницьких установ, з одного боку, професіональних службових осіб, з другого. Потрібні були кілька випадків фінансового краху спілкових кас, щоб робітники зрозуміли, що питання про пропорціональне відношення сплачуваних внесків і одержуваних допомог не може бути вирішене самим тільки демократичним голосуванням, а вимагає також голосу спеціаліста страхової справи. Візьміть, далі, книгу Каутського про парламентаризм і народне законодавство, — і ви побачите, що висновки теоретика-марксиста збігаються з уроком багаторічної практики робітників, які «стихийно» об'єднувалися. Каутський рішуче повстає проти примітивного розуміння демократії Ріттинггаузеном, висміює людей, готових в ім'я її вимагати, щоб «народні газети прямо редагувались народом», доводить необхідність *професіональних* журналістів, парламентаріїв та ін. для соціал-демократичного керівництва класовою боротьбою пролетаріату, нападає на «соціалізм анархістів і літераторів», які в «гонитві за ефектами» вихваляють пряме народне законодавство і не розуміють дуже умовної застосовності його в сучасному суспільстві.

Хто працював практично в нашому русі, той знає, як широко розповсюджений серед маси студентської молоді і робітників «примітивний» погляд на демократію. Недивно, що цей погляд проникає і в статuti і в літературу. «Економісти» бернштейніанського напрямку писали у своєму статуті: «§ 10. Всі справи, які стосуються інтересів усієї спілкової організації, вирішуються більшістю голосів усіх членів її». «Економісти» терористського напрямку підспівують їм: «треба, щоб комітетські рішення обходили всі гуртки і тільки тоді ставали дійсними рішеннями» («Свобода» № 1, с. 67). Зауважте, що ця вимога широко застосовувати референдум висувається *зверху* вимоги побудувати на виборному началі *всю* організацію! Ми далекі від думки, звичайно, засуджувати за це практиків, які мали надто мало можливості ознайомитися з теорією і практикою дійсно демократичних організацій. Та коли «Раб. Дело», яке претендує на провідну роль, обмежується при

таких умовах резолюцією про широкий демократичний принцип, то як же не назвати це простою «гонитвою за ефектом»?

е) МІСЦЕВА І ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКА РОБОТА

Якщо заперечення проти викладуваного тут плану організації з точки зору її недемократизму і змовницького характеру зовсім безпідставні, то лишається ще питання, яке дуже часто висувають і яке заслуговує докладного розгляду. Це питання про співвідношення місцевої і загальноросійської роботи. Висловлюється побоювання, чи не поведе утворення централістичної організації до переміщення центра ваги з першої на другу? чи не пошкодить це рухові, ослабивши міцність наших зв'язків з робітничою масою і взагалі стійкість місцевої агітації? Ми відповімо на це, що наш рух останніх років терпить якраз від того, що місцеві діячі занадто заклопотані місцевою роботою; що через те трохи пересунути центр ваги на загальноросійську роботу безумовно необхідно; що таке пересунення не ослабить, а укріпить і міцність наших зв'язків і стійкість нашої місцевої агітації. Візьмемо питання про центральний і місцеві органи і попросимо читача не забувати, що газетна справа є для нас не більше як *приклад*, який ілюструє незмірно більш широку і різносторонню революційну справу взагалі.

В перший період масового руху (1896—1898 рр.) місцеві діячі роблять спробу поставити загальноросійський орган — «Рабочую Газету»; в наступний період (1898—1900 рр.) — рух робить величезний крок вперед, але увагу керівників цілком захоплюють місцеві органи. Якщо підрахувати разом усі ці місцеві органи, то виявиться *, що припадає круглим числом по одному номеру газети на місяць. Хіба це не наочна ілюстрація нашого кустарництва? Хіба це не показує з очевидністю відсталості нашої революційної організації від

* Див. «Доповідь Паризькому конгресові» ⁷⁶, стор. 14: «З того часу (1897 р.) до весни 1900 року вийшли в різних місцях 30 номерів різних газет... В середньому з'являлось більше одного номера за місяць».

стихійного піднесення руху? Коли б *та сама кількість* номерів газет була випущена не роздробленими місцевими групами, а єдиною організацією, — ми не тільки зберегли б масу сил, але й забезпечили б незмірно більшу стійкість і наступництво нашої роботи. Це просте міркування надто часто випускають з уваги і ті практики, які *активно* працюють майже виключно над місцевими органами (на жаль, у величезній більшості випадків це й зараз є так), і ті публіцисти, які проявляють у даному питанні дивне донкіхотство. Практик вдовольняється звичайно тим міркуванням, що місцевим діячам «трудно» * зайнятися постановкою загально-російської газети і що краще місцеві газети, ніж ніяких газет. Останнє, звичайно, цілком справедливе, і ми не поступимось ніякому практикові у визнанні величезного значення і величезної користі місцевих газет *взагалі*. Але ж мова йде не про це, а про те, чи не можна позбутися роздробленості і кустарництва, які так наочно виявляються в 30 номерах місцевих газет по всій Росії за 2 $\frac{1}{2}$ роки. Не обмежуйтеся ж безперечним, але надто загальним твердженням про користь місцевих газет *взагалі*, а майте також мужність відкрито визнати їх негативні сторони, виявлені досвідом двох з половиною років. Цей досвід показує, що місцеві газети при наших умовах виявляються здебільшого принципіально нестійкими, політично позбавленими значення, щодо витрати революційних сил — непомірно дорогими, у відношенні технічному — зовсім незадовільними (я маю на увазі, розуміється, не техніку друкування, а частоту і регулярність виходу). І всі зазначені хиби — не випадковість, а неминучий результат тієї роздробленості, яка, з одного боку, пояснює переважання місцевих газет у розглядуваний період, а з другого боку, *підтримується* цим переважанням. Окремій місцевій організації просто-таки *не під силу* забезпечити принципіальну стійкість своєї газети і поставити її на висоту політичного органу, *не під силу*

* Трудність ця тільки позірна. Насправді *немає* такого місцевого гуртка, який не мав би можливості активно взятися за ту чи іншу функцію загально-російської справи. «Не кажи: не можу, а кажи: не хочу».

зібрати і використати достатній матеріал для висвітлення всього нашого політичного життя. А той довід, яким захищають звичайно необхідність численних місцевих газет у вільних країнах — дешевина їх при друкуванні місцевими робітниками і більша повнота і швидкість інформації місцевого населення — цей довід обертається у нас, як показує досвід, *проти* місцевих газет. Вони виявляються непомірно дорогими, в розумінні витрати революційних сил, і *особливо* рідко виходять з тієї простої причини, що для *нелегальної* газети, хоч би яка вона була мала, потрібен такий величезний конспіративний апарат, який вимагає фабричної великої промисловості, бо в кустарній майстерні і не виготовити цього апарату. А примітивність конспіративного апарату веде часто-густо до того (всякий практик знає дуже багато прикладів такого роду), що поліція користується виходом і розповсюдженням одного-двох номерів для *масового* провалу, який змітає все настільки чисто, що доводиться починати знову з початку. Хороший конспіративний апарат вимагає хорошої професійної підготовки революціонерів і найпослідовніше проведеного поділу праці, а обидві ці вимоги зовсім не під силу для окремої місцевої організації, хоч би яка сильна вона в дану хвилину була. Не кажучи вже про загальні інтереси всього нашого руху (принципально-витримане соціалістичне і політичне виховання робітників), але й спеціально місцеві інтереси *краще обслуговуються не місцевими органами*: це здається парадоксом тільки на перший погляд, а на ділі вказаний нами досвід двох з половиною років незаперечно доводить це. Кожен погодиться, що коли б усі ті місцеві сили, які випустили 30 номерів газет, працювали над однією газетою, то ця остання легко дала б 60, якщо не сто, номерів, а значить, і повніше відобразила б усі особливості руху чисто місцевого характеру. Безперечно, що така зорганізованість нелегка, але треба ж, щоб ми усвідомили її необхідність, щоб кожний місцевий гурток думав і *активно працював* над нею, не чекаючи поштовху ззовні, не обещуючи себе тією доступністю, тією близькістю місцевого

органу, яка — на підставі даних нашого революційного досвіду — виявляється в значній мірі примарною.

І погану послугу роблять практичній роботі ті публіцисти, які вважають себе особливо близькими до практиків і які не бачать цієї примарності і відбуваються на диво дешевим і на диво пустим міркуванням: потрібні місцеві газети, потрібні районні газети, потрібні загальноросійські газети. Звичайно, все це, взагалі кажучи, потрібне, але ж треба так само і думати про умови середовища і моменту, раз берешся за конкретне організаційне питання. Хіба це не донкіхотство справді, коли «Свобода» (№ 1, стор. 68), спеціально «спиняючись на питанні про газету», пише: «Нам здається, що в усякому хоч трохи значному місці скупчення робітників — повинна бути своя власна робітничка газета. Не привізна звідкілясь, а саме своя власна». Якщо цей публіцист не хоче думати про значення своїх слів, то подумайте хоч ви за нього, читачу: скільки в Росії десятків, якщо не сотень, «хоч трохи значних місць скупчення робітників», і яким би це було увічненням нашого кустарництва, коли б дійсно всяка місцева організація взялася за свою власну газету! Як би полегшила ця роздробленість завдання наших жандармів виловлювати — і притому без «хоч трохи значного» труда — місцевих діячів на самому початку їх діяльності, не даючи розвинутися з них справжнім революціонерам! — У загальноросійській газеті — продовжує автор — не цікаві були б описи витівок фабрикантів і «дрібниць фабричного життя в різних, не своїх містах», а «орловцю про свої орловські справи зовсім не нудно читати. Кожного разу він знає, кого «прохватали», кого «пробрали», і дух його грає» (стор. 69). Так, так, дух орловця грає, але надто «грає» також і думка нашого публіциста. Чи тактовний цей захист крохоборства? — ось про що слід би йому подумати. Ми нікому не поступимось у визнанні необхідності і важливості фабричних викривань, але треба ж пам'ятати, що ми дійшли вже до того, що петербуржцям стало нудно читати петербурзькі кореспонденції петербурзької газети «Рабочая Мысль». Для фабричних викривань на

місцях у нас завжди були і завжди повинні будуть лишитися листки, — але тип газети ми повинні піднімати, а не принижувати до фабричного листка. Для «газети» нам потрібні викривання не стільки «дрібниць», скільки великих, типових хиб фабричного життя, викривання, зроблені на прикладах особливо рельєфних і здатні через те зацікавити *всіх* робітників і всіх керівників руху, здатні справді збагатити їх знання, розширити їх кругозір, покласти початок пробудженню нового району, нової професійної верстви робітників.

«Потім, у місцевій газеті всі витівки фабричного начальства, чи інших властей можна схоплювати зараз же на гарячому місці. А до газети спільної, далекої поки ще там дійде звістка — на місці вже й забути встигли про те, що трапилось: «Коли ж це воно — дай боже пам'ять!» (там же). От іменно: дай боже пам'ять! Видані за 2 $\frac{1}{2}$ роки 30 номерів припадають, як ми дізнаємося з того самого джерела, на 6 міст. Це дає на одно місто в середньому *по номеру газети за півроку!* І коли навіть наш легковажний публіцист *потроїть* у своєму припущенні продуктивність місцевої роботи (що було б безумовно неправильно щодо середнього міста, бо в рамках кустарництва неможливе значне розширення продуктивності), — то все-таки матимемо тільки по номеру на два місяці, тобто щось зовсім несхоже на «схоплювання на гарячому місці». А тим часом досить об'єднатися десятьом місцевим організаціям і відрядити своїх делегатів на активні функції по устаткуванню спільної газети, — і тоді можна було б *по всій Росії* «схоплювати» не дрібниці, а справді визначні і типові неподобства раз на два тижні. В цьому не усумниться ніхто, обізнаний із станом справ у наших організаціях. Про спіймання ж ворога на місці злочину, коли розуміти це серйозно, а не в значенні тільки красного слівця, нічого й думати нелегальній газеті взагалі: це доступне тільки підкидному листкові, бо крайній строк для такого спіймання не перевищує здебільшого одного-двох днів (візьміть, наприклад, звичайний короткочасний страйк або фабричне побоїще або демонстрацію і т. п.).

«Робітник живе не тільки на фабриці, але й у місті», — продовжує наш автор, підіймаючись від часткового до загального з такою строгою послідовністю, яка зробила б честь самому Борису Кричевському. І він вказує на питання про міські думи, міські лікарні, міські школи, вимагаючи, щоб робітнича газета не обминала мовчанням міські справи взагалі. — Вимога сама по собі прекрасна, але вона ілюструє особливо наочно ту беззмістовну абстрактність, якою надто часто обмежуються при міркуванні про місцеві газети. По-перше, коли б дійсно «в усякому хоч трохи значному місці скупчення робітників» появились газети з таким докладним міським відділом, як хоче «Свобода», то це неминуче виробилося б, при наших російських умовах, у справжнє крохоборство, повело б до ослаблення свідомості про важливість загальноросійського революційного натиску на царське самодержавство, посилювало б дуже живучі і скоріше притасні або придавлені, ніж вирвані з коренем, ростки того напрямку, що вже прославився знаменитим висловом про революціонерів, які надто багато говорять про неіснуючий парламент і надто мало про існуючі міські думи ⁷⁷. Ми кажемо: неминуче, підкреслюючи цим, що «Свобода» явно не хоче цього, а хоче протилежного. Але самих добрих намірів не досить. — Для того, щоб поставити висвітлення міських справ у належну перспективу до всієї нашої роботи, треба *спочатку*, щоб ця перспектива була цілком вироблена, твердо встановлена не самими тільки міркуваннями, але й масою прикладів, щоб вона набула вже міцності *традиції*. Цього у нас далеко ще нема, а потрібне це саме *спочатку*, перше ніж дозволено буде думати і говорити про широку місцеву пресу.

По-друге, щоб дійсно добре й цікаво написати про міські справи, треба добре і не з книжки тільки знати ці справи. А соціал-демократів, які мають це знання, майже зовсім немає *в усій Росії*. Щоб писати в газеті (а не в популярній брошурі) про міські й державні справи, треба мати свіжий, різносторонній, умілою людиною зібраний і опрацьований матеріал. А для того, щоб збирати й опрацьовувати такий матеріал, не

досить «примітивної демократії» примітивного гуртка, в якому всі роблять усе і забавляються грою в референдуми. Для цього потрібен штаб спеціалістів-письменників, спеціалістів-кореспондентів, армія репортерів-соціал-демократів, які заводять зв'язки скрізь і всюди, які вміють проникнути в усі і всілякі «державні таємниці» (якими російський чиновник так пишається і які він так легко розголошує), пролізти в усякі «закуліси», армія людей, зобов'язаних «по посаді» бути всюдисущими і всезнаючими. І ми, партія боротьби проти *всякого* економічного, політичного, соціального, національного гніту, можемо і повинні знайти, зібрати, навчити, мобілізувати і рушити в похід таку армію всезнаючих людей, — але ж це треба ще зробити! А у нас не тільки ще не зроблено у величезній більшості місцевостей ні кроку в цьому напрямі, але немає навіть часто-густо й *усвідомлення* необхідності зробити це. Пошукайте-но в нашій соціал-демократичній пресі живих і цікавих статей, кореспонденцій і викривань наших дипломатичних, військових, церковних, міських, фінансових і ін. і ін. діл та ділець: ви не знайдете *майже нічого* або зовсім мало*. Ось чому «мене завжди страшенно сердить, коли прийде людина і наговорить дуже красивих і прекрасних речей» про необхідність «в усякому хоч трохи значному місці скупчення робітників» газет, які викривають і фабричні, і міські, і державні неподобства!

Переважання місцевої преси над центральною є ознака або скудості, або розкоші. Скудості — коли рух не виробив ще сил для великого виробництва, коли він животіє ще в кустарництві і майже тоне в «дрібницях фабричного життя». Розкоші — коли рух *цілком здолав*

* Ось чому навіть приклад винятково хороших місцевих органів цілком підтверджує нашу точку зору. Наприклад, «Южный Рабочий»⁷⁸ — прекрасна газета, зовсім невинна в принципіальній нестійкості. Але те, що вона хотіла дати для місцевого руху, було не досягнуте через рідкий вихід і широкі провали. Те, що найбільш настійне для партії в даний момент, — принципіальна постановка корінних питань руху і всебічна політична агітація, — виявилось не під силу місцевому органу. А те, що вона давала особливо хорошого, як-от статті про з'їзд гірнопромисловців, про безробіття і т. п. — не являло собою строго місцевого матеріалу і *потрібне було для всієї Росії*, а не для самого півдня. Таких статей не було і в усій нашій соціал-демократичній пресі.

уже завдання всебічних викривань і всебічної агітації, так що крім центрального органу стають необхідними численні місцеві. Хай вирішує вже кожен для себе, про що свідчить переважання місцевих газет у нас тепер. Я ж обмежусь точним формулюванням свого висновку, щоб не дати приводу до непорозумінь. Досі у нас більшість місцевих організацій думає майже виключно про місцеві органи і майже тільки над ними активно працює. Це ненормально. Повинно бути навпаки: щоб більшість місцевих організацій думала головним чином про загальноросійський орган і головним чином над ним працювала. До того часу, поки не буде цього, ми не зуміємо поставити *ні одної* газети, хоч трохи здатної дійсно обслуговувати рух *всебічною* агітацією в пресі. А коли це буде,— тоді нормальне відношення між необхідним центральним і необхідними місцевими органами встановиться само собою.

* * *

На перший погляд може здатися, що до галузі спеціально-економічної боротьби не можна застосувати висновок про необхідність пересунути центр ваги з місцевої на загальноросійську роботу: безпосереднім ворогом робітників є тут окремі підприємці або групи їх, не зв'язані організацією, яка хоча б трохи нагадувала чисто військову, строго централістичну, керовану до найменших дрібниць єдиною волею організацію російського уряду, нашого безпосереднього ворога в політичній боротьбі.

Але це не так. Економічна боротьба — ми вже багато разів указували на це — є професійна боротьба, і тому вона вимагає об'єднання робітників за професіями, а не тільки за місцем їх роботи. І це професійне об'єднання стає тим настійніше необхідним, чим швидше йде вперед об'єднання наших підприємців у всякого роду товариства й синдикати. Наша роздробленість і наше кустарництво прямо заважають цьому об'єднанню, для якого необхідна єдина загальноросійська організація революціонерів, здатна взяти на себе керівництво загальноросійськими професійними спілками ро-

бітників. Ми вже говорили вище про бажаний тип організації для цієї мети і тепер додамо лише кілька слів у зв'язку з питанням про нашу пресу.

Що в кожній соціал-демократичній газеті повинен бути *відділ* професійної (економічної) боротьби, — це навряд чи хто-небудь бере під сумнів. Але зростання професійного руху змушує думати і про професійну пресу. Нам здається, однак, що про професійні газети в Росії, за рідкими винятками, поки що не може бути й мови: це — розкіш, а у нас немає часто-густо і хліба насущного. Підходящою до умов нелегальної роботи і необхідною тепер уже формою професійної преси повинні були б бути у нас *професійні брошури*. В них слід було б збирати і систематично групувати *легальний* * та нелегальний матеріал у питанні про умови праці в даному промислі, про відмінність у цьому відношенні різних місцевостей в Росії, про головні вимоги робітників даної професії, про хиби законодавства, яке стосується до неї, про визначні випадки економічної боротьби робітників цього цеху, про зародки, сучасний стан і потреби їх професійної організації і т. п. Такі брошури, по-перше, звільнили б нашу соціал-демократичну пресу від маси таких професійних подробиць, які спеціально цікавлять тільки робітників даного ремесла; по-друге, вони фіксували б результати нашого досвіду

* Легальний матеріал особливо важливий у цьому відношенні, і ми особливо віддали в умінні систематично збирати й утилізувати його. Не буде перебільшенням сказати, що за самим легальним матеріалом можна ще так-сяк написати професійну брошуру, а за самим нелегальним — неможливо. Збираючи нелегальний матеріал від робітників з питань на зразок виданих «Раб. Мыслью» ⁷⁹, ми даремно марнуємо масу сил революціонера (якого в цьому легко замінити легальний діяч) і все-таки ніколи не відстаємо хорошого матеріалу, бо робітникам, які знають часто-густо тільки один відділ великої фабрики і майже завжди знають економічні результати, а не загальні умови і норми своєї роботи, неможливо й набути таких аналь, які є у фабричних службовців, інспекторів, лікарів і т. п. і які в масі розсіяні в дрібних газетних кореспонденціях і в спеціальних промислових, санітарних, земських та ін. виданнях.

Як зараз пам'ятаю свою «першу спробу», якої я ніколи не повторив би. Я возився багато тижнів, допитуючи «з пристрастям» одного робітника, що ходив до мене, про всі і всілякі порядки на величезному заводі, де він працював. Правда, опис (одного тільки заводу!) я, хоч і з величезним трудом, все ж так-сяк склав, але зате робітник, бувало, витираючи піт, говорив під кінець заняття з усмішкою: «мені легше екстрю проробити, ніж вам на питання відповідати!».

Чим енергійніше будемо ми вести революційну боротьбу, тим більше змушений буде уряд легалізувати частину «професійної» роботи, знімаючи тим з нас частину нашого тижаря.

в професійній боротьбі, зберігали б збираний матеріал, який тепер буквально губиться в масі листків і уривкових кореспонденцій, і узагальнювали цей матеріал; по-третє, вони могли б бути свого роду посібником для агітаторів, бо умови праці змінюються порівняно повільно, основні вимоги робітників даного ремесла надзвичайно стійкі (пор. вимоги ткачів московського району в 1885 р.⁸⁰ і петербурзького в 1896 р.), і зведення цих вимог і потреб могло б роками бути прекрасним посібником для економічної агітації у відсталих місцевостях або серед відсталих верств робітників; приклади успішних страйків в одному районі, дані про вищий рівень життя, про кращі умови праці в одній місцевості заохочували б і робітників інших місцевостей до нової і нової боротьби; по-четверте, взявши на себе почин узагальнення професійної боротьби і закріпивши таким чином зв'язок російського професійного руху з соціалізмом, соціал-демократія подбала б у той же час про те, щоб наша тред-юніоністська робота забирала не надто малу і не надто велику частку в загальній сумі нашої соціал-демократичної роботи. Місцевій організації, якщо вона відірвана від організацій в інших містах, дуже важко, іноді навіть майже неможливо буває додержати при цьому правильної пропорції (і приклад «Рабочей Мысли» показує, до якого потворного перебільшення в сторону тред-юніонізму можна при цьому доходити). Але загальноросійська організація революціонерів, яка стоїть на неухильній точці зору марксизму, яка керує всією політичною боротьбою і має штаб професіональних агітаторів, завжди зможе легко визначити цю правильну пропорцію.

V

**«ПЛАН» ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ГАЗЕТИ**

«Найбільший промах «Искры» в цьому відношенні», — пише Б. Кричевський («Р. Д.» № 10, с. 30), обвинувачуючи нас у тенденції «перетворити теорію, шляхом її ізолювання від практики, в мертву доктрину», — «її

«план» загальнопартійної організації» (тобто стаття «З чого почати?» *). І Мартинов підспівує йому, заявляючи, що «тенденція «Искры» применшувати значення поступального ходу сірої поточної боротьби в порівнянні з пропагандою блискучих і закінчених ідей... увінчалась планом організації партії, який вона пропонує в № 4 у статті «З чого почати?»» (там же, с. 61). Нарешті, аж останнім часом до людей, обурених цим «планом» (лапки мають виражати іронічне до нього ставлення), приєднався і Л. Надеждін у тільки що одержаній нами брошурі «Переддень революції» (видання знайомої вже нам «революційно-соціалістичної групи» *Свобода*), де заявляється, що «говорити тепер про організацію, яка тягнеться нитками від загальноросійської газети, — це плодити кабінетні думки і кабінетну роботу» (стор. 126), це — прояв «літературщини» і т. п.

Що наш терорист виявився солідарним із захисниками «поступального ходу сірої поточної боротьби», — це не може нас здивувати після того, як ми простежили корені цієї близькості в розділах про політику і про організацію. Але ми повинні зауважити тепер же, що Л. Надеждін, і один тільки він, спробував сумлінно виникнути в хід думки статті, яка йому не сподобалась, спробував відповісти на неї по суті, — тимчасом як «Раб. Дело» не сказало нічогосінько по суті, а постаралось тільки заплутати питання з допомогою цілої купи непристойних демагогічних вихваток. І, хоч як це неприємно, доводиться витратити час спочатку на розчищення авгійової конюшні.

а) ХТО ОБРАЗИВСЯ ЗА СТАТТЮ «З ЧОГО ПОЧАТИ?» ?**

Наведемо букетик тих висловів і вигуків, з якими обрушилось на нас «Раб. Дело». «Не газета може створити партійну організацію, а навпаки»... «Газета, що

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 1—12. *Ред.*

** У збірнику «За 12 років» В. І. Ленін опустив параграф «а» п'ятого розділу і дав таку примітку: «Параграф «а» Хто образився за статтю «З чого почати?» — опускається в цьому виданні, бо він містить у собі тільки полеміку з «Раб. Дело» і Бундом у питанні про намагання «Искры» «командувати» і т. п. В цьому параграфі, між іншим, говорилося, що сам же Бунд запрошував (у 1898—1899 рр.) членів «Искры» відновити ЦО партії і організувати «літературну лабораторію». *Ред.*

стоїть *над* партією, *поза її контролем* і незалежна від неї завдяки власній сітці агентів»... «Яким чудом «Искра» забула про фактично існуючі соціал-демократичні організації тієї партії, до якої вона належить?»... «Ті, хто має тверді принципи і відповідний план, є і верховними регуляторами реальної боротьби партії, що диктують їй виконання свого плану»... «План вигнання наші живі і життєві організації в царство тіней і хоче покликати до життя фантастичну сітку агентів»... «Коли б план «Искры» було виконано, він привів би до повного витравлення слідів Російської соціал-демократичної робітничої партії, яка складалась у нас»... «Орган пропагандистський стає безконтрольним, самодержавним законодавцем усієї практичної революційної боротьби»... «Як повинна поставитися наша партія до її *повного* підпорядкування автономній редакції» і т. д. і т. д.

Як бачить читач із змісту й тону цих цитат, «Раб. Дело» *образилось*. Але образилось воно не за себе, а за організації й комітети нашої партії, які нібито «Искра» хоче вигнати в царство тіней і навіть витравити їх сліди. Як! страхіття, подумаєш! Дивне тільки одно. Стаття «З чого почати?» з'явилася в травні 1901 року, статті «Р. Дела» — у вересні 1901 року, тепер уже половина січня 1902 року. За всі ці 5 місяців (і до вересня і після вересня) *ні один* комітет і *ні одна* організація партії не виступила з формальним протестом проти цієї потвори, яка хоче комітети й організації вигнати в царство тіней! Але ж за цей час і в «Искре» і в масі інших, місцевих і не місцевих, видань з'явилися десятки й сотні повідомлень з усіх кінців Росії. Як це сталося, що ті, кого хочуть вигнати в царство тіней, не помітили цього і не образились на це, — а образилась третя особа?

Сталось це через те, що комітети й інші організації зайняті справжнім ділом, а не грою в «демократизм». Комітети прочитали статтю «З чого почати?», побачили, що це спроба «виробити певний план організації, *щоб до побудови її можна було приступити з усіх боків*», і тому що вони прекрасно знали і бачили, що *ні один*

з цих «усіх боків» не подумає «приступити до побудови», поки не переконається в її необхідності і вірності архітектурного плану, то вони, природно, і не подумали «ображатися» за зухвалість людей, які сказали в «Искре»: «З огляду на невідкладну важливість питання ми зважуємося, з свого боку, запропонувати увазі товаришів начерк плану, який ми докладніше розвиваємо в підготовлюваній до друку брошурі» *. Невже можна було, при сумлінному ставленні до справи, не зрозуміти того, що коли товариші *приймають* запропонований їх увазі план, то вони будуть проводити його не з «підлеглості», а з переконання в його необхідності для нашої спільної справи, а коли вони *не приймають* його, — то «начерк» (яке претензійне слово, а правда ж?) так і лишиться простим начерком? Невже це не демагогія, коли з начерком плану воюють не тільки тим, що «розносять» його і радять товаришам відкинути цей план, — а тим, що *нацьковують* молодосвідчених у революційній справі людей на авторів начерку *тільки за те*, що вони *сміють* «законодавствувати», виступати «верховними регуляторами», тобто *сміють пропонувати* начерк плану?? Чи може наша партія розвиватися і йти вперед, якщо за спробу *підняти* місцевих діячів до ширших поглядів, завдань, планів і т. п. будуть заперечувати не тільки з точки зору невірності цих поглядів, а з точки зору «образ» за те, що нас «хочуть» *«піднімати»*? Адже от Л. Надеждін теж «розніс» наш план, але до такої демагогії, яку вже не можна пояснити самою наївністю або примітивністю політичних поглядів, він не опустився, обвинувачення в «інспекторстві над партією» він відкинув рішуче і з самого початку. І тому Надеждіну можна і треба на його критику плану відповісти по суті, а «Раб. Делу» можна відповісти тільки презирством.

Але презирство до письменника, який принижується до криків про «самодержавство» і «підлеглість», не звільняє ще нас від обов'язку розплутати ту плутанину, яку підносять такі люди читачеві. І ось тут ми мо-

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 8. Рєд.

жемо наочно показати всім, якого гатунку ці ходячі фрази про «широкий демократизм». Нас обвинувачують в забутті комітетів, у бажанні або спробі вигнати їх у царство тіней та ін. Як відповісти на ці обвинувачення, коли ми не можемо розповісти читачеві *майже нічого фактичного* про наші справжні відносини до комітетів, не можемо через умови конспірації? Люди, які кидають хльостке обвинувачення, що роздратовує юрбу, опиняються попереду нас завдяки їх розв'язності, завдяки їх зневажливому ставленню до обов'язків революціонера, який щільно ховає від очей світу ті відносини і зв'язки, які він має, які він налагоджує або пробує налагодити. Зрозуміло, що конкурувати на поприщі «демократизму» з такими людьми ми раз назавжди відмовляємось. Що ж до непосвяченого в усі партійні справи читача, то єдиним засобом виконати свій обов'язок перед ним є розповідь не про те, що є і що перебуває *im Werden* *, а про часточку того, що було і про що дозволено розповідати, як про минуле.

Бунд натякає на наше «самозванство» **, закордонний «Союз» обвинувачує нас у спробі витравити сліди партії. Будь ласка, панове. Ви дістанете повне задоволення, коли ми розповімо публіці *чотири факти* з минулого ⁸¹.

Перший *** факт. Члени одного з «Союзів боротьби», які брали безпосередню участь в утворенні нашої партії і у відрядженні делегата на партійний з'їзд, що заснував її, домовляються з одним з членів групи «Искры» про заснування окремої робітничої бібліотеки для обслуговування потреб усього руху. Заснувати робітничу бібліотеку не вдається, і написані для неї брошури «Завдання російських соціал-демократів» і «Новий фабричний закон» **** потрапляють кружним шляхом і через третіх осіб за кордон, де їх і друкують.

* — у процесі становлення, виникнення. *Ред.*

** «Искра» № 8, відповідь Центрального комітету Загального єврейського союзу в Росії і Польщі на нашу статтю з національного питання.

*** Ми розміщуємо ці факти навмисне не в тому порядку, в якому вони мали місце.

**** Див. Твори, 5 вид., том 2, стор. 413—449 і 251—300. *Ред.*

Другий факт. Члени Центр. комітету Бунду звертаються до одного з членів групи «Искры» з пропозицією zorganizувати, як Бунд тоді висловлювався, «літературну лабораторію». При тому вони вказують, що коли це не вдасться зробити, то наш рух може сильно піти назад. Результатом переговорів є брошура «Робітнича справа в Росії» *.

Третій факт. Центральний комітет Бунду через посередництво одного провінціального невеличкого міста звертається до одного з членів «Искры» з пропозицією взяти на себе редакцію відновлюваної «Рабочей Газеты» і дістає, звичайно, згоду. Пропозиція потім змінюється: пропонують співробітництво, з огляду на нову комбінацію з редакцією. І на це дістають, розуміється, згоду. Посилаються статті (які вдалося зберегти) — «Наша програма» — з прямим протестом проти бернштейніади, повороту в легальній літературі і «Рабочей Мысли»; «Наше найближче завдання» («організація органу партії, який би регулярно виходив і був тісно зв'язаний з усіма місцевими групами»; хибі пануючого «кустарництва»); «Насущне питання» (розгляд заперечення, що треба *спочатку* розвинути діяльність місцевих груп, перше ніж братися за постановку спільного органу; наполягання на першорядній важливості «революційної організації» — на необхідності «довести організацію, дисципліну і конспіративну техніку до найвищого ступеня досконалості»)** . Пропозиція відновити «Рабочую Газету» не здійснюється, і статті лишаються не надрукованими.

Четвертий факт. Член комітету, який організовує другий черговий з'їзд нашої партії, сповіщає членові групи «Искры» програму з'їзду і ставить кандидатуру цієї групи на функцію редагування відновлюваної «Рабочей Газеты». Його попередній, так би мовити, крок санкціонується потім і тим комітетом, до якого він

* До речі, автор цієї брошури просить мене заявити, що вона, як і попередні його брошури, була послана в «Союз» при припущенні, що редактором його видань є група «Визволення праці» (в силу деяких умов він у цей час, тобто в лютому 1899 р., не міг знати про зміну редакції). Брошура ця буде незабаром перевидана Лігою ⁶².

** Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 174—178, 179—184 і 185—190. Ред.

належав, і Центр. комітетом Бунду; група «Искры» дістає вказівку про місце і час з'їзду, але (невпевнена, чи можна буде їй, з деяких причин, послати делегата на цей з'їзд) складає також писану доповідь з'їздові. У цій доповіді проводиться та думка, що самим вибором Центрального Комітету ми не тільки не розв'яжемо питання про об'єднання в такий час повного розброду, як переживаний нами, але й ризикуємо компрометувати велику ідею створення партії в разі нового швидкого і повного провалу, який більше ніж імовірний при пануючій неконспіративності; що треба почати через те з запрошення всіх комітетів та всіх інших організацій підтримувати відновлений спільний орган, який *реально* зв'яже всі комітети *фактичним* зв'язком, *реально* підготує групу керівників усім рухом, — а перетворити таку створену комітетами групу в ЦК комітети і партія легко вже зуміють, раз така група виросте і зміцніє. З'їзд, однак, не здійснюється внаслідок ряду провалів, і доповідь з конспіративних міркувань знищується, будучи прочитана лише кількома товаришами, в тому числі уповноваженими одного комітету.

Хай тепер читач сам судить про характер таких прийомів, як натяк на самозванство з боку Бунду або як довід «Раб. Дела», що ми хочемо вигнати комітети в царство тіней, «замінити» організацію партії організацією поширення ідей однієї газети. Та саме комітетам, на *неодноразові* запрошення їх, і доповідали ми про необхідність прийняти певний план спільної роботи. Саме для партійної організації розробляли ми цей план у статтях в «Рабочую Газету» і в доповіді з'їздові партії, знов-таки на запрошення тих, хто займав таке впливове становище в партії, що брав на себе ініціативу її (фактичної) відбудови. І тільки після того, як закінчились невдачею *дворазові* спроби партійної організації *разом з нами* відновити центральний орган партії *офіційно*, ми визнали своїм прямим обов'язком виступити з органом *неофіційним* для того, щоб при *третьій* спробі товариші мали вже перед собою певні результати *досвіду*, а не самі здогадні припущення. Тепер деякі результати цього досвіду є вже в усіх перед очі-

ма, і всі товариші можуть судити, чи правильно ми розуміли свій обов'язок і що слід думати про людей, які стараються ввести в оману осіб, незнайомих з найближчим минулим, з досади на те, що ми доводили одним — їх непослідовність у «національному» питанні, — другим — недозволенність безпринципних хитань.

б) ЧИ МОЖЕ ГАЗЕТА БУТИ КОЛЕКТИВНИМ ОРГАНІЗАТОРОМ?

Вся суть статті «З чого почати?» полягає в постановці саме цього питання і в позитивному його розв'язанні. Єдину, відому нам, спробу розглянути це питання по суті і довести необхідність негативного його розв'язання робить Л. Надеждин, доводи якого ми й наведемо цілком:

«...Нам дуже подобається постановка в «Искре» (№ 4) питання про необхідність загальноросійської газети, але ми ніяк не можемо погодитися, щоб ця постановка підходила під заголовок статті: «З чого почати?». Це одна із справ, безперечно дуже важливих, але не нею, не цілою серією популярних листків, не горою прокламацій може бути покладений початок бойовій організації для революційного моменту. Треба приступити до сильних політичних організацій на місцях. У нас їх нема, у нас ішла головним чином робота серед інтелігентних робітників, а маси вели мало не виключно економічну боротьбу. *Якщо не виховуються сильні політичні організації на місцях, що значить хоч би й чудово поставлена загальноросійська газета?* Неоналіма купина, яка сама горить, не згорає, але й нікого не запалює! Навколо неї, в ділі для неї збереться народ, зорганізується — думає «Искра». *Та йому значно ближче зібратися і зорганізуватися навколо справи більш конкретної!* Такою може і повинна бути широка постановка місцевих газет, приготування тепер же робітничих сил до демонстрацій, постійна робота місцевих організацій серед безробітних (невідступно поширювати серед них листки й листівки, скликати їх на збори, на відсічі урядові і т. п.). Треба на місцях зав'язати живу політичну роботу, і коли стане необхідним об'єднання на цьому реальному ґрунті, — воно буде не штучним, не паперовим, — не газетами досягається таке об'єднання місцевих робіт в загальноросійську справу!» («Переддень рев.», с. 54).

Ми підкреслювали ті місця цієї красномовної тиради, які найбільш рельєфно показують і неправильність оцінки автором нашого плану і неправильність його точки зору взагалі, протиставлюваної тут «Искре».

Якщо не виховуються сильні політичні організації на місцях, — нічого не значитиме і найчудовіша загально-російська газета. — Цілком справедливо. Але в тому-то й суть, що *нема іншого засобу в и х о в а т и* сильні політичні організації, як з допомогою загальноросійської газети. Автор недогледів найістотнішої заяви «Искры», яку вона зробила *перед тим, як перейти* до викладу її «плану»: потрібен «заклик до вироблення революційної організації, здатної об'єднати всі сили і керувати рухом *не тільки за назвою, але й на ділі, тобто бути завжди готовою до підтримки всякого протесту і всякого спалаху*, користуючись ними для умноження і зміцнення військових сил, придатних для вирішального бою». Але ж принципіально з цим тепер, після лютого і березня, всі погодяться — продовжує «Искра» — а нам потрібне не принципіальне, а *практичне розв'язання питання*, треба негайно виставити такий виразний план побудови, щоб зараз же *з різних боків* усі могли взятися за побудову. А нас знову від практичного розв'язання тягнуть назад — до принципіально вірної, безперечної, великої, але зовсім недостатньої, зовсім незрозумілої для широкої маси працюючих істини: «виховувати сильні політичні організації!» Не про це вже йде мова, шановний авторе, а про те, *як саме* виховувати і виховати треба!

Невірно, що «у нас ішла головним чином робота серед інтелігентних робітників, а маси вели мало не виключно економічну боротьбу». В такій формі це твердження збивається на звичайне для «Свободи» і помилкове в корені протиставлення інтелігентних робітників «масі». У нас бо й інтелігентні робітники останніми роками «мало не виключно вели економічну боротьбу». Це з одного боку. А з другого боку, ніколи й маси не навчаться вести політичну боротьбу, поки ми не допоможемо *виховатися* керівникам цієї боротьби і з інтелігентних робітників, і з інтелігентів; виховатися ж такі керівники можуть *тільки* на систематичній, поточній оцінці *всіх* сторін нашого політичного життя, *всіх* спроб протесту й боротьби різних класів і з різних приводів. Тому говорити про «виховання політичних ор-

ганізацій» і в той же час *протиставити* «паперову справу» політичної газети — «живій політичній роботі на місцях» просто смішно! Та «Искра» ж і підводить свій «план» газети до «плану» виробити таку «бойову готовність», щоб підтримувати і рух безробітних, і селянські бунти, і невдоволення земців, і «обурення населення проти розперезаного царського башибузука» та ін. Адже всякий обізнаний з рухом знає досконально, що про це *навіть і не думає* величезна більшість місцевих організацій, що багато з намічуваних тут перспектив «живої політичної роботи» *ні разу ще* не проводились у житті ні єдиною організацією, що спроба, напр., звернути увагу на зростання невдоволення і протесту в земській інтелігенції викликає почуття розгубленого недоуміння і у Надеждіна («господи, та чи не для земців цей орган?», «Переддень», с. 129), і у «економістів» (№ 12 «Искры», лист), і у багатьох практиків. При цих умовах «почати» можна *тільки* з того, щоб спонукати людей *думати* про все це, спонукати їх підсумовувати і узагальнювати всі і всілякі проблески заворушення й активної боротьби. «Живу політичну роботу» можна *почати* в наш час приниження соціал-демократичних завдань *виключно* з живої політичної агітації, неможливої без загальноросійської газети, яка часто виходить і правильно розповсюджується.

Люди, які вбачають у «плані» «Искры» прояв «літературщини», не зрозуміли зовсім самої суті плану, побачивши мету в тому, що висувається як найбільш підходящий у теперішній момент засіб. Ці люди не потрудилися подумати про два порівняння, якими наочно ілюструвався пропонований план. Постановка загальноросійської політичної газети — говорилося в «Искре» — повинна бути *основною ниткою*, тримаючись якої ми могли б неухильно розвивати, поглиблювати й розширювати цю організацію (тобто революційну організацію, завжди готову до підтримки всякого протесту і всякого спалаху). Скажіть, будь ласка: коли муляри кладуть в різних місцях камені величезної і зовсім небаченої будівлі, — чи не «паперова» це справа проведення нитки, яка допомагає знаходити правильне

місце для кладки, яка вказує на кінцеву мету спільної роботи, яка дає можливість пустити в хід не тільки кожний камінь, але й кожний кусок каменю, що, змикаючись з попередніми і дальшими, виводить закінчену і всеосяжну лінію? І хіба ми не переживаємо якраз такого моменту в нашому партійному житті, коли у нас є і камені і муляри, а бракує саме видимої для всіх нитки, за яку всі могли б узятися? Хай кричать, що, простягаючи нитку, ми хочемо командувати: коли б ми хотіли командувати, панове, ми б написали замість «Искра № 1» — «Рабочая Газета № 3», як нам пропонували деякі товариші і як ми *мали б повне право зробити* після тих подій, про які було розказано вище. Але ми не зробили цього: ми хотіли лишити собі вільні руки для непримиренної боротьби з усякими лжесоціал-демократами; ми хотіли, щоб нашу нитку, якщо вона проведена правильно, стали поважати за її правильність, а не за те, що вона проведена офіціальним органом.

«Питання об'єднання місцевої діяльності в центральних органах крутиться в зачарованому колі, — повчав нас Л. Надеждін, — для об'єднання потрібна однорідність елементів, а ця однорідність сама може бути створена тільки чим-небудь об'єднуючим, але це об'єднуюче може бути продуктом сильних місцевих організацій, що тепер аж ніяк не відзначаються однорідним характером». Істина така ж поважна і така ж безперечна, як і та, що треба виховувати сильні політичні організації. Істина така ж, як і та, безплідна. *Всяке* питання «крутиться в зачарованому колі», бо все політичне життя є безконечний ланцюг з безконечного ряду ланок. Усе мистецтво політика в тому й полягає, щоб знайти і міцно-міцно вчепитися за таку саме ланочку, яка найменше може бути вибита з рук, яка найважливіша в даний момент, яка найбільше гарантує володільцеві ланочки володіння всім ланцюгом *. Коли б у нас був загін досвідчених мулярів, які настільки спрацювались

* Товаришу Кричевський і товаришу Мартинов! Звертаю вашу увагу на цей обурливий прояв «самодержавства», «безконтрольної авторитетності», «верховного регулювання» та ін. Помилуйте: хоче *володіти* всім ланцюгом!! Пишіть же швидше скаргу. Ось вам готова тема для двох передовиць в № 12 «Рабочего Дела»!

один з одним, щоб вони і без нитки могли класти камені саме там, де треба (це зовсім не неможливо, якщо говорити абстрактно), — тоді ми могли б, мабуть, узятись і за другу ланочку. Але в тім-то й лихо, що мулярів досвідчених і таких, що спрацювались один з одним, у нас ще нема, що камені часто-густо кладуться зовсім даремно, кладуться не за єдиною ниткою, а до того роздроблено, що ворог здуває їх, начебто це були не камені, а піщинки.

Друге порівняння: «Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор. У цьому останньому відношенні її можна порівняти з *риштованням*, яке ставиться навколо споруджуваної будови, намічає контури будівлі, полегшує стосунки між окремими будівниками, допомагає їм розподіляти роботу і оглядати загальні результати, досягнені організованою працею» *. А правда ж, як це схоже на перебільшення своєї ролі літератором, людиною кабінетної праці? Риштовання для самого житла зовсім не потрібне, риштовання будується з гіршого матеріалу, риштовання виводиться на невеликий строк і викидається в піч, як тільки будівля хоча б начорно закінчена. Щодо будування революційних організацій досвід показує, що їх і без риштовання вдається іноді збудувати — візьміть сімдесяті роки. Але тепер у нас і уявити собі не можна можливості побудувати без риштовання необхідну для нас будівлю.

Надеждін не погоджується з цим і говорить: «навколо газети, в ділі для неї збереться народ, зорганізується — думає «Искра». *Та йому значно ближче зібратися і зорганізуватися навколо справи більш конкретної!*» Так, так: «значно ближче навколо більш конкретної»... Російське прислів'я каже: не плюй в колодязь, — пригодиться води напиться. Але є люди, які не від того, щоб напиться і з такого колодязя, в який уже наплювано. До яких тільки гидот не договорились наші чудові легальні «критики марксизму» і нелегальні поклонники

* Мартинов, навішаи в «Р. Деле» першу фразу цієї цитати (№ 10, с. 62), випустив саме другу фразу, немовби підкреслюючи цим своє небажання торкатися суті питання або свою нездатність зрозуміти цю суть,

«Рабочей Мысли» в ім'я цієї більшої конкретності! Як придавлений увесь наш рух нашою вузькістю, безініціативністю й боязкістю, виправдуваною традиційними доводами «значно ближче навколо більш конкретного»! І Надеждін, — який вважає себе особливо чутливим до «життя», який засуджує особливо суворо «кабінетних» людей, який обвинувачує (з претензією на дотепність) «Искру» в слабості скрізь бачити «економізм», який уявляє, що він стоїть далеко вище цього поділу на ортодоксів і критиків, — не помічає того, що він грає своїми доводами на руку вузькості, яка обурює його, що він п'є з якнайбільш пропльованого колодязя! Так, найщирішого обурення вузькістю, найпалкішого бажання підняти людей, які схиляються перед нею, ще не досить, якщо той, хто обурюється, носиться без керма і без вітрил і так само «стихійно», як і революціонери 70-х років, хапається за «ексцитаивний терор», за «аграрний терор», за «сполох» і т. п. Подивіться на це «більш конкретне», навколо чого — він думає — «значно ближче» буде зібратися й зорганізуватися: 1. місцеві газети; 2. приготування до демонстрацій; 3. робота серед безробітних. Вже з першого погляду видно, що всі ці справи вихоплені цілком випадково, навмання, щоб сказати що-небудь, бо, хоч би як ми дивились на них, бачити в них щось спеціально придатне «зібрати й зорганізувати» зовсім уже безглуздо. Адже той самий Надеждін кількома сторінками нижче говорить: «пора б нам просто констатувати факт: на місцях ведеться надто мізерна робота, комітети не роблять і десятої частини того, що могли б робити... ті об'єднуючі центри, які у нас є тепер, це — фікція, це — революційна канцелярщина, взаємне пожалування один одного в генерали, і так буде доти, поки не виростуть місцеві сильні організації». У цих словах, безперечно, поряд з перебільшеннями, є багато гіркої істини, і невже Надеждін не бачить зв'язку між мізерною роботою на місцях і тією вузькістю кругозору діячів, вузькістю розмаху їх діяльності, які неминучі при непідготовленості діячів, що замикаються в рамки місцевих організацій? Невже він, подібно до автора статті про організацію в «Свободе»,

забув про те, як перехід до широкої місцевої преси (з 1898 року) супроводився особливим посиленням «економізму» і «кустарництва»? Та коли б навіть і можлива була скільки-небудь задовільна постановка «широкої місцевої преси» (а ми показали вище, що вона неможлива, за винятком зовсім особливих випадків), то й тоді місцеві органи не могли б «зібрати й зорганізувати» *всі* сили революціонерів для *спільного* натиску на самодержавство, для керівництва *єдиною* боротьбою. Не забуйте, що мова йде тут *тільки* про «збираюче», про організаторське значення газети, і ми могли б поставити Надеждіну, який захищає роздробленість, ним же поставлене іронічне питання: «чи не дістали ми звідкілясь у спадщину 200 000 революційних організаторських сил?». Далі, «приготування до демонстрацій» не можна *протиставити* планові «Искры» вже тому, що цей план якраз найширші демонстрації і передбачає *як одну з цілей*; мова ж іде про вибір практичного *засобу*. Надеждін знов заплутався тут, випустивши з уваги, що «приготовляти» демонстрації (які досі відбувались у величезній більшості випадків цілком стихійно) може тільки вже «зібране й зорганізоване» військо, а ми якраз *не вміємо* зібрати й зорганізувати. «Робота серед безробітних». Знов та сама плутанина, бо це теж являє собою одну з воєнних дій мобілізованого війська, а не план мобілізувати військо. До якої міри і тут недооцінює Надеждін шкідливості нашої роздробленості, відсутності у нас «200 000 сил», видно ось з чого. «Искре» докоряв багато хто (в тому числі й Надеждін) за бідність відомостей про безробіття, за випадковість кореспонденцій про звичайнісінькі явища сільського життя. Докір справедливий, але «Искра» тут «без вини винувата». Ми стараємось «провести ниточку» і через село, але мулярів там майже ніде немає, і *доводиться* заохочувати *всякого*, хто сповіщає навіть звичайний факт,— сподіваючись, що це умножить число співробітників по цій галузі і *навчить усіх нас* вибирати, нарешті, і дійсно випуклі факти. Але ж матеріалу для навчання так мало, що без узагальнення його по всій Росії вчитись абсолютно немає на чому. Безперечно,

що людина, яка має хоч приблизно такі ж агітаторські здібності і таке знання життя босяка, які видно у Надеждіна, могла б зробити агітацією серед безробітних неоціненні послуги рухові, — але така людина закопала б у землю свій талант, якби не подбала оповіщати *есіх* російських товаришів про кожний крок своєї роботи на повчання і приклад людям, які, в масі своїй, і не вміють ще взятися за нову справу.

Про важливість об'єднання, про необхідність «зібрати й зорганізувати» говорять тепер абсолютно всі, але немає здебільшого ніякого виразного уявлення про те, з чого почати і як вести цю справу об'єднання. Всі погодяться, напевно, що коли ми «об'єднуємо» окремі — скажемо, районні — гуртки одного міста, то для цього потрібні *спільні установи*, тобто не саме тільки загальне звання «союзу», а дійсно *спільна* робота, обмін матеріалом, досвідом і силами, розподіл функцій уже не тільки за районами, а за спеціальностями всієї міської діяльності. Кожен погодиться, що солідний конспіративний апарат не окупиться (коли можна вжити комерційного вислову) «засобами» (і матеріальними і особовими, розуміється) одного району, що на цьому вузькому поприщі не розгорнутися талантові спеціаліста. Те саме стосується, однак, і об'єднання різних міст, бо і таке поприще, як окрема місцевість, *виявляється* і виявилось уже в історії нашого соціал-демократичного руху непомірно вузьким: ми це докладно доводили вище на прикладі і політичної агітації і організаційної роботи. Треба, неодмінно треба і насамперед треба розширити це поприще, створити *фактичний* зв'язок між містами на *регулярній спільній* роботі, бо роздробленість придувляє людей, що «сидять, як у ямі» (за висловом автора одного листа до «Искры»⁸³), не знаючи, що робиться на білому світі, у кого їм повчитися, як добути собі досвід, як задовольнити бажання широкої діяльності. І я продовжую наполягати, що цей *фактичний* зв'язок можна *почати* створювати тільки на спільній газеті, як єдиному регулярному загальноросійському заході, який підсумовує результати найрізноманітніших видів діяльності і тим *підштовхує* людей іти невтомно вперед

усіма численними шляхами, що ведуть до революції, як усі дороги ведуть у Рим. Якщо ми не на словах тільки хочемо об'єднання, то треба, щоб кожний місцевий гурток *зараз же приділив*, скажемо, чверть своїх сил *активній* роботі над *спільною* справою, і газета відразу показує йому * загальний абрис, розміри й характер цієї справи, показує, які саме прогалини найдужче відчуються в усій загальноросійській діяльності, де нема агітації, де слабкі зв'язки, які коліщатка величезного загального механізму міг би даний гурток підправити або замінити кращими. Гурток, який ще не працював, а тільки шукає роботи, міг би починати уже не як кустар в окремій маленькій майстерні, який не знає ні розвитку «промисловості» до нього, ні загального стану даних промислових способів виробництва, а як учасник широкого підприємства, що *відображає* весь загально-революційний натиск на самодержавство. І чим досконалішою була б обробка кожного коліщатка, чим більше число детальних працівників над спільною справою, тим густішою ставала б наша сітка і тим менше замішання в спільних рядах викликали б неминучі провали.

Фактичний зв'язок почала б створювати вже сама функція розповсюдження газети (коли б вона заслуговувала назви газети, тобто виходила регулярно і не раз на місяць, як виходять товсті журнали, а разів чотири на місяць). Тепер зносини між містами для потреб революційної справи є величезною рідкістю і, в усякому разі, винятком; тоді ці зносини стали б правилом і забезпечували, розуміється, не тільки розповсюдження газети, а також (що далеко важливіше) обмін досвідом, матеріалами, силами і засобами. Розмах організаційної роботи відразу став би в багато разів ширший, і успіх однієї місцевості заохочував би постійно до дальшого удосконалення, до бажання скористатися готовим уже досвідом товариша, що діє в другому кінці країни.

* *Застереження*: якщо він співчуває напрямові цієї газети і вважає корисним для справи стати її співробітником, розуміючи під цим не тільки літературне, а взагалі всяке революційне співробітництво. *Примітка для «Робочого Діла»*: між революціонерами, які цінять діло, а не гру в демократизм, які не відділяють «співчуття» від найбільш активної і живої участі, це застереження мається на увазі само собою.

Місцева робота стала б далеко багатшою і різностороннішою, ніж тепер: політичні й економічні викривання, збирані по всій Росії, давали б розумову поживу робітникам усіх професій і *всіх ступенів розвитку*, давали матеріал і привід для бесід і читань у найрізноманітніших питаннях, порушених до того ж і натаками легальної преси, і розмовами в громадянстві, і «соромливими» урядовими повідомленнями. Кожний спалах, кожна демонстрація оцінювалася і обговорювалася б з усіх боків в усіх кінцях Росії, викликаючи бажання не відстати від інших, зробити краще за інших — (ми, соціалісти, зовсім не відкидаємо взагалі всякого змагання, всякої «конкуренції»!), — підготувати свідомо те, що в перший раз вийшло якось стихійно, скористатися сприятливими умовами даної місцевості або даного моменту для видозміни плану атаки та ін. В той же час це пожвавлення місцевої роботи не приводило б до того одчайдушного «передсмертного» напруження *всіх* сил і поставлення руба *всіх* людей, яким є часто тепер всяка демонстрація або всякий номер місцевої газети: з одного боку, поліції далеко важче добратися до «коренів», коли невідомо, в якій місцевості треба шукати їх; з другого боку, регулярна спільна робота привчала б людей узгоджувати силу *даної* атаки з даним станом сил такого-то загону спільної армії (тепер про таке узгодження майже ніхто ніколи й не думає, бо атаки трапляються на дев'ять десятих стихійно) і полегшувала б «перевезення» з іншого місця не тільки літератури, але й революційних сил.

Тепер ці сили сходять у масі випадків кров'ю на вузькій місцевій роботі, а тоді з'являлася б можливість і завжди були б приводи перекидати скільки-небудь здібного агітатора або організатора з кінця в кінець країни. Починаючи з маленької поїздки в справах партії коштом партії, люди звикали б переходити цілком на утримання партії, ставати професіональними революціонерами, виробляти з себе справжніх політичних вождів.

І коли б нам дійсно вдалося досягти того, щоб усі або значна більшість місцевих комітетів, місцевих груп і гуртків активно взялися за спільну справу, ми могли б

у найближчому майбутньому поставити щотижневу газету, регулярно розповсюджену в десятках тисяч примірників по всій Росії. Ця газета стала б частиною величезного ковальського міха, який роздмухує кожну іскру класової боротьби і народного обурення в загальний пожежар. Навколо цієї, самої по собі дуже ще невинної і дуже ще невеликої, але регулярно і в повному значенні слова *спільної* справи систематично підбиралася і навчалася б постійна армія випробуваних борців. По ристованню або підмостках цієї спільної організаційної будови скоро піднялися і висунулися б з наших революціонерів соціал-демократичні Желябови, з наших робітників російські Бебелі, які стали б на чолі мобілізованої армії і підняли весь народ на розправу з ганьбою і прокляттям Росії.

От про що нам треба мріяти!

* * *

«Треба мріяти!» Написав я ці слова і злякався. Мені здалося, що я сиджу на «об'єднавчому з'їзді», проти мене сидять редактори і співробітники «Рабочего Дела». І от встає товариш Мартинов і грізно звертається до мене: «А дозвольте вас запитати, чи має ще автономна редакція право мріяти без попереднього опиту комітетів партії?». А за ним встає товариш Кричевський і (філософськи поглиблюючи товариша Мартинова, який уже давно поглибив товариша Плеханова) ще грізніше продовжує: «Я йду далі. Я питаю, чи має взагалі право мріяти марксист, якщо він не забуває, що за Марксом людство завжди ставить собі здійсненні завдання і що тактика є процес зростання завдань, які зростають разом з партією?».

Від самої думки про ці грізні запитання у мене мороз іде поза шкірою, і я думаю тільки — куди б мені сховатися. Спробую сховатися за Писарева.

«Розлад різний буває, — писав з приводу питання про розлад між мрією і дійсністю Писарев. — Моя мрія може випереджати природний хід подій або ж вона може сягати зовсім убік, туди, куди ніякий природний хід

подій ніколи не може прийти. У першому випадку мрія не завдає ніякої шкоди; вона може навіть підтримувати і посилювати енергію трудящої людини... У подібних мріях немає нічого такого, щб перекручувало або паралізувало б робочу силу. Навіть зовсім навпаки. Коли б людина була зовсім позбавлена здатності мріяти таким чином, коли б вона не могла зрідка забігати вперед і споглядати уявою своєю в цільній і закінченій картині те саме творіння, яке щойно починає складатися під її руками,— тоді я аж ніяк не можу уявити, яка спонукальна причина змушувала б людину розпочинати і доводити до кінця обширні і втомлюючі роботи в галузі мистецтва, науки і практичного життя... Розлад між мрією і дійсністю не завдає ніякої шкоди, якщо тільки мріюча особа серйозно вірить у свою мрію, уважно вдивляючись у життя, порівнює свої спостереження із своїми надхмарними замками і взагалі сумлінно працює над здійсненням своєї фантазії. Коли є який-небудь дотик між мрією і життям, тоді все гаразд»⁸⁴.

От саме таких мрій, на нещастя, надто мало в нашому русі. І винні в цьому найбільше представники легальної критики і нелегального «хвостизму», які чваняться своєю розважливістю, своєю «близькістю» до «конкретного».

в) ЯКОГО ТИПУ ОРГАНІЗАЦІЯ НАМ ПОТРІБНА?

З попереднього читач бачить, що наша «тактика-план» полягає в запереченні негайного *заклику* до штурму, у вимозі влаштувати «правильну облогу ворожої фортеці», або інакше у вимозі спрямувати всі зусилля на те, щоб зібрати, зорганізувати і *мобілізувати* постійне військо. Коли ми висміяли «Рабочее Дело» за його стрибок від «економізму» до криків про штурм (що пролунали в *квітні* 1901 р. в № 6 «Листка «Р. Дела»»⁸⁵), воно обрушилось, розуміється, на нас з обвинуваченням у «доктринерстві», нерозумінні революційного обов'язку, в заклику до обережності і т. п. Нас анітрохи не здивували, звичайно, ці обвинувачення в устах людей, що не мають ніяких устоїв і відбуваються глибокодумною

«тактикою-процесом», як не здивувало й те, що такі обвинувачення повторив Надеждін, який почуває взагалі найвеличніше презирство до міцних програмних і тактичних устоїв.

Кажуть, що історія не повторюється. Але Надеждін з усієї сили намагається повторити її і старанно копіює Ткачова, розносячи «революційне культурництво», кричачи про «сполох вічового дзвона», про особливу «точку зору передодня революції» і т. п. Він забуває, як видно, відомий вислів, що коли оригінал історичної події являє собою трагедію, то копія з нього є лише фарсом⁸⁶. Підготовлена проповіддю Ткачова і здійснена з допомогою терору, що «застрашує» і дійсно застрашував, спроба захопити владу — була велична, а «ексцитаивний» терор маленького Ткачова просто смішний і особливо смішний, коли доповнюється ідеєю організації середняків.

«Коли б «Искра», — пише Надеждін, — вийшла з своєї сфери літературщини, вона побачила б, що це (такі явища, як лист робітника в «Искре» № 7, і т. п.) симптоми того, що дуже-дуже скоро почнеться «штурм», і говорити тепер (sic!) про організацію, яка тягнеться нитками від загальноросійської газети, це — плодити кабінетні думки і кабінетну роботу». Подивіться ж, яка це неймовірна плутанина: з одного боку, ексцитаивний терор і «організація середняків» поряд з думкою, що «значно ближче» зібратися навколо «більш конкретного», як-от місцеві газети, — а з другого боку, «тепер» говорити про загальноросійську організацію значить плодити кабінетні думки, тобто, говорячи прямо і простіше, «тепер» уже пізно! А «широка постановка місцевих газет», — це не пізно, вельмишановний Л. Надеждін? І порівняйте з цим точку зору і тактику «Искры»: ексцитаивний терор — дурниці, говорити про організацію саме середняків і про *широкую* постановку місцевих газет значить відчиняти навістіж двері «еконізмів». Треба говорити про єдину загальноросійську організацію революціонерів, і говорити про неї не пізно до того самого часу, коли почнеться справжній, а не паперовий штурм.

«Так, щодо організації у нас стоять справи дуже не блиску-че,— пише далі Надеждін,— так, «Искра» має цілковиту рацію, кажучи, що головна маса наших військових сил — добровольці і повстанці... Це добре що ви тверезо уявляєте собі стан наших сил, але навіщо ж при цьому забувати, що *юрба зовсім не наша* і що через те *вона у нас не спитає*, коли починати війсьні дії, і піде «бунтуватися»... Коли виступить сама юрба з її стихійною руйнуючою силою, адже вона *може* зім'яти, відтерти «постійне військо», в яке все збиралися, та не *поспіли* вносити надзвичайно систематичну організацію». (Курсив наш.)

Дивна логіка! *Саме тому*, що «юрба не наша», нерозумно і непристойно кричати про «штурм» цієї ж хвилини, бо штурм є атака постійного війська, а не стихійний вибух юрби. Саме тому, що юрба *може* зім'яти і відтерти постійне військо, нам обов'язково треба «поспівати» за стихійним піднесенням із своєю роботою «внесення надзвичайно систематичної організації» в постійне військо, бо, чим більше «поспіємо» ми внести такої організованості, тим імовірніше, що постійне військо не буде зім'яте юрбою, а стане попереду і на чолі юрби. Надеждін плутається тому, що уявляє, ніби це систематично організовуване військо зайняте чимсь таким, що відриває його від юрби, тоді як насправді воно зайняте виключно всебічною і всеосяжною політичною агітацією, тобто саме роботою, яка *зближає і зливає воедино* стихійно-руйнуючу силу юрби і свідомо-руйнуючу силу організації революціонерів. Адже ви, панове, валите з хворої голови на здорову, бо саме група «Свобода», вносячи в програму терор, тим самим кличе до організації терористів, а така організація дійсно відтягла б наше військо від зближення його з юрбою, яка ще, на жаль, не наша, яка ще, на жаль, не питає або мало питає нас про те, коли і як починати війсьні дії.

«Ми прогледимо саму революцію,— продовжує Надеждін лякати «Искру»,— як прогледіли нинішні події, що звалились нам наче сніг на голову». Ця фраза, у зв'язку з наведеними вище, наочно показує нам безглуздість вигаданої «Свободою» особливої «точки зору передодня революції» *. Особлива «точка зору» зводи-

* Стор. 62. «Переддень революції».

ться, коли прямо говорити, до того, що «тепер» пізно вже міркувати й готуватися. Якщо так, о вельмишановний вороже «літературщини», — то для чого ж було писати на 132 друкованих сторінках «про питання теорії* і тактики»? Чи не вважаєте ви, що «точці зору передодня революції» більше личило б видання 132 тисяч листків з короткою відозвою: «бий їх!»?

Прогледіти революцію найменше ризикує саме той, хто кладе в основу всієї своєї і програми, і *тактики*, і *організаційної роботи* всенародну політичну агітацію, як робить «Искра». Люди, зайняті по всій Росії виттям ниток організації, яка тягнеться від загальноросійської газети, не тільки не прогледіли весняних подій, а дали нам, навпаки, можливість провістити їх. Не прогледіли вони й тих демонстрацій, які описані в №№ 13 і 14 «Искры»⁸⁷: навпаки, вони брали в них участь, живо усвідомлюючи свій обов'язок іти на допомогу стихійному піднесенню юрби і допомагаючи водночас, через газету, ознайомлюватися з цими демонстраціями і утилізувати їх досвід усім російським товаришам. Не прогледять вони, коли живі будуть, і революції, яка вимагатиме від нас насамперед і найбільше досвідченості в агітації, уміння підтримувати (по-соціал-демократичному підтримувати) всякий протест, уміння спрямовувати стихійний рух, оберігаючи його і від помилок друзів, і від пасток ворогів!

Ми підійшли таким чином до останнього міркування, яке змушує нас особливо наполягати на плані організації навколо загальноросійської газети, шляхом спільної роботи над спільною газетою. Тільки така організація забезпечить необхідну для соціал-демократичної

* А втім, у питаннях теорії в своєму «огляді питань теорії» Л. Надеждин майже нічого не дав, коли не рахувати такого, дуже цікавого з точки зору передодня революції пасажу: «Бернштейніада в її цілому втрачає для нашого моменту свій гострий характер так само, як чи доведе п. Адамович, що п. Струве уже заслужив пряжку, чи, навпаки, п. Струве спростує п. Адамовича і не погодиться на вихід у відставку, — це цілком все одно, бо настає «слухний час» революції» (стор. 110). Важко було б рельєфніше зобразити безконечну безтурботність Л. Надеждина щодо теорії. Ми проголосили «переддень революції» — *тому* «цілком все одно», чи вдасться ортодоксам остаточно збити з позиції критиків! І не помічає наш мудрець, що саме під час революції потрібні будуть нам результати теоретичної боротьби з критиками для рішучої боротьби з їх *практичними* погрішностями!

бойової організації *гнучкість*, тобто здатність пристосовуватися негайно до найрізноманітніших і швидко мінливих умов боротьби, уміння, «з одного боку, ухилитися від бою у відкритому полі з переважаючим своєю силою ворогом, коли він зібрав на одному пункті всі сили, а з другого боку, користуватися неповороткістю цього ворога і нападати на нього там і тоді, де найменше чекають нападу»*. Було б величезною помилкою будувати партійну організацію з розрахунком тільки на вибух і вуличну боротьбу або тільки на «поступальний хід сірої поточної боротьби». Ми повинні *завжди* вести нашу буденну роботу і завжди бути готові до всього, тому що передбачити заздалегідь зміну періодів вибуху періодами затишшя дуже часто буває майже неможливо, а в тих випадках, коли можливо, не можна було б скористатися цим передбаченням для перебудови організації, бо зміна ця в самодержавній країні відбувається надзвичайно швидко, будучи іноді зв'язана з одним нічним наскоком царських яничарів⁸⁸. І саму революцію треба уявляти собі зовсім не у формі одиночного акту (як ввижається, видимо, Надеждіним), а у формі кількох швидких змін більш-менш сильного вибуху і більш-менш сильного затишшя. Тому основним змістом діяльності нашої партійної організації, фокусом цієї діяльності повинна бути така робота, яка і можлива і потрібна, як у період найсильнішого вибуху, так і в період цілковитого затишшя, а саме: робота політичної агітації, яка об'єднана по всій Росії, висвітлює всі сторони життя і спрямована в найширші маси. А ця робота *немислима* в сучасній Росії без загальноросійської газети, яка дуже часто виходила б. Організація,

* «Искра» № 4: «З чого почати?». — «Революційних культурників, які не стоять на точці зору передодня революції, довгість роботи пітрохи не бентежить», — пише Надеждін (с. 62). Ми зауважимо з приводу цього: якщо ми не зуміємо виробити такої політичної тактики, такого організаційного плану, які були б неодмінно розраховані на *дуже довгу роботу* і в той же час забезпечували б самим процесом цієї роботи готовність нашої партії бути на своєму посту і виконати свій обов'язок при всякій несподіванці, при всякому прискоренні ходу подій, — то ми будемо просто нічемними політичними авантюристами. Тільки Надеждін, який з учорашнього дня почав себе називати соціал-демократом, може забувати про те, що мета соціал-демократії — корінне перетворення умов життя всього людства, що через те соціал-демократові недозволено «бентежитися» питанням про довгість роботи.

яка складається сама собою навколо цієї газети, організація її *співробітників* (у широкому розумінні слова, тобто всіх, хто працює над нею) буде саме готова на все, починаючи від рятування честі, престижу і наступництва партії в момент найбільшого революційного «пригнічення» і кінчаючи підготовкою, призначенням і проведенням *всенародного збройного повстання*.

Справді, уявіть собі дуже звичайний у нас випадок повного провалу в одній або кількох місцевостях. При відсутності у *всіх* місцевих організацій *однієї* спільної регулярної справи такі провали супроводяться часто переривом роботи на багато місяців. При наявності ж спільної справи у всіх,— досить було б, при найбільшому провалі, кількох тижнів роботи двох-трьох енергійних людей, щоб зв'язати з загальним центром нові гуртки молоді, що виникають, як відомо, дуже швидко навіть тепер;— а коли ця спільна справа, яка терпить від провалу, у всіх перед очима, то нові гуртки можуть виникати і зв'язуватися з нею ще швидше.

З другого боку, уявіть собі народне повстання. В теперішній час, мабуть, усі погодяться, що ми повинні думати про нього і готуватися до нього. Але як готуватися? Не призначити ж Центральному Комітетові агентів по всіх місцях для підготовки повстання! Коли б у нас і був ЦК, він таким призначенням нічогосінько не досяг би при сучасних російських умовах. Навпаки, сітка агентів*, яка складається сама собою на роботі по постановці і розповсюдженню спільної газети, не повинна була б «сидіти й чекати» лозунга до повстання, а робила б саме таку регулярну справу, яка гарантувала б їй найбільшу ймовірність успіху в разі повстання. Саме така справа закріплює б зв'язки і з

* Ой лихо! Знов зірвалось у мене це жакливе слово «агент», яке так різке демократичне ухо Мартинович! Мені дивно, чому це слово не ображало корифеїв 70-х років і ображає кустарів 90-х років? Мені подобається це слово, бо воно ясно і чітко вказує на *спільну справу*, якій усі агенти підпорядковують свої помисли і дії, і якщо треба замінити це слово іншим, то я б міг спинитися тільки хіба на слові «співробітник», коли б воно не віддавало деякою літературщиною і деякою розпливчатістю. А нам потрібна військова організація агентів. А втім, ті численні (особливо за кордоном) Мартиновичі, які люблять займатися «взаємним пожалуванням один одного в генерали», могли б говорити замість «агент паспортної частини» — «головний начальник окремої частини по постачанню революціонерам паспортів» і т. п.

найширшими масами робітників і з усіма невдоволеними самодержавством верствами, щоб так важливо для повстання. Саме на такій справі вироблялася б здатність вірно оцінювати загальне політичне становище і, значить, здатність вибрати підходящий момент для повстання. Саме така справа привчала б усі місцеві організації відгукуватись одночасно на одні й ті самі політичні питання, випадки і події, які хвилюють всю Росію, відповідати на ці «події» якомога енергійніше, якомога єдинообразніше і доцільніше, — адже ж повстання є, по суті, найенергійніша, найєдинообразніша і найдоцільніша «відповідь» усього народу урядові. Саме така справа, нарешті, привчала б усі революційні організації в усіх кінцях Росії вести найпостійніші і в той же час найконспіративніші зносини, які створюють *фактичну* єдність партії, — а без таких зносин неможливо колективно обговорити план повстання і вжити тих необхідних підготовчих заходів напередодні його, які повинні бути збережені в найсуворішій таємниці.

Одним словом, «план загальноросійської політичної газети» не тільки не являє собою плід кабінетної роботи осіб, заражених доктринерством і літературщиною (як це здалося людям, що погано в нього вдумались), а навпаки, він є найбільш практичним планом почати з усіх боків і зараз же готуватися до повстання, не забуваючи в той же час ні на хвилину своєї буденної насущної роботи.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Історія російської соціал-демократії виразно розпадається на три періоди.

Перший період обіймає коло десяти років, приблизно 1884—1894 рр. Це був період виникнення і зміцнення теорії і програми соціал-демократії. Число прихильників нового напрямку в Росії вимірювалось одиницями. Соціал-демократія існувала без робітничого руху, переживаючи, як політична партія, процес утробного розвитку.

Другий період обіймає три-чотири роки, 1894—1898 рр. Соціал-демократія появляється на світ божий, як суспільний рух, як піднесення народних мас, як політична партія. Це — період дитинства і отрочтва. З швидкістю епідемії поширюється поголовне захоплення інтелігенції боротьбою з народництвом і ходінням до робітників, поголовне захоплення робітників страйками. Рух робить величезні успіхи. Більшість керівників — зовсім молоді люди, які далеко не досягли того «тридцятип'ятирічного віку», який здався п. М. Михайловському якоюсь природною гранню. Через свою молодість, вони виявляються невідготовленими до практичної роботи і надзвичайно швидко сходять зі сцени. Але розмах роботи у них здебільшого був дуже широкий. Багато хто з них починали революційно мислити, як народовольці. Майже всі в ранній юності захоплено схилялись перед героями терору. Відмова від чарівного враження цієї героїської традиції коштувала боротьби, супроводилась розривом з людьми, які що б то не стало хотіли лишитися вірними «Народній волі» і яких молоді соціал-демократи високо поважали. Боротьба змушувала вчитися, читати нелегальні твори всяких напрямів, за-

йматися посилено питаннями легального народництва. Виховані на цій боротьбі соціал-демократи йшли в робітничий рух, «ні на хвилину» не забуваючи ні про теорію марксизму, яка осяяла їх яскравим світлом, ні про завдання повалення самодержавства. Утворення партії весною 1898 року було найрельєфнішою і в той же час *останньою* справою соціал-демократів цієї смуги.

Третій період підготовляється, як ми бачили, в 1897 році і остаточно виступає на зміну другого періоду в 1898 році (1898 — ?). Це — період розброду, розпаду, хитання. В отрочтві буває так, що голос у людини ламається. От і у російської соціал-демократії цього періоду став ламатися голос, став звучати фальшу, — з одного боку, в творах пп. Струве і Прокоповича, Булгакова і Бердяєва, з другого боку — у В. І.—на і Р. М., у Б. Кричевського і Мартинова. Але брели нарізно і йшли назад тільки керівники: самий рух продовжував зростати і робити величезні кроки вперед. Пролетарська боротьба захоплювала нові верстви робітників і поширювалась по всій Росії, впливаючи в той же час посередньо і на пожвавлення демократичного духу в студентстві та в інших верствах населення. Свідомість же керівників спасувала перед широтою й силою стихійного піднесення; серед соціал-демократів переважала вже друга смуга — смуга діячів, які виховалися майже тільки на самій «легальній» марксистській літературі, а їй було тим більше не досить, чим більшої свідомості вимагала від них стихійність маси. Керівники не тільки опинялись позаду і в теоретичному відношенні («свобода критики») і в практичному («кустарництво»), але намагалися захищати свою відсталість усякими виспренніми доводами. Соціал-демократизм принижувався до тред-юніонізму і брентаністами легальної і хвостистами нелегальної літератури. Програма «Credo» починала здійснюватися, особливо коли «кустарництво» соціал-демократів вікликало пожвавлення революційних не соціал-демократичних напрямів.

І от, якщо читач кине мені докір за те, що я занадто докладно займався якимсь «Раб. Делом», я відповім на це: «Р. Дело» набуло «історичного» значення тому,

що найрельєфніше відобразило в собі «дух» цього третього періоду *. Не послідовний Р. М., а саме флюгеруючі Кричевські і Мартинови могли по-справжньому виразити розбір і хитання, готовність іти на поступки і перед «критикою», і перед «економізмом», і перед тероризмом. Не велична зневага до практики з боку якогось поклонника «абсолюта» характерна для цього періоду, а саме з'єднання дрібного практицизму з цілковитою теоретичною безтурботністю. Не стільки прямим заперечуванням «великих слів» займалися герої цього періоду, скільки їх опошленням: науковий соціалізм перестав бути цілісною революційною теорією, а перетворювався в мішанину, до якої «вільно» добавляли рідини з усякого нового німецького підручника; лозунг «класова боротьба» не штовхав вперед до все ширшої, все енергійнішої діяльності, а був засобом заспокоєння, бо ж «економічна боротьба нерозривно зв'язана з політичною»; ідея партії не служила закликом до створення бойової організації революціонерів, а виправдувала якусь «революційну канцелярщину» і дитячу гру в «демократичні» форми.

Коли кінчається третій і починається четвертий період (в усякому разі провіщуваний уже багатьма ознаками), — ми не знаємо. З галузі історії ми переходимо тут у галузь сучасного, почасти майбутнього. Але ми твердо віримо, що четвертий період поведе до зміцнення войовничого марксизму, що з кризи російська соціал-демократія вийде зміцнілою і змужнілою, що «на зміну» ар'єргарду опортуністів виступить справжній передовий загін найреволюційнішого класу.

В розумінні заклику до такої «зміни» і зводячи до купи все викладене вище, ми можемо на питання: що робити? дати коротку відповідь:

Ліквідувати третій період.

* Я міг би також відповісти німецьким прислів'ям: Den Sack schlägt man, den Esel meint man, або в перекладі: кішку б'ють, невісті замітку дають. Не одне «Раб. Дело», а широка маса практиків і теоретиків захоплювалася модною «критикою», плуталася в питанні про стихійність, абивалася з соціал-демократичного на тред-юніоністське розуміння наших політичних і організаційних завдань.

Додаток ⁸⁹СПРОБА ОБ'ЄДНАННЯ «ИСКРЫ»
З «РАБОЧИМ ДЕЛОМ»

Нам лишається змалювати ту тактику, яку прийняла і послідовно проводила «Искра» в організаційних відносинах до «Раб. Дела». Тактика ця виражена цілком уже в № 1 «Искры», в статті про «Розкол у Закордонному союзі російських соціал-демократів» *. Ми відразу стали на ту точку зору, що *теперішній* «Союз російських соціал-демократів за кордоном», який був визнаний на першому з'їзді нашої партії її закордонним представником, *розколовся* на дві організації; — що питання про представництво партії лишається відкритим, будучи тільки тимчасово і умовно розв'язане тим, що на Паризькому міжнародному конгресі в постійне Міжнародне соціалістичне бюро було обрано від Росії два члени, по одному від кожної частини «Союзу» ⁹⁰, який розколовся. Ми заявили, що по суті «Раб. Дело» *неправе*, ми рішуче стали в принципіальному відношенні на бік групи «Визв. праці», але відмовилися в той же час вдаватися в подробиці розколу і відзначили заслугу «Союзу» в галузі чисто практичної роботи **.

Таким чином, наша позиція була до певної міри вичікувальна: ми зробили поступку думці, яка панувала серед більшості російських соціал-демократів, що рука в руку з «Союзом» можуть працювати і найрішучіші вороги «економізму», бо «Союз» не раз заявляв про свою принципіальну згоду з групою «Визволення праці», не

* Див. Твори, 5 вид., том 4, стор. 366—367. *Ред.*

** В основі такої оцінки розколу лежало не тільки ознайомлення з літературою, але також і дані, зібрані за кордоном деякими членами нашої організації, які там побували.

претендуючи, нібито, на самостійну фізіономію в корінних питаннях теорії і тактики. Правильність зайнятої нами позиції посередньо була підтверджена тим, що майже одночасно з виходом першого номера «Искры» (грудень 1900) від «Союзу» відділились три члени, які утворили так звану «Групу ініціаторів» і звернулись: 1. до закордонного відділу організації «Искры», 2. до революційної організації «Соціал-демократ»⁹¹ і 3. до «Союзу» — з пропозицією посередництва у веденні переговорів про примирення. Перші дві організації відразу відповіли згодою, *третья — відмовою*. Правда, коли один оратор виклав ці факти на «об'єднавчому» з'їзді минулого року, член адміністрації «Союзу» заявив, що їх відмова була викликана *виключно* тим, що «Союз» був невдоволений складом групи ініціаторів. Вважаючи своїм обов'язком навести це пояснення, я не можу, проте, не зауважити з свого боку, що вважаю його незадовільним: знаючи про згоду двох організацій на переговори, «Союз» міг звернутися до них і через іншого посередника або безпосередньо.

Весною 1901 р. з прямою полемікою проти «Р. Дела» виступила і «Заря» (№ 1, квітень) і «Искра» (№ 4, травень) *. Остання особливо напала на «Історичний поворот» «Р. Дела», яке у своєму *квітневому* листку, отже, уже після весняних подій, проявило нестійкість щодо захоплення терором і «кривавими» закликами. Незважаючи на цю полеміку, «Союз» відповів згодою на відновлення переговорів про примирення за посередництвом нової групи «примирителів»⁹². Попередня конференція з представників від трьох названих вище організацій відбулася в червні і виробила проект договору на базисі найдокладнішої «принципальної угоди», надрукованої «Союзом» у брошурі «Два з'їзди» і Лігою в брошурі «Документи «об'єднавчого» з'їзду».

Зміст цієї принципальної угоди (або резолюцій червеневої конференції, як її частіше називають) показує з цілковитою ясністю, що ми ставили неодмінною умовою з'єднання *найрішучіше* заперечення всіх і всяких

* Див. Твори, 5 вид., том 5, стор. 1—12. Ред.

проявів опортунізму взагалі і російського опортунізму зокрема. «Ми відкидаємо, — говорить 1 п., — всякі спроби внесення опортунізму в класову боротьбу пролетаріату, — спроби, що виявились у так званому «економізмі», бернштейніанстві, мілберанізмі і т. п.». «У коло діяльності соціал-демократії входить... ідейна боротьба з усіма противниками революційного марксизму» (4, с); «В усіх сферах організаційно-агітаційної діяльності соціал-демократія не повинна ні на хвилину випускати з уваги найближче завдання російського пролетаріату — повалення самодержавства» (5, а); ...«агітація не тільки на ґрунті повсякденної боротьби найманої праці з капіталом» (5, b); ...«не визнаючи... стадію чисто економічної боротьби і боротьби за часткові політичні вимоги» (5, с); ...«вважаємо важливою для руху критику течій, які підносять до принципу... елементарність... і вузькість нижчих форм руху» (5, d). Навіть зовсім стороння людина, яка хоч трохи уважно прочитала ці резолюції, побачить з самого виходу їх формулювання, що вони спрямовані проти людей, які були опортуністами і «економістами», які забували хоч на хвилину про завдання повалення самодержавства, які визнавали теорію стадій, підносили до принципу вузькість та ін. І хто хоч трохи обізнаний з полемікою проти «Р. Дела» групи «Визв. праці», «Зари» та «Искры», той ні на хвилину не усумніється в тому, що ці резолюції відкидають пункт за пунктом саме ті помилки, в які впадало «Раб. Дело». Тому коли на «об'єднавчому» з'їзді один з членів «Союзу» заявив, що статті в № 10 «Р. Дела» викликані не новим «історичним поворотом» «Союзу», а надмірною «абстрактністю» * резолюцій, — то один оратор мав повне право посміятися з цього. Резолюції не тільки не абстрактні — відповів він — а неймовірно конкретні: одного погляду на них досить, щоб бачити, що тут «когось ловили».

Цей останній вислів дав привід до характерного епізоду на з'їзді. З одного боку, Б. Кричевський ухопився за слово «ловили», вирішивши, що це — помилка на

* Твердження це повторене у «Двох з'їздах», стор. 25.

слові, яка видає лихий задум з нашого боку («підставити пастку»), і патетично вигукнув: «Кого ж саме, кого тут ловили?».— «От, справді, кого?» — іронічно спитав Плеханов.— «Я допоможу недогадливості товариша Плеханова,— відповів Б. Кричевський,— я поясню йому, що тут ловили редакцію *«Рабочего Дела»* (загальний регіт). Але ми не дали себе піймати!» (зауваження зліва: тим гірше для вас!).— З другого боку, член групи *«Борьба»* (групи примирителів), говорячи проти поправок *«Союзу»* до резолюцій і бажаючи захищати нашого оратора, заявив, що вислів *«ловили»*, очевидно, ненароком зірвався в запалі полеміки.

Щодо мене, то я думаю, що від такого *«захисту»* не поздоровиться ораторові, який вжив цього вислову. Я думаю, що слова *«когось ловили»* *«жартома сказані, та всерйоз задумані»*: ми завжди обвинувачували *«Р. Дело»* в нестійкості, в хитаннях, і тому, природно, *повинні були* постаратися *піймати* його, щоб зробити надалі хитання неможливими. Про лихий задум не могло тут бути й мови, бо справа йшла про принципіальну нестійкість. І ми зуміли *«піймати»* *«Союз»* настільки потовариському *, що червневі резолюції підписав сам Б. Кричевський і ще один член адміністрації *«Союзу»*.

Статті в № 10 *«Р. Дела»* (наші товариші побачили цей номер тільки тоді, коли приїхали на з'їзд, за кілька днів до початку засідань) ясно показали, що з літа по осінь в *«Союзі»* стався новий поворот: *«економісти»* знову взяли верх, і редакція, слухняна всякому *«віяню»*, заходилася знову захищати *«найзапекліших бернштейніанців»* і *«свободу критики»*, захищати *«стихійність»* і проповідувати устами Мартинова *«теорію звуження»* сфери нашого політичного впливу (маючи на

* Саме: ми сказали у вступі до червневих резолюцій, що російська соціал-демократія в цілому завжди стояла на ґрунті принципів групи *«Визв. пр.»* і що заслугою *«Союзу»* була особливо його видавнича й організаційна діяльність. Інакше кажучи, ми висловлювали цілковиту готовність забути все минуле і визнати корисність (для справи) роботи наших товаришів із *«Союзу»* з умовою того цілковитого припинення хитань, які ми переслідували *«уловленням»*. Всяка безстороння людина, прочитавши червневі резолюції, саме так тільки й зрозуміє їх. Коли ж *«Союз»* тепер, після того як він *«вкликає»* розрив своїм новим поворотом до *«економізму»* (в статтях № 10 і в поправках), обвинувачує нас урочисто в *«неправді»* (*«Два з'їзди»*, с. 30) за ці слова про його заслуги, то таке обвинувачення може викликати, звичайно, тільки усмішку.

увазі, нібито, ускладнення самого впливу). Ще раз підтвердилось влучне зауваження Парвуса, що опортуніста важко піймати якою б то не було формулою: він легко підпише *всяку* формулу і легко відступить від неї, бо опортунізм полягає саме у відсутності скільки-небудь виразних і твердих принципів. Сьогодні опортуністи відкинули *всякі* спроби внесення опортунізму, відкинули *всяку* вузькість, обіцяли урочисто «ні на хвилину не забувати про повалення самодержавства», вести «агітацію не тільки на ґрунті повсякденної боротьби найманої праці з капіталом» та ін. та ін. А завтра вони міняють спосіб висловлювання і беруться за старе під виглядом захисту стихійності, поступального ходу сірої, поточної боротьби, вихваляння вимог, які обіцяють відчутні результати, і т. п. Продовжуючи твердити, що в статтях № 10 «Союз» не бачив і не бачить ніякого єретичного відступу від загальних принципів проекту конференції» («Два з'їзди», с. 26), «Союз» виявляє цим тільки повну нездатність або небажання зрозуміти суть незгод.

Після № 10 «Р. Д.» нам лишалось зробити тільки одну спробу: почати загальну дискусію, щоб переконатися, чи солідарний весь «Союз» із цими статтями і з своєю редакцією. «Союз» особливо невдоволений нами за це, обвинувачуючи нас у спробі посіяти різнь у «Союзі», у втручанні не в своє діло та ін. Обвинувачення явно безпідставні, бо при виборній редакції, яка «повертає» при найлегшому вітерці, все залежить саме від напрямку вітру, і ми визначали цей напрям у закритих засіданнях, на яких, крім членів організацій, що зібрались об'єднуватися, нікого не було. Внесення від імені «Союзу» поправок до червневих резолюцій відібрало у нас і останню тинь надії на угоду. Поправки документально засвідчили новий поворот до «економізму» і солідарність більшості «Союзу» з № 10 «Р. Д.». З кола проявів опортунізму викреслювався «так званий економізм» (з огляду на нібито «невизначеність значення» цих трьох слів, — хоч з такого мотивування випливає лише необхідність точніше визначити суть дуже поширеної помилки), викреслювався

і «мільєранізм» (хоч Б. Кричевський захищав його і в «Р. Д.» № 2—3, стор. 83 — 84 і ще пряміше у «Vorwärts'i» *). Незважаючи на те, що червневі резолюції виразно вказали завдання соціал-демократії — «керувати *всякими* проявами боротьби пролетаріату проти *всіх* форм політичного, економічного і соціального гноблення», вимагаючи тим самим внесення планомірності і єдності в усі ці прояви боротьби, — «Союз» додавав ще зовсім зайві слова, що «економічна боротьба є могутнім стимулом масового руху» (самі по собі ці слова безперечні, але, при існуванні вузького «економізму», вони не могли не дати приводу до жетлуначень). Мало того, в червневій резолюції вносилось навіть пряме *звуження* «політики» як шляхом усунення слів «ні на хвилину» (не забувати про мету повалення самодержавства), так і шляхом додання слів, що «економічна боротьба є *найбільш широко* застосовний засіб для залучення маси до активної політичної боротьби». Зрозуміло, що після внесення таких поправок усі оратори нашої сторони стали один за одним відмовлятися від слова, вважаючи цілком марним дальші переговори з людьми, які знову повертають до «економізму» і забезпечують собі свободу хитання.

«Саме те, що «Союз» вважав умовою *sine qua non* ** міцності майбутньої угоди, тобто збереження самостійної фізіономії «Р. Д.» і його автономії, — саме це «Искра» вважала каменем спотикання для угоди» («Два з'їзди», стор. 25). Це дуже неточно. На автономію «Р. Дела» ми ніколи не посягали ***. Самостійність його фізіономії ми справді *безумовно відкидали*, коли розуміти під цим «самостійну фізіономію» в принципіальних питаннях теорії і тактики: червневі резолюції саме й містять у собі безумовне заперечення *такої* самостійності фізіономії, бо ця «самостійність фізіономії» на практиці завжди означала, повторюємо, всілякі хитання

* У «Vorwärts'i» почалася полеміка з цього приводу між теперішньою редакцією його, Каутським і «Зарей». Ми не промінемо ознайомити російських читачів з цією полемікою **.

** — абсолютно необхідною. Ред.

*** Коли не вважати обмеженням автономії ті редакційні наради у зв'язку з встановленням спільної верхньої ради об'єднаних організацій, на які погодилось у червні і «Раб. Дело».

і підтримку цими хитаннями пануючого у нас і нестерпного в партійному відношенні розброду. Статтями в № 10 і «поправками» «Рабочее Дело» ясно показало своє бажання зберегти за собою саме цю самостійність фізіономії, а таке бажання природно і неминуче повело до розриву і оголошення війни. Але ми всі готові були визнати «самостійну фізіономію» «Р. Д.» в розумінні зосередження його на певних літературних функціях. Правильний розподіл цих функцій напрошувався сам собою: 1. науковий журнал, 2. політична газета і 3. популярні збірники і популярні брошури. Тільки згода «Р. Д.» на такий розподіл довела б *щире* бажання його звести остаточно порахунки з тими помилками, проти яких спрямовані червневі резолюції, тільки такий розподіл усунув би всяку можливість тертів і забезпечив насправді міцність угоди, ставши в той же час базисом для нового піднесення нашого руху і нових успіхів його.

Тепер ні один російський соціал-демократ не може вже сумніватися в тому, що остаточний розрив революційного напрямку з опортуністичним викликаний не «організаційними» якимись обставинами, а саме бажанням опортуністів зміцнити самостійну фізіономію опортунізму і продовжувати вносити в уми плутанину міркуваннями Кричевських та Мартинових.

ПОПРАВКА ДО «ЩО РОБИТИ?»⁹⁴

«Група ініціаторів», про яку я розповідаю в брошурі «Що робити?», стор. 141 *, просить мене зробити таку поправку до викладу її участі в спробі примирення закордонних соціал-демократичних організацій: «З трьох членів цієї групи тільки один вийшов з «Союзу» в кінці 1900 року, а решта — в 1901 році, лише після того, як вони переконалися в неможливості добитися від «Союзу» згоди на конференцію з закордонною організацією «Искры» і «Революційною організацією Соціал-демократ», — у чому й полягала пропозиція «Групи ініціаторів». Цю пропозицію адміністрація «Союзу» спочатку відкинула, мотивуючи свою відмову від конференції «некомпетентністю» осіб, які входять до складу посередницької «Групи ініціаторів», причому висловила бажання вступити в безпосередні зносини з закордонною організацією «Искры». Незабаром, однак, адміністрація «Союзу» повідомила «Групу ініціаторів», що вона після появи першого номера «Искры», в якому надруковано замітку про розкол у «Союзі», змінила своє рішення і не бажає вступати в зносини з «Искрой». Як пояснити після цього заяву члена адміністрації «Союзу», що відмова «Союзу» від конференції була викликана *виключно* невдоволенням останнього складом «Групи ініціаторів»? Правда, незрозуміла також згода адміністрації «Союзу» на конференцію в червні мину-

* Див. цей том, стор. 173. *Ред.*

лого року: адже замітка в першому номері «Искры» лишилася в силі, а «негативне» ставлення «Искры» до «Союзу» ще ясніше виступило в першій книжці «Зари» і 4-му номері «Искры», які з'явилися до червневої конференції».

Н. Ленін

«Искра» № 19. 1 квітня 1902 р.

*Друкується за текстом
газети «Искра»*
